

MOGENS LAU:

Maleren Johannes Herman Brandt

– »Bølge-Brandt«

LENE STEENBUCH:

Helgas Dagbog – 1900

SVEND AAGE MØLLER:

Genforeningen og Bornholm

HANNE VENSILD:

Landbrugernes Sammenslutning

på Bornholm 1932-1944

KIRSTEN LAURBERG LUND:

Hans Dam – og de andre bornholmere

i Californien

FINN KJERULFF:

Kunsten at datere Povls Kirke

– eller cirkulens kvadratur

ANN VIBEKE KNUDSEN:

Landskabsfotograf Busch

på Bornholm 1880

BORNHOLMSKE SAMLINGER 2020

IV
14

BORNHOLMSKE SAMLINGER
2020

9 788787 042451

ISBN 978-87-87042-45-1

ISSN 0084-7976

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV. RÆKKE - 14. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND 2020

FORORD

Endnu en gang er det forundt denne årbogs redaktør at kunne præsentere »Bornholmske Samlinger« 2020 til – det håber vi – mange begejstrede læsere. For endnu en gang er det lykkedes at samle nye historier om Bornholm, og det er fantastiske beretninger, fra maleren Bølgebrandt, der huserede på Nordbornholm i en menneskealder til organisationen Landbrugernes Sammenslutning på Bornholm.

Mon ikke det er en styrke for en årbog som vores, at vi med denne store alsidighed, altid vil fange nogle læsers særlige interesse?

Syv forfattere er med i år. Artikler, som forfatterne har brugt årevis på at arbejde med, eller direkte været involveret i – inde i »maskinrummene« i bredeste forstand.

Vi sætter spotlys på maleren Johannes Herman Brandt, der sammen med sin familie opholdt sig på Nordbornholm fra 1871-1926. Vi har fået lov til at dykke ned i hans efterkommeres klenodier og viser dem her for første gang. Et oldebarn, Lene Steenbuch, har transskriberet malerens ældste datter, Helga Brandts, lille minidagbog fra Sandvig år 1900, og fortællingen suppleres så fornemt af et stort, hidtil ukendt billedmateriale.

Kunstkyndige Mogens Lau har kastet sig over historien om Bølgebrandt – som maleren blev kaldt. Mogens har også fundet ukendt materiale og fortællinger om kunstneren, som med sin baggrund på Kunstaka-

demiet – i en anden tidsalder – fulgte sin årgangs kunstsyn og ikke lod sig lokke af sin samtids kunstneriske udvikling.

2020 blev som bekendt 100-året for Genforeningen med Sønderjylland. Nederlaget i 1864 indebar, at rigtig mange enten frivilligt eller tvunget forlod det derefter tyske Slesvig-Holsten og slog sig ned forskellige steder i Danmark. Også på Bornholm, som fik mange tilflyttere, der kom til at præge øens udvikling. Flere af dem var aktive i de to lokale foreninger, der opstod, »Sønderjysk Forening for Bornholm« og »Grænseforeningen«. Tidligere højskolelærer Svend Aage Møller er stadig involveret i de nu sammensluttede foreningers arbejde, og han skriver med stor viden om foreningernes historie og betydning for det bornholmske samfund.

Hanne Vensild står for den sidemæssigt største fortælling i Samlingerne i år. Hun præsenterer mange års arbejde med »LS«, dvs. Landbrugernes Sammenslutning, en landsorganisation, der opstod i kølvandet på de økonomisk vanskelige tider i 1930'erne, men som under Anden Verdenskrig fik en for samtiden – og eftertiden – noget kontroversiel holdning til den politiske udvikling. Hanne beskriver med stor viden og indsigt forholdene på Bornholm 1936-1944, dels på grundlag af trykte kilder, dels et stort arkivmateriale på Rigsarkivet. Det er en velskrevet og god artikel, og det er første gang, nogen har turdet løfte låget til den historie. Ingen navne nævnt,

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND og forfatterne
Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse
info@bornholmske-samlinger.dk
www.bornholmske-samlinger.dk
www.facebook.com/groups/Bornholmshistoriskesamfund/

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen.

Omslaget:
Familien Brandt ved Hammershus 1899. Else, Rebekka, Helga (med hvid kjole), Johannes og Kaj. Ukendt fotograf, (formentlig Bendt Kjøller), tilhører Lene Steenbuch.

Udgivet 2020
ISBN 978-87-87042-45-1 • ISSN 0084-7976

Produktion: Hakon Holm Grafisk, 3700 Rønne.

INDHOLD

det måtte forfatteren skrive under på, på Rigsarkivet.

Kirsten Laurberg Lund og hendes mand har aner i Amerika. Fra dengang bornholmerne udvandrede i hobetal. Derfor var det fristende ikke bare at studere kilderne, men også selv at tage til Amerika, for med egne øjne at se, hvor de tog hen, hvor de boede og hvordan de steder de dengang – sidst i 1800-årene – var med til at udvikle, er endt i dag. Derfor får vi en historie om en udvandring til Californien, der også kigger på forholdene i dag.

Finn Kjerulff Hansen har ladet sig provokere så meget af, at dateringen af vores gamle middelalderkirker er usikker, at han har kastet sig ud i et forsøg med den fine gamle Povls Kirke med de unikke stenhuggerarbejder. Kirkerne er jo imponerende med den store synlighed de stadig har, både fysisk og religiøst, i det bornholmske samfund, og at de maner til diskussion om deres tilblivelse og opbygning er en selvfølge. Læs Finns artikel – og prøv selv at tænke over, hvorfor de er der, hvorfor fx nogen er firkantede andre runde, og hvilke der mon er ældst. Og så videre.

Den sidste artikel er redaktørens. Hun modtog for en del år siden en mappe med gamle billeder fra 1880, fotograferet af en af Danmarks tidlige og meget gode landskabsfotografer. Billederne var der ingen, der kendte, heller ikke de, der havde arbejdet med det bornholmske billedmateriale i årtier. Det bliver der rådet bod på nu, og ligesom en malers personlighed er knyttet til sit maleri, således er fotografens billede et resultat af hans kreative indsats og håndværksmæssige kunnen. Billederne er meget dejlige og i flere tilfælde fotograferet med en lidt anderledes vinkel på de bornholmske seværdigheder.

Værsågod.

Endnu en godbid til læserne. Syv forfattere fremlægger deres skriftlige arbejder her – og jeg kan love for at det for alles vedkommende er mange års engagement, fordybelse og studier, der her lægges frem.

I Bornholms Historiske Samfund skylder vi forfatterne en meget stor tak for, at vi må udgive deres arbejder i foreningens årbog.

*Ann Vibeke Knudsen,
September 2020*

Mogens Lau

Maleren Johannes Herman Brandt
– »Bølge-Brandt« 8

Lene Steenbuch

Helgas Dagbog – 1900 36

Svend Aage Møller

Genforeningen og Bornholm 60

Hanne Vensild

Landbrugernes Sammenslutning
på Bornholm 1932-1944 100

Kirsten Laurberg Lund

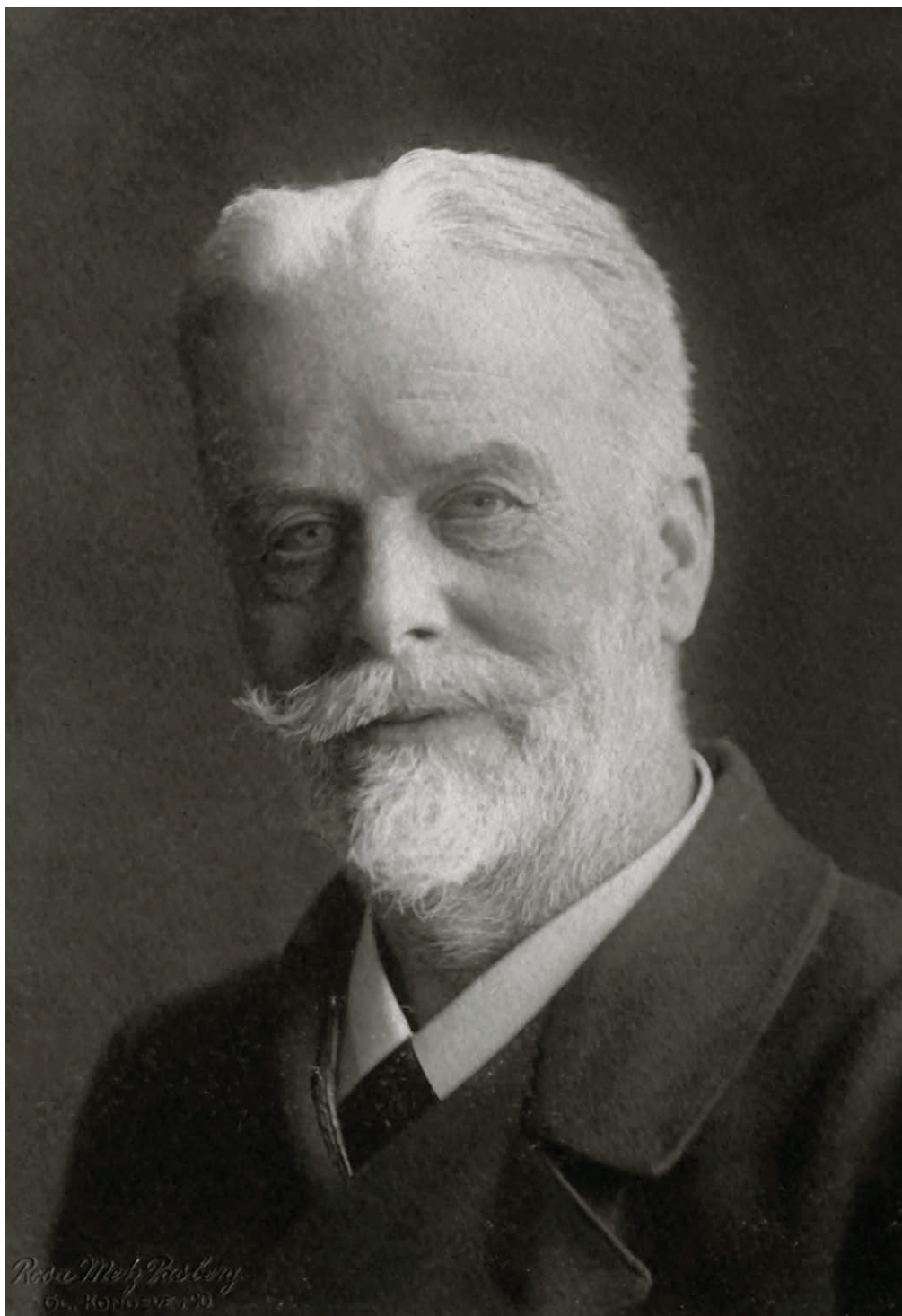
Hans Dam – og de andre bornholmere
i Californien 154

Finn Kjerulff

Kunsten at datere Povls Kirke
– eller cirkelns kvadratur 170

Ann Vibeke Knudsen

Landskabsfotograf Busch
på Bornholm 1880 194

Maleren

Johannes Herman Brandt — »Bølge-Brandt«

Af Mogens Lau

»Havet og alt, hvad der bevæger sig på det ved hjælp af damp, sejl eller årer, prises stadig af Arnesen, Blache, Mølsted og den gamle maler fra Bornholm, der endnu ikke tror at have gjort sig tilstrækkelig fortjent til navnet Bølge Brandt«. Således slutter dagbladet Jyllands Posten sin omtale af den censurerede forårsudstilling på Charlottenborg i København, onsdag den 4. april 1917.

De tre førstnævnte malere havde alle frekventeret Kunstakademiet i København og slået deres navne fast i samtiden som habile marinemalere af den traditionelle slags. Den ironiske tone i artiklen gælder uden tvivl disse maleres konservative tilgang til

Et af de sidste portrætter af J. H. Brandt er fra 1924, to år inden han døde. Det var også det foto, der blev anvendt i auktionskatalogerne over hans efterladte malerier. Foto: Rosa Metz Parsberg, Gl. Kongevej 90, København.

Mogens Lau blev pensioneret som vice-regionschef fra Told*Skat i 2002. Exam. art. i kunsthistorie i 1994. Udstillingsarrangør mm. på Gudhjem Museum 2001-2015. Forfattet tekster til bøger og artikler om kunst- og lokalhistoriske emner.

maleriet i en tid, hvor marinemaleriet som genre var på vej ud og hvor modernismen brød igennem – også i den danske malerkunst.

Den omtalte gamle maler fra Bornholm var da 67 år gammel, og hans navn var Johannes Herman Brandt. Han blev født den 29. august 1850 i København og afgik ved døden den 6. oktober 1926 på Frederiksberg, hvor han havde boet i mange år. Han var i 1881 blevet gift med sin kusine Rebekka Sofie Steenbuch (1854-1937) i Odense. Der var fire børn i ægteskabet,

Helga Brandt (ugift) f. 1882, Poul Steenbuch Brandt f. 1884 og død 1885, Kaj Steenbuch Brandt f. 1886, der gik i sin fars fodspor og blev maler, og Else Brandt (gift Feilberg) f. 1888.

Det i folkemunde velkendte tilnavn, Bølge Brandt, hentyder til hans livslange fascination af havet der bryder mod klipperne og danner en skumtoppet bølge, der gengives i et utal af nuancer i grønt, blå og gråt. Atter og atter gentog Brandt motivet med stadig større teknisk virtuositet. Og Bornholm blev det foretrukne sted, hvor han kunne studerede bølgerne, skumsprøjtet og brændingens struktur samt lysets og farvernes evige omskiftelighed i takt med havets bevægelser og solens gang over himlen.

Brandts skitsebog fra 1872/73 indeholder denne skitse fra Kullen 1873. Det var denne skitse, der sammen med eventuelle andre forarbejder dannede grundlag for maleriet »Søgang mod Land«, der var udstillet på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1874, hvor anmelderne for første gang omtalte Brandt med tilnavnet Bølge Brandt. Det er med andre ord næppe bølgeslaget ved Bornholm, der har inspireret til øgenavnet. Størrelse 10 x 16 cm.

Af en lille notits på bagsiden af et kalenderblad har Brandts senere hustru, Rebekka, i januar 1874 noteret, at det var på Charlottenborgs Forårsudstilling dette år, at tilnavnet Bølge Brandt første gang dukkede op i forbindelse med en anmeldelse af det udstillede maleri »Søgang mod Land«, der i øvrigt var blevet til efter en skitse fra Kullen. Brandt havde i øvrigt fire malerier med på udstillingen, og de øvrige tre var med motiver fra Bornholm. Tilnavnet Bølge Brandt dukkede altså op på et tidspunkt i karrieren, hvor ingen kunne forudsige hans fremtidige valg af yndlingsmotiv eller størrelsen af hans produktion af malerier, hvor motivet var en enkelt bølge, der brød mod kysten. Rebekka har utvivlsomt

betragtet tilnavnet som en anerkendelse af hans evner til at fastholde bølgeslaget på lærredet; men med tiden ændrede navnet Bølge Brandt sig til at blive et tvivlsomt øgenavn om hans manglende vilje til at forny sit maleri.

Johannes Hermann Brandt

Men hvem var han – denne maler med tilnavnet Bølge Brandt – hvis malerier også var populære i det danske kongehus såvel som i udenlandske fyrstehuse? Brandts broder, provst Frederik Christian Steenbuch Brandt i Væggerløse Præstegård på Falster,¹ skrev i et brev den 10. oktober 1908: »Johannes og Rebekka måtte pludseligt rejse hjem fra Væggerløse da Johannes fik brev om, at han en af de første dage kunne vente besøg af kong Georg. I forrige uge var han indbudt til Hvidøre og havde samtale med dronning Alexandra og kejserinde Dagmar og prins Hans og solgte et maleri til dronning Alexandra.«²

Johannes Herman Brandt blev født i Nyboder i København som det ældste barn i en præstefamilie. Inden han var blevet et år gammel, fik faderen embede som sognepræst i Havetofte i Slesvig indtil 1859, hvor adressen blev ændret til Vilstrup »indtil min Fader i 1864 blev fordrevet derfra. Jeg gik i Haderslev Latinskole og fortsatte i Haderslev Læreres Skole i København. Krigen gjorde selvfølgelig et dybt og uudsletteligt Indtryk paa mig.«³ 18 år gammel blev Brandt i oktober 1868 optaget på Kunstakademiet i København efter først at have frekventeret C. C. Peters og Frederik Vermehrens tegneskoler samme sted. Han forlod Kunstakademiet i maj 1874, hvor hans lærer var en af de markante skikkelser i tidens dan-

Fotografi af den 23 årige Brandt, der poserer i sit stiveste puds foran fotografen med malerkasse, pensel og palet. Foto: J. B. Sidenius, Nykøbing F.

ske malerkunst, landskabsmaleren Vilhelm Kyhn.

Brandt debuterede på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1872 med et stort maleri fra Bornholms østkyst, »Brænding i Solglans« samt et mindre landskabsbillede fra Falster, der omgående blev købt af tombolakomiteen ved Charlottenborg til udlodning. Da professor ved Charlottenborg Kunstakademiet, J. Roed, meget gerne ville eje billedet, blev

Foruden havet og bølgerne betog klipperne og naturen på Nordbornholm, Brandt. Han yndede at skildre klippekysten, og ovenstående er et af de tidligst kendte malerier fra hans hånd. Det stammer fra 1872, samme år som han debuterede på Charlottenborgs Forårsudstilling. Det er benævnt »Østkysten set fra Allinge«. Olie på lærred. 74,5 x 112,5 cm. Tilhører Bornholms Kunstmuseum (442 x 11).

det dog solgt videre til ham; men da kammerherre Meldahl senere ville købe billedet af Roed, ville denne ikke af med det.

I 1871 og 1872 foretog Brandt rejser til Bornholm sammen med sin lærer, der allerede havde været på Bornholm adskillige gange, og hvis debutbillede på den censurede udstilling på Charlottenborg i 1843 netop var et parti fra Bornholm, nærmere betegnet fra kysten ved Rø, ikke langt fra det nuværende kunstmuseum.⁴ »Først da Vilhelm Kyhn i 1843 kom til Bornholm blev naturen Genstand for seriøs malerisk Opmærksomhed, uden at hans Billeder herfra fik nævneværdig Betydning.«⁵ Kyhn repræsenterede et nationalromantisk kunstsyn, der var ved at forsvinde i 1870'erne, og han

var primært landskabsmaler og malede med en neddæmpet kolorit – han havde sordin på, som Hans Edvard Nørregård-Nielsen udtrykker det.⁶ Samtidig var han meget optaget af det nye franske maleri, som det gav sig udslag i impressionismens flimrende lys og farver, mens han på den anden side advarede mod den franske – og al anden udenlandsk – indflydelse på maleriet i Danmark.

Den 15. oktober 1874 skrev den 24-årige Brandt til sin senere hustru Rebekka: »Kyhn har set mine Studier og synes rigtig godt om dem alle, som han forresten for det meste har gjort. Men især er han ligeoverfor enkelte af mine Studier endogsaa fremkommet med saadanne Udtryk som: »Det

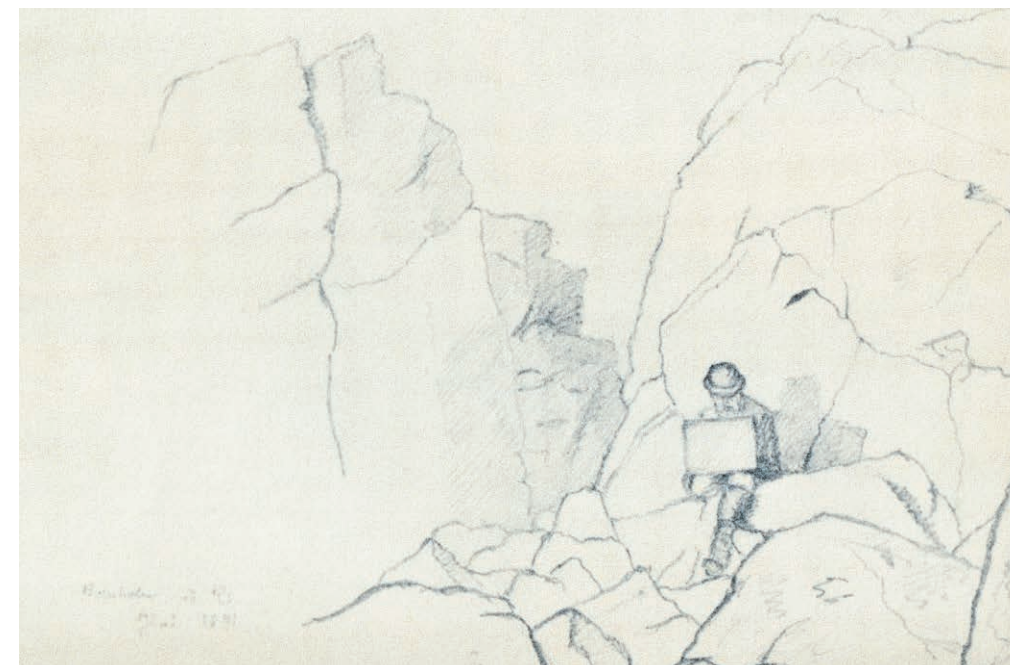
er ypperligt«, »Det er ganske dejligt« osv. Naar man kender Kyhn, ved man ogsaa, hvor meget saadanne Udtryk har at sige. Du kan nok tænke, at det er en stor Opmuntring for mig«.

Med den nævnte ballast fra sin lærer blev det Brandt, der år efter år bragte landskabs- og marinemalerier fra Bornholm i fokus på udstillinger i København og rundt om i verden forud for den periode, hvor »Bornholmermalerne«, omkring Første Verdenskrig, for alvor fik sat det bornholmske landskab på kunsthistoriens landkort. Da var det med et noget andet syn på maleriet end det, Brandt praktiserede.

En aforisme af maleren Harald Giersing giver et ganske præcist billede af situa-

tionen på kunstscenen på det tidspunkt: »Naturen er intet, Billedet af den alt«.⁷ Med de nye strømninger i billedkunsten ønskede man at nedbryde den traditionelle virkelighedsskildring og ændre den akademiske malemåde at opbygge maleriet på, ved i stedet for at anvende ordnede formelementer, linier, flader og farver og undlade alle de tricks, der slørede kunsten i forsøget på at illudere »virkeligheden«. Tidens kunstneriske focus drejede sig om forholdet mellem den synlige verden og den kunstneriske skildring af den.

Den 23-årige Brandt skrev i et brev til sine forældre om sin tilgang til malerkunsten: »Jeg erindrer tydeligt, at jeg en sildig Eftermiddag sad oppe ved Hammershus

Brandts skitsebog fra begyndelsen af 1870'erne indeholder denne skitse fra »Bornholm ved Rø. Juni 1871«. Da var han for første gang på Bornholm sammen med sin lærer på Kunstakademiet i København, landskabsmaleren Vilhelm Kyhn, og det er utvivlsomt ham, der her er fanget med skitseblokken i klipperne ved Helligdommen. Størrelse 10,5 x 16,5 cm.

Et af Brandts yndlingsmotiver var klippekysten på Nordbornholm, set fra et højt stade. Det her gengivne lille maleri bærer titlen »Bornholms Klippekystr« og måler 30 x 46 cm. Det er fra 1883 og er malet med olie på lærred. Tilhører Bornholms Kunstmuseum (442 x 3).

Ruiner; jeg havde et meget simpelt Motiv for mig, jeg var meget højt tilvejs og havde i Forgrunden ikke andet end en visse, nøgen Græsflade, som pludseligt faa Alen længere fremme holdt op, og ellers saae man ikke andet end Luften og ud over det vide Hav og saa nogle store Brokker af de gamle Mure, som skjulte Udsigten til Havet til begge Sider. Disse sønderrevne gamle Mure stod der lige paa Yderkanten af denne Græsflade, saa det saae ud, som om de stod paa Jordens Yderkant. Det var et yderst simpelt Motiv, men det var en dejlig Stemning, der var udbredt over det. Det var stille, og det var graavejr. Men det var ikke noget mørkt, koldt, strengt Graavejr; Him-

len var vel overtrukken, men dog var det den blideste og roligste Luft, man kunde se paa. Langt ude brød Solen, som ikke stod meget højt, igjennem med sine Straaler, som spredte sig nedefter mod Horisonten, hvor man saae en fin smal Stribe Solglands paa Havet. Højere oppe paa Himlen brød Solen atter frem men med en hvidligere, mere skinnende Farve. Fjernt ude paa Havet øjnedes en Damper; Havet var næsten blankt, saa stille var det, men bestandig hørte man Dønningen dundrende bryde sig imod Klippekystr nedenunder sig, som man ikke saae, og Klangen fyldte Luften omkring En og Skovene nedenunder En. Og det var velgørende ovenpaa en hed Sommerdag at

sidde der fri for Sol og se paa alt det herlige; det var som om man saae ind i en Fevreden. Alt var Hvile og Fred og dog Storhed.

Se, alt det har Kyhn givet i et lille Maleri; man føler i dette alt det, som man saae og hørte den Dag. Det er, som sagt, et yderst simpelt Motiv, men Farven, dette Uudsigelige, det er der.

Det er et kosteligt lille Billede; det maa absolut bevæge den, som overhovedet kan se en Stemning i Naturen. Man aander jo i den henrivende svale Luft. Det er ligesom om Maleriet sagde til En: »Du maa ikke gaa hurtigt forbi mig, men du maa blive længe staaende foran mig og længe maa du skue ind i den Luft, som er i mig, saa at du tilsidst selv kan føle dig omgivet af den«.

Hermed slutter jeg denne magre Beskrivelse af et saadant Værk, med det Ønske, at alle de Kunstværker, som udtrykke en virkelig Stemning mere og mere maa finde Anklang hos Folk.

(Den 21. Januar 1873) Eders hengivne Søn, Johannes Herman Brandt.

I et brev til faderen fra den 24. januar 1877 aflægger Brandt regnskab for året 1876 og skriver: »Der er en hel Del Malere deriblandt jeg, som har dannet en Tegneforening ude paa Østerbro. Der kommer vi sammen tre Gange om Ugen om Aftenen og tegner efter Model, som vi skiftes til at stille op. De forskjellige Kunstnere i den Forening er Zacho, Niss, Bredsdorff, Schmidt, Fischer, Brasen, Locher, Lund, Anker, jeg og Flere«.⁸

Samtidig med Brandt slog de jævnaldrende bornholmskfødte malere Kristian Zahrtmann og Michael Ancher sammen med Holger Drachmann – der nogle år opholdt sig i længere perioder på Bornholm – deres navne fast i kunsthistorien som be-

tydelige malere; men med ganske få landskabsmalerier fra Bornholm. Deres fokus var ikke rettet mod det specielt bornholmske lys og landskabet her på øen – deres billeder kunne være malet hvor som helst. Zahrtmann var især optaget af historiemaleriet og Italien og Ancher blev en del af Skagensmalerne og genremaleriet. Drachmann blev bedst kendt for sine udfoldelser inden for litteraturen.

Kunstnerkolonierne

Da Brandt var færdiguddannet på Kunstakademiet og skulle til at skabe sig en selvstændig karriere som maler, kunne man tro, at han havde rettet blikket mod sine jævnaldrende malerkollegaer, der, efter europæisk forbillede, var ved at etablere sig i kunstnerkolonier langt fra hovedstaden. Her søgte man det sociale samvær med andre kunstnere og arbejdede udendørs og direkte foran motivet. Lyset blev det afgørende. Selvom man søgte ud i naturen, var det dog menneskene i deres dagligdag ved arbejdet, i hjemmet eller i festligt lag, der blev skildret. Mennesker fra såvel kunstnergruppen som fra lokalbefolkningen. Det lå i tiden at sætte mennesket i første række, mens naturen og de øvrige omgivelser var rammen om oplevelsen. Således som det skildres på billederne fra den gruppe af Brandts jævnaldrende malere, der fra midten af 1870'erne skabte den kunsthistoriske epoke, der er blevet kendt som naturalismen eller realismen, og hvor nogle af tidens markante malere dannede den første – og måske bedst kendte kunstnerkoloni i dansk malerkunsts historie – Skagensmalerne – der alle var jævnaldrende med Brandt.⁹

Brandt var også naturalist i ordets al-

Det motiv, der mere end noget andet gjorde Brandt kendt og som mere end noget andet bidrog til at fastholde hans tilnavn, Bølge Brandt, var en enkelt stor bølge, der bryder mod klippekysten. Dette maleri var det første Bornholms Kunstmuseum anskaffede af Brandt. Det skete i 1916, samme år som maleriet er dateret, og det blev indkøbt sammen med et maleri af Hammeren fra 1881 (BKM 442 x 2). Billedet måler 73,5 x 112 cm. Olie på maling. Tilhører Bornholms Kunstmuseum. (442 x 1).

mene og tidløse betydning. Han følte sig ikke fristet til koloristiske eksperimenter og fulgte traditionen fra romantikken, hvor malerne søgte inspiration i isolationen. Selvom Brandt også kunne have fundet en storslået natur og et brusende hav andre steder i Danmark, f. eks. i egnen omkring Skagen, så var det ikke det sociale samvær med andre kunstnere og mennesket i centrum for maleriet, der blev kendetegnende for hans malerier. Efter sit første besøg på Bornholm besøgte han trofast øen de følgende mange år. I et fødselsdagsinterview året inden han døde¹⁰ fortalte han, at det i 1925 var 50. gang, han var på Bornholm – kun i 1873-75, 1883 og 1888 havde han svigtet øen.

Brandt ønskede at gengive naturen objektivt beskrivende – nærmest fotografisk registrerende uden at tendere en bestemt stil. Nogle af tidens toneangivende malere som f. eks. den franske maler E. Manet frygtede, at naturalismens neutrale objektivitet skulle udvikle sig til blot at blive en passiv skildring af omgivelserne, således at kunstneren blev reduceret til en kopist – og adskillige malere faldt da også i den grøft. Brandts romantiske tilgang til verden og maleriet forhindrede ham dog i – for enhver pris – at imitere virkeligheden. Han ønskede at fastholde det flygtige øjebliksbillede, som han havde fanget det i malerier direkte foran motivet og i sine skitser – og som det formede sig i hans erindring. Æstetik frem for alt.

Brandt på Blanchs Hotel

Der er bevaret nogle breve som maleren Johan Rohde (1856-1935) skrev til sine forældre i sommeren 1880,¹¹ hvor han opholdt sig på Bornholm, først og fremmest på Helligdomsgården i Rø. Af brevene fremgår det, at han »bor sammen med nogle Kunstnere, Brandt og Bredsdorff«¹². Det fremgår også, at han opholdt sig nogle dage ved Hammershus, og netop Hotel Hammershus var i

disse år en yndet sommerresidens for især danske turister, herunder en række kunstnere. Brandt blev gift året efter, og det er nærliggende at antage, at det var fra det tidspunkt, han sammen med sin hustru og senere også med deres børn boede på Hotel Hammershus om sommeren, hvor han var tæt på sine yndlingsmotiver på Bornholms nordspids.

På et tidspunkt stiftede Brandt bekendtskab med ejeren af det i 1886 opførte

Andre end Bølge Brandt malede bølgeskulpet ved Løvehovederne neden for Hammershus' ruiner. Her er det blevet til mere end en enkelt skumtoppet bølgekam, og det er maleren Johan Ulrik Bredsdorff (1845-1928) der malede billedet i 1881. Det måler 82 x 115 cm. Olie på lærred. Brandt og Bredsdorff kendte hinanden, og i 1874 flyttede Brandt sit atelier ud til Bredsdorff på Kalkbrænderivej i København. Året inden Brandts bryllup i 1881 boede de begge på Helligdomsgården i Rø. Tilhører Bornholms Kunstmuseum (96/2 x 1).

Blanchs Hotel. Det udviklede sig til, at Brandt udstillede sine malerier i fælles-lokalerne på hotellet. Senere blev han indlogeret på Blanch Hotel i turistsæsonen men besøgte dagligt familien og vice versa; men ellers koncentrerede han sig om at male og sælge sine billeder til sommergæsterne på hotellet.¹³

Blanchs Hotel var Bornholms første egentlige badehotel. Hotellet var meget velanskrevet blandt især velstillede tyske turister, der ønskede at trække sig tilbage fra lokalbefolkningen og forskanse sig på badehotellet, hvor de fik opfyldt deres ønsker om et komfortabelt logi og samtidig var sikre på en passende social omgang med

ligesindede gæster. Sproget var ikke noget problem, da såvel ejerne som de ansatte beherskede tysk. Allerede i 1894 var der behov for at udvide hotellet med flere værelser og en ny spisesal.¹⁴

Om der var økonomiske relationer mellem ejerne af Blanchs Hotel og Brandt, vides ikke. Om Brandt logerede gratis mod provision af salget til gæsterne, om han betalte for at udstille sine malerier i hotellets saloner, eller om Blanch ønskede at fremstå som en slags kunstmæcen, vides heller ikke. Begge parter havde formodentlig fordel af arrangementet, og da Blanchs datter, Anna, og hendes mand, Hans Martin Beierholm, i 1904 overtog hotellet, fulgte Brandt

På bagsiden af dette postkort er anført: »Blanchs Hotel efter den nye verandatilbygning var bygget i 1907. Kongeværelserne var på 2. sal over de to verandaer med egen privat balkon og en meget smuk udsigt. H. M. Beierholm i døren til den store glasveranda«. Bølge Brandts ophold på Bornholm er uløseligt forbundet med Blanchs Hotel. Gennem mange somre boede han på hotellet og udstillede sine malerier der, mens hans kone og tre børn boede enten på Hotel Hammershus eller hos en privat udlejer i Sandvig. Foto på Bornholms Ø-arkiv.

Table d'hôte Sal. — Table d'hôte Room.

I begyndelsen af 1900'årene udgav Blanchs Hotel en reklametryksag på 22 sider med tekst på dansk, tysk og engelsk. Et af de gængsne sort/hvide fotografier viser hotellet efter ombygningen i 1907. Størrelsen er 14 x 18,5 cm. Ud over de almindelige faciliteter for gæsterne reklamerer hotellet med, at der er mørkekammer for amatørfotografer. På side 10 gengives dette fotografi fra spisesalen. De i alt ni ophængte malerier er alle malet af Bølge Brandt.

med. På det tidspunkt var Brandts familie flyttet fra Hotel Hammershus til en sommerbolig hos avlsbruger Jørgensen i Strandgade 7 i Sandvig, og her boede familien fast hver sommer og fru Brandt fortsatte efter malerens død med at tilbringe sommeren i denne feriebolig.

Ved auktionen over Brandts efterladte værker den 1. og 2. februar 1927, var der fire malerier med motiv fra området ved Blanchs Hotel. »Ved Blanchs Park« 1923, »En vej i Blanchs Anlæg« 1909, »Fra Blanchs Park«

1912 og »Ishuset ved Blanchs Hotel« 1923. Malerier med motiver fra selve hotelområdet har utvivlsomt haft appel til hotelgæsterne, der på den måde har haft mulighed for at sikre sig et varigt minde om sommerens ophold på Bornholm.

Bornholms Museum modtog i 1975 Blanchs Hotels »Fremmedbog«, som gæstebogen hedder, fra Beierholms datter, Else, fra den periode, hvor hendes forældre ejede hotellet. I en følgeskrivelse skriver hun blandt andet:

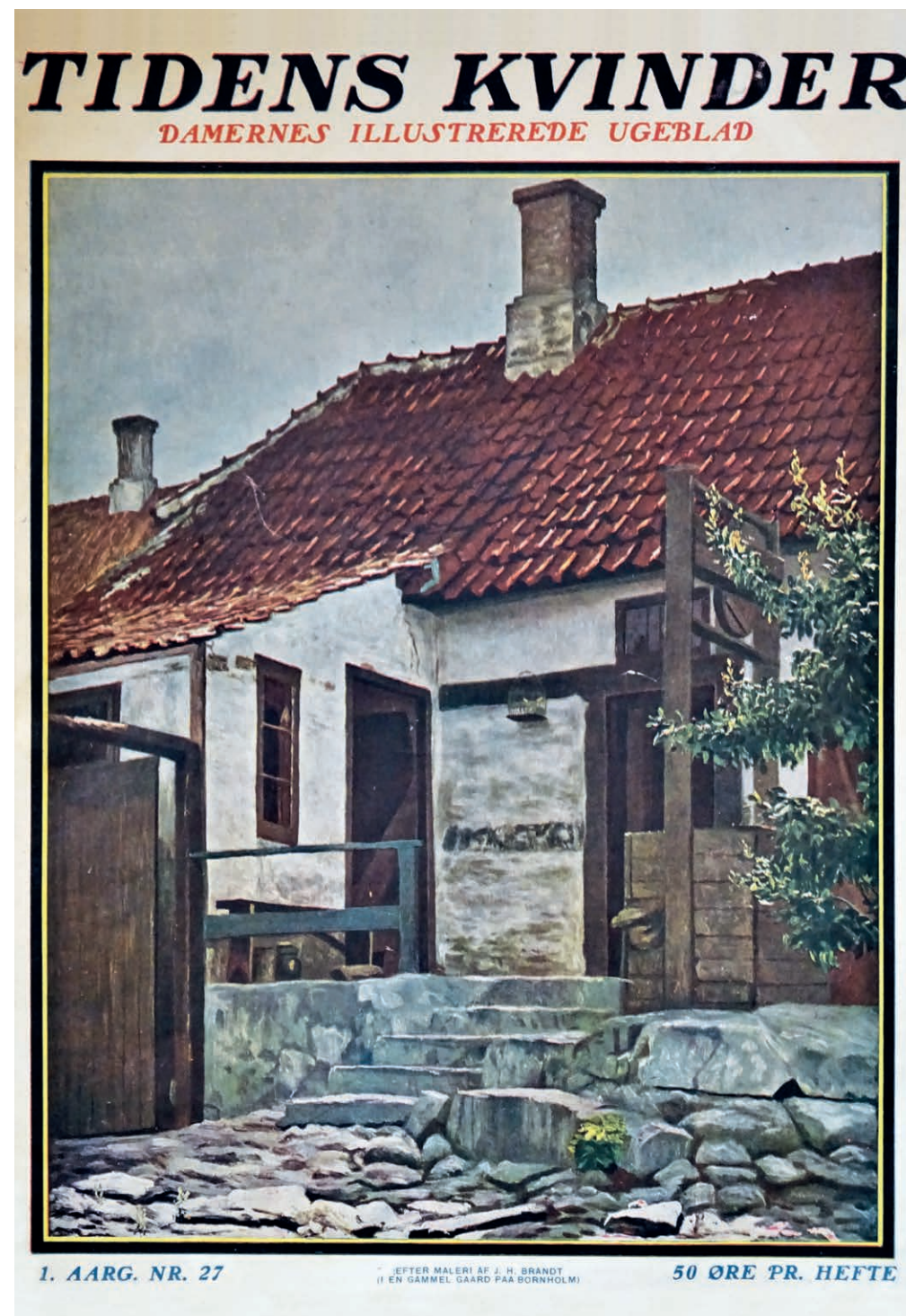

På bagsiden af dette postkort er noteret: »Viggo Jørgensens Gård i Sandvig, [Strandgade 7] hvor I. H. Brandt med familie boede hver sommer fra ca. 1900 til 1926«. Tilhører Bornholms Kunstmuseum. Karl Viggo Jørgensen vendte hjem fra Amerika og overtog gården efter sin far, fisker Andris Jørgensen, i 1899 og lod indrette flere udlejningslejligheder i bygningerne. Træet ud for gavlen i billedets venstre side er et mandeltræ, som familien Brandt plantede og som de havde haft med sig fra København, hvor fru Brandt havde plantet en kærne i en urtepotte.

»En stadig gæst på hotellet var den kendte kunstmaler I. H. Brandt. Kunstneren havde sit eget sommerhus i Allinge,¹⁵ hvor hans kone, to døtre og en søn boede; men han selv boede altid hos os – han var en god ven af min far. Han udstillede og solgte mange malerier på hotellet, han blev kaldt »Bølge Brandt« fordi marinebilleder var næsten udelukkende det eneste han malede. Han sad meget nede ved »Løvehovederne«.

Udbruddet af Første Verdenskrig rystede ikke mindst turistbranchen på Bornholm.

I 1923 var forsiden af Tidens Kvinder prydet med en gengivelse af Brandts maleri »I en gammel Gaard paa Bornholm«, der var malet i 1922 (87 x 61 cm). Motivet er fra Jørgensens gård i Sandvig, hvor familien ferierede fra begyndelsen af 1900'tallet. Maleriet var udstillet på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1923, og i en anmeldelse af udstillingen i Bornholms Avis stod der, at det var »et af Udstillingens dygtigst udførte Billeder – selv om det er »gammeldags««. Efter Brandts død blev det solgt på den anden og sidste auktion over hans efterladte billeder.

Hotel Hammershus, der lå mellem Hammershus' ruiner og Blanchs Hotel. Mens Bølge Brandt udfoldede sig og boede på det luksuriøse Blanchs Hotel, boede hans kone og børn i mere beskedne omgivelser på Hotel Hammershus indtil begyndelsen af 1900'årene, hvor de indlogerede sig i en ferielejlighed i Sandvig. Foto fra 1896. Det er Brandts ældste datter Helga, der sidder foran hotellet til højre og den yngste datter Else, der står op. Fotograf ukendt.

Stereobillede fra værelse nr. 7 på Hotel Hammershus den 24. august 1900. En del af gæsterne til Brandts 50 års fødselsdag fem dage senere er tilsyneladende allerede ankommet, og her ses Brandt foran skabet, omgivet af kvinder og blomster. Ukendt fotograf.

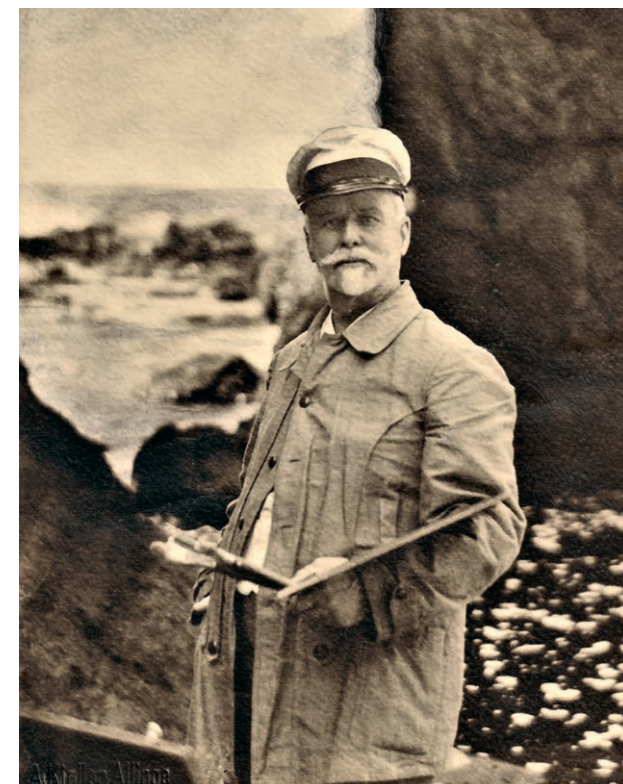
mussen, og der blev holdt taler, skålet og sunget. Efter middagen sluttede tyske venner og bekendte sig til selskabet, og der blev spillet op til dans. Brandt modtog såvel lykønskningstelegrammer som de nævnte breve.¹⁶

Kunstner med stort K

Brandt forstod at føre sig frem som den store kunstner, der opslog sit staffeli i naturen til glæde for de omkringboende turister. På næsten alle kendte fotografier af ham er han iført en »sejlerkasket«, og poserer selvbevidst foran fotografen med sit malergrej.

Tilnavnet »Bølge Brandt« er måske ikke ganske retvisende, selvom der ikke er tvivl om, at han ønskede, at motiver af havet skulle være hans kendetegn. »Jeg ved, at jeg tit er blevet kaldt ensidig, fordi jeg først og fremmest dyrkede den enkelte Bølge sammen med store Stemninger og interessante Belysninger, men, som sagt, for mig er Bølgerne en Verden, uendelig rig og uendelig skøn. Brændingerne og det store Bølgeslag ved Bornholms Kyster har været mine Yndlingsmotiver bestandig. Som ganske lille Dreng interesserede jeg mig allerede stærkt for hver lille Bølge ved Strandbredden.«¹⁷

Ved siden af skildringen af brændingen har Brandt dog malet et utal af billeder med motiv fra øens nordlige del. Mange af billederne er udformet som en diagonalkom-

Bølge Brandt med malergrej, kittel og »sejlerkasket« fotograferet ved klippekysten på Nordbornholm i begyndelsen af 1900'tallet. Billedet blev benyttet i forbindelse med en artikel om Brandt i Nationaltidende den 23. september 1915. Fotograf: A. Kjøller, Allinge.

position, hvor maleren fra et relativt højt stade har set ud over havet, og hvor den ene del af maleriets forgrund er fyldt med klippeformationer, mens havet med en høj horisont ses i billedets anden del, hvis den ikke også er optaget af klippeformationer. På sine mange forårsrejser til Sydeuropa malede han bjerglandskaber, som han mente, var en sund afveksling fra bølgebillederne, og i mange år udstillede han hvert år et større maleri af et bjerglandskab på Charlottenborg. Mange af Brandts malerier

Brandt malede også andre motiver fra Bornholm end bølgeskulpet ved Løvehovederne. På dette maleri fra 1891 ses en diagonalkomposition, som han ofte benyttede, når han betragtede landskabet fra et højt stade. Privateje.

blev afsat direkte til købere fra udstillingen på Blanchs Hotel og havnede i private hjem rundt om i Europa. Det er derfor vanskeligt at vurdere, hvor stor hans samlede produktion af malerier har været og hvor stor en del af hans motiver, der gengiver bølgeskulpet ved Bornholm. Udstillingskatalogerne giver et fingerpeg om, hvad han selv gerne ville kendes for, og det er uden tvivl bølgemotiverne, som også er kritikernes pejlemærke. I billederne med bølgeskulp kunne han udfolde al sin tekniske kunnen, og det var derfor naturligt, at de kom til at dominere udstillingsvirksomheden. I øvrigt følte Brandt sig ikke altid godt behandlet af den danske presse, hvorimod han følte, at pressen i udlandet

tog godt imod ham. Et bud på hans samlede produktion af malerier kunne være, at den ligger på et sted mellem 2 og 3 000 billeder.

I 1903 blev der hos V. Winkel & Magnusen på Højbroplads 7 i København holdt en retrospektiv udstilling med 81 malerier fra Brandts hånd, jævnt fordelt over tiden mel-

I årene inden Første Verdenskrig opholdt Johannes og Rebekka Brandt sig i Tyrol om foråret. Johannes malede og solgte sine billeder til interesserede og tog de resterende malerier med sig hjem, blandt andet for at udstille dem på Charlottenborgs Forårsudstilling. På fotografiet er det fru Brandt til højre i billedet, og yderst til venstre Bølge Brandt. Personen i midten er ukendt. Foto fra omkring 1912. Fotografen ukendt.

lem 1869 og 1903. Det er værd at bemærke, at knapt halvdelen af de udstillede malerier er med motiver fra havet og Nordbornholm, mens han på knapt en fjerdedel af de udstillede malerier har hentet motiverne på Falster, hvor far og senere hans bror var præst. Hans kones familie boede i Odense, og der er også flere malerier med motiver herfra. Der er meget få billeder med personer, og ingen af disse er fra årene umiddelbart inden udstillingen. Sammenligner man malerierne fra denne udstilling med auktionen over Brandts efterladte værker i 1927, så var over to trediedele af de 150 malerier på sidstnævnte auktion med motiver fra Bornholm. Der blev i øvrigt afholdt endnu en auktion over hans efterladte værker i begyndelsen af 1928, og her var mindst halvdelen af de knapt 100 malerier med motiver fra Bornholm.¹⁸

Brandt foretog mange rejser til udlandet. I vinteren 1870-71 opholdt han sig i Holland¹⁹ og Belgien, og fra 1902 og indtil Første Verdenskrig opholdt han sig om foråret i Bayern, Tyrol og Italien for at male bjerge. Han udstillede næsten årligt på Charlottenborgs Forårsudstillinger fra 1872 til sin død og deltog i mange udstillinger i udlandet fx. på verdensudstillingen i Chicago i 1893 og på udstillingen: Danske Kunstnere i Art Institute i Chicago i 1895. I 1901 blev det til en separatudstilling i Berlin og, som tidligere nævnt, en separatudstilling i København i 1903.

Brandt er repræsenteret med 11 værker på Bornholms Kunstmuseum og med et værk på Vejle Kunstmuseum. Han solgte marine-malerier til blandt andre den engelske dronning Alexandra (1908), kong Frederik 8 (1909), kong Georg af Grækenland og kejserinde Dagmar af Rusland. I sin omtale af

årsfesten på Charlottenborg fortæller Walter Schwartz, at når kronprinseparret »igen var steget til vogns og kørt hjem gennem spalierer af loyale københavnere, kunne Charlottenborgs kustode hvert år hænge et skilt med »Købt af Hendes kongelige Højhed Kronprinsesse Louise« paa et billede af »Bølge Brandt«...«²⁰

I et fødselsdagsinterview i anledning af 75 års fødselsdagen fortalte Brandt til C. J. Hagemann i Bornholms Tidende, at kong Georg af Grækenland havde besøgt ham i hans hjem. Brandt var blevet bedt om at male et billede til en kirke i Grækenlands hovedstad, Athen. Det skulle forestille Kristus, der stiller stormen på Genesaret sø, og det var bølgebrydningen, der skulle være det bærende element i maleriet. Derfor mente kong Georg, at netop Brandt var velegnet til den opgave; men inden den endelige aftale var på plads, var kong Georg blevet myrdet.²¹

Familien Brandt på Lykkesholms Allé

I 1884 flyttede familien Brandt til Lykkesholms Allé 16, 3 sal th. på Frederiksberg, og blev boende der resten af livet. Efter malerens død fortsatte hans enke med at bo der, og den ældste datter, Helga, fortsatte med at bo i lejligheden indtil hun døde. En af gadenes øvrige beboere har beskrevet familien således:

»Jeg har gættet mig til det smukkeste Sammenhold indenfor den lille Klan: Pater familias, Konen, en Datter og en søn. Den gamle Maler var med Kunstnerskæg, Lokker, Bulehat og Slængkappe. Sønnen var med frejdig Gang og blanke Øjne, man vidste ikke om de udtrykte Enfold eller en fjern Tids Idealitet, han bar Fuldskæg, ganske

I 1884 flyttede familien Brandt ind i en lejlighed på Lykkesholms Allé 16, 3 sal, t.h. på Frederiksberg, og her boede Johannes Brandt, hans kone Rebekka og datteren Helga indtil deres død. Helga boede i lejligheden i 88 år. Familien boede øverst i tårnet, og Brandt havde atelier i selve tårnrummet. Postkort fra ca. 1900.

Fru Rebekka og børnene fotograferet i atelieret på Lykkesholms Allé i 1897. Fra venstre stående, Helga Brandt, siddende fru Rebekka Brandt, stående Kaj Brandt og yderst til højre Else Brandt. Fotografen ukendt.

som de unge Mænd i 48. Ofte hang en Malerkasse ham over Skuldren. En Dag saas heller ikke han mere, hvor er han? Faderen, den gamle Maler, forsvandt ogsaa; atter havde den sorte Vogn bragt en af mine kære Allès Beboere bort. To rene og fine Aasyn er nu tilbage – Moderen og Datteren.

Medens alle jævnaldrende Kvinder Verden over bar de korte Kjoler, fejede Datteren frejdigt Alléen med – lang Nederdel. Over det lange blonde Haar sad en Kasket med gullig Celluloidskygge, den og en gammel okkerfarvet Regnfrakke var hendes Paa-klædning, naar hun færdedes ude. Moderen bar en sid Kavej med Slag, mulig var den

Arv fra Manden. Tid og Moder var de ganske upaavirkede af, hvad andre tænkte og mente, ignorerede de fuldstændig – de foragtede sikkert ikke Mennesker, de havde bare ikke Brug for dem. I det ikke store Hus, de beboede, har de næppe personlig kendt nogen Husfælle, de var nu engang sig selv nok.

Faderens efterladte »Bølger« – skulde sælges paa Charlottenborg ved Auktion. Datteren delte Kataloger ud ved Eftersynet. For første Gang saa jeg hende i flunkende ny Hat og Dragt. Hjemmesyet og billigt, yderst billigt var Udstyret, men det gjorde ikke noget, for under den prunkløse Hat smilede hendes milde Ansigt – det talte for sig selv.

Den lille fru Brandt med den engang mørkladne Peber- og Saltknold i Nakken gik forhen frem under Træerne i et ret hastigt Tempo. Efter Mandens Død blev Gangen synlig langsommere. Knolden i Nakken gled med Aarene over i det hvidlige, nu er den en Snebold der hviler paa Kraven af den store falmede Kavaj...«²²

Afslutning

På dagens kunstauktioner opnår Brandts malerier ikke særlig høje priser. Marinemalerier er ikke i høj kurs for tiden, og selvom Brandts billeder indeholder mange maleriske kvaliteter, er det sjældent, at de opnår priser på over 4-5 000 kr. I 1990 opnåede et

af hans større malerier med bølgemotiv dog et hammerslag på 15 000 kr. og rekorden blev sat i 2010 hvor et af hans billeder på Christies Auktioner i London blev solgt for hvad der svarer til 27 000 danske kr.

Samtidens opfattelse af Brandt, som stort set har stået uændret til vore dage, fremgår for eksempel af en venlig, let ironisk, omtale af ham i forbindelse med 60-års fødselsdagen i 1910. Den rummer de karakteristika, man forbandt og stadig forbinder med maleren – den store produktion og de ensartede motiver. Hans malerier tilhører en tid og en tradition, som modernismen gjorde oprør imod, og Bornholms Social-Demokrat citerer et »Københavnsk blad« for følgende karakteristik af maleren:

Sort/hvidt postkort af et maleri fra 1915. Selvom maleriet ikke er gengivet i farver, viser det en virtuos gengivelse af bølgeslaget, som var det motiv, hvor Brandt kunne udfolde al sin tekniske kunnen, og som han fortsatte med at male til sin død. Anmelderne lagde i de seneste år af Brandts liv en ironisk distance til disse malerier.

»Nogle sprøjtende, skummende søer op mod en forreven kysts granitblokke – de billeder kender alle. De er malet af Brandt, »Bølge-Brandt« også kaldet, som i dag bliver 60 år. Hvilket har forbavset mig umådeligt. Jeg mener, at han ikke er ældre. Jeg synes, at jeg har set hans bornholmske motiver i så mangfoldige år, at han, hvis han i det hele taget endnu var i de levendes tal, måtte være en ældgammel methusalem, og så er han akkurat tre snese år. Der kan gøres mange bølger endnu, inden han giver op.

Det vil sikkert også blive gjort. J. H. Brandt er en meget flittig mand, og der vil altid være brænding nok ved Bornholm, og skulle det også ved en vidunderlig natur-

katastrofe ske, at den herlige klippeø hørte op at være, ville Brandt endda ikke behøve at nedlægge penslen af den grund. Han har malet så mange af sine kære brændinger, at han sikkert kan disse udenad og kan vedblive at gengive dem med den troskab, der er ham egen.

Der er næsten noget rørende ved den standhaftighed, hvormed han hæger netop ved det farvand. Det kan ikke nytte at komme til ham og sige, at der også er bølger andre steder og granitblokke, de kan skumme op om, han vil kun ryste på hovedet, og skulle skæbnen en gang føre ham hen til en anden klippekyst, vil han ikke engang åbne sin malerkasse. Det er dog ikke Bornholm.«

To af Brandts yndlingsmotiver i et og samme billede – Bornholms klippekyst, og den brydende bølge. Maleriet, olie på lærred, er fra 1910, hvor der var fuld gang i turisterhvervet og i aktiviteterne på Blanchs Hotel, hvor Brandt stod på højden af sin karriere, og hvor krigstruslen endnu ikke var i sigte. Privateje.

I et interview i anledning af Brandts 75 års fødselsdag i 1925 – året inden han døde – fortalte han, at Bornholms Museum havde købt to af hans malerier i 1916. Det ene fra Hammeren, som der så ud i 1881 – uberørt. »Hammeren er jo nu kun en sørgelig ruin. Efter min mening er det en skandale, en vandalisme, at Hammeren sådan er ødelagt. At dette har kunnet ske, og at ødelæggelsen fortsættes, er næsten utrolig, synes jeg«. Hans udtalelse var en kommentar til stenbrydningen på Hammerknuden, hvor firmaet Møller og Handberg, København, i 1921 havde fået tilladelse til at genoptage stenbrydningen. Det her gengivne maleri er fra Hammerknuden og malet i 1890. Olie på lærred. 60 x 40 cm. Privateje. Fotograf Jens Erik Larsen.

Brandt hørte til den generation af malere, der levede i en periode i kunsthistorien, hvor friluftsmaleriet for alvor slog igennem. Kunstnerne udførte deres malerier direkte over for motivet, hvorved såvel studiet af naturen som af lyset blev intensiveret. Man fastholdt dog også den arbejdsmetode, der bestod i at male billeder hjemme i atelieret om vinteren med udgangspunkt i skitser og friluftsmalerier.

Måske har man underkendt betydningen af at Brandt – i et omfang som ingen andre – med malerisk kvalitet skildrede det born-

holmske landskab i perioden fra 1870'erne og indtil »Bornholmermalerne« omkring Første Verdenskrig tog fat på at præsentere det bornholmske landskab på en ny måde. Få malere beskæftigede sig med det bornholmske landskab i den nævnte periode, og slet ikke i det omfang, som Brandt gjorde.

I et interview fortalte Brandt, at hans »første indtryk af livet var naturindtryk, og jeg lever og ånder endnu bestandig i naturindtryk og naturstudier. De intensive naturstudier, sammen med den gode skole, tror jeg, er det bedste for en maler. Virkeligt

naturstudie ser man desværre kun meget lidt af nu tildags – på få undtagelser nær».

Han gav ikke meget for de forandringer af maleriet, der for alvor slog igennem i den sidste del af hans liv. Hans holdning til malerkunsten fremgår af et interview fra 1909, hvor modernismen for alvor var ved at fortrænge det traditionelle, naturalistiske landskabsmaleri, og hvor marinemalerier var blevet en anakronisme. »De virkelig Kunstforstandige har i det hele ydet mig rig Anerkendelse, og jeg sætter saa meget mere Pris derpaa, som det nu i de senere Aar har vist sig, at »Kunstautoriteterne« mere og mere sætter det dekadente, sygelige og talentløse i Højsædet. Der er utroligt, saa

længe man her i Danmark har løbet efter »Kejserens nye Klæder«, men det hører vel en Gang op!»²³ I dag kan vi så konstatere, at det, Brandt kaldte for dekadent, sygeligt og talentløst, ikke hørte op.

I sin tale ved Brandts begravelse sagde hans broder, Christian Brandt, der var provst i Væggerløse på Falster, blandt andet: »Han var redelig og ærlig i sin Kunst, og det var han i sin Karakter. Derfor gik han imod Strømmen og har måttet døje mange drøje Knubs, der vel ofte blev drøjere end nødvendigt ved hans egen skyld. Og som den, der gik imod Strømmen, gik han vel også forbi enhver officiel Anerkendelse og Udmærkelse...«

Bølge Brandt fotograferet på hovedtrappen til Blanchs Hotel i begyndelsen af 1900'årene sammen med tyske turister. Turisterne kunne så bringe fotografiet med sig hjem evt. sammen med et maleri af Bølge Brandt og i hvert tilfælde sammen med historien om en rigtig, levende maler, som man socialiserede med i ferien. Fotograf ukendt.

- 1 Provst Brandt havde en søn, der også var (marine)maler ligesom farbroderen. Hans navn var Sigurd Kielland-Brandt (1886-1964). Han opholdt sig også flere gange på Bornholm og Christiansø og malede billeder herfra i 1930'erne
- 2 www.kielland-brandt.dk
- 3 Interview i Aftenposten, onsdag den 9. juni 1909
- 4 Maleriet tilhører Bornholms Kunstmuseum i Rø
- 5 Helge Ernst: Bornholmermalerne. København. 1984, side 9
- 6 Hans Edvard Nørregård-Nielsen: »Dansk Kunst«. Gyldendal 1988. Side 245
- 7 Gottlieb, Lennart: Giersing. Maler – Kritiker – Menneske. Gyldendal 1995. Side 182
- 8 Ideen til en sådan forening er formentlig inspireret af den forening, Brandts lærer på Akademiet havde stiftet i 1871, og som gik under navnet »Huleakademiet« efter Kyhns haveatelier, kaldet »Hulen«, som lå ved hans private bolig på Vester Farimagsgade 5 i København. Indtil 1878 mødtes Kyhn med elever og kunstnervenner til uhøjtidelige sammenkomster, og i hvert tilfælde P. M. Christian Zacho (1843-1913) og Herman J. C. W. Anker (1845-1895) havde været medlemmer af Huleakademiet i 1871-1872.
- 9 Sagensmalerne bestod bl.a. af Michael Ancher (1849-1927), P. S. Krøyer (1851-1903), Viggo Johansen (1851-1935), Christian Krogh (1852-1925, Holger Drachmann (1846-1908) samt Anna Ancher (1859-1935), der var en halv snes år yngre end mændene. Som den første slog den bornholmsk fødte Michael Ancher sig ned i Skagen i 1874. På Skagen var naturens voldsomhed et livsvilkår, der pludselig kunne ændre hverdagen fra lykke og stilhed til død og smerte når en voldsom storm vendte op og ned på dagligdagen. Sagensmalerne var toneangivende for den historiske periode, der har fået navnet naturalismen eller realismen, og foruden at være dygtige rent håndværksmæssigt, dyrkede de også farven
- 10 Bornholms Tidende, 16. juli 1925 i anledning af den kommende 75 års fødselsdag
- 11 Ernst Mentze, Bornholmermalerne. København 1971, side 13 ff
- 12 Maleren Johan Ulrik Bredsdorff (1845-1928) – se også Helgas dagbog fra den 20. juli 1900 og note 13
- 13 Familien Brandts sommerliv i året 1900 fra 1. juli til 14. august på Nordbornholm er beskrevet i en lille, tætskrevet dagbog, ført af Brandts 18-årige datter, Helga. Den tilhører Brandts oldebarn, Lene Steenbuch, der i dag bor i Sandvig.
- 14 Bente Jensen »Mellem gammelt og nyt. Diskussionen af den tidlige turisme på Bornholm 1860-1902«. I Bornholmske Samlinger III, 16 side 157-158
- 15 Dette er ikke korrekt, men familien Brandt lejede i en årække en sommerbolig af avlsbruger Viggo Jørgensen, Strandgade 7, Sandvig
- 16 Ifølge dagbog ført af Helga Brandt – se note 13
- 17 Interview i Bornholms Tidende – se note 10
- 18 Fortegnelse over maleren I. J. Brandts efterladte arbejder, som blev solgt på auktion på Charlottenborg 1. og 2. februar 1927. Malerierne indbragte 32 000 kr. Det fik Brandts enke – tilskyndet af sin bror, der var overretssagfører – til at lade afholde endnu en auktion den 24. januar 1928, hvor yderligere 92 af Brandts efterladte malerier blev sat til salg. Broderens begrundelse for rådet om at sælge de efterladte malerier var, at Brandts navn endnu var kendt, og at det var umuligt at vide, om det ville være ved. Endvidere var tidernes usikre, og det var ikke til at forudse, hvorledes kunstmarkedet ville udvikle sig
- 19 Brandts eneste oldebarn, Lene Steenbuch i Sandvig, ejer en skitsebog, hvor Brandt har tegnet sejlbåde i Amsterdam i 1871. Nære familiemedlemmer (et par af hans farbrodre) var bosat i Amsterdam
- 20 Walter Schwartz: »Georg Jensen – hans tid og slægt«
- 21 Den danske kong Christian 9's næstældste søn, Vilhelm (1845-1913), blev i 1868 udnævnt til kong Georg 1 af Grækenland. I 1913 blev han myrdet af en sindsforvirret mand i Thessaloniki
- 22 Albert Schmidt: »I liv og kunst«. Afsnittet om Lykkesholms Allé. København 1937, samt Berlingske Aftenavis 20. oktober 1937. De faktiske forhold var, at Bølge Brandt døde i 1926 og derefter boede hans enke Rebekka og deres ældste datter, Helga, i lejligheden, indtil Rebekka døde i 1937. Helga blev boende efter moderens død og besluttede, at hendes bror Kaj, der i 1919 var blevet indlagt på sindssygehospital i Nykøbing Sjælland, skulle hentes hjem og bo sammen med hende. Det skete i 1939 og Kaj boede på Lykkesholms Allé indtil sin død i 1948. Helga døde i 1972
- 23 Interview i Aftenposten den 9. juni 1909

Et af Peter Haubergs dejlige fotografier af vennen Johannes Herman Brandt, 1850-1926. »Bølgebrandt« kaldet, for han var mesteren, der kunne fremtrylle et maleri af en brænding, så man nærmest kunne fornemme sprøjtet fra bølgerne. Fra venstre er det Helga Brandt, som har skrevet den dagbog, vi nu får lov at læse med i, moderen Rebekka og faderen Johannes Herman Brandt. Sønnen Kaj og yngste datter Else, som er mormor til skribenten, Lene Steenbuch. Foto fra 1900 af Peter Haubergs samling på Nationalmuseet.

Helgas dagbog – 1900

Af Lene Steenbuch

Jeg ejer en lille dagbog fra år 1900. Den er fint indbundet og af et meget lille mini-format (9 x 6 cm). Den er skrevet af Helga Brandt, som levede fra 1882 til 1972, og som var min mormors søster. Helga var altså knapt 18 år, da hun skrev dagbogen fra 1. juli til 14. august under et sommerophold på Hotel Hammershus. Faderen var maleren Johannes Herman (I. H.) Brandt (født 1850). Han malede næsten hver sommer på

Lene Steenbuch er oldebarn af I. H. Brandt. Hun er pensioneret pædagog og broderilærer, uddannet fra Håndarbejdets Fremmes Seminarium. Hun har i en årrække været tilknyttet Bornholms Middelaldercenter.

Helga Brandts lille, fine dagbog, ført fra 1. juli til 14. august 1900.

Hammershus og familien Brandt, fra venstre Else, mor Rebekka, Helga, far Johannes og Kaj. Formentlig foto af Bendt Kjølter, Allinge, 1899. Hvor intet andet er nævnt er samtlige fotografier i denne artikel fra Lene Steenbuchs samling.

Bornholm fra 1871 til sin død i 1926 og derfor havde han sin familie med i længere perioder på Nordbornholm. Helga var det ældste af tre børn, altså fra 1882, Else, min mormor, var født i 1888, broderen Kaj i 1886 og deres mor Rebekka i 1854.

Det er ikke fordi dagbogen indeholder de store dramaer, men den giver et fint tidsbillede, synes jeg, hvilket følgende uddrag fra den viser. Ind imellem vil jeg kommentere lidt for forståelsens skyld. Jeg har så vidt muligt skrevet det hele af på den måde, som Helga har stavet ordene, som man gjorde efter den tids retskrivning.

Søndag d. 1ste Juli 1900.

I Dag fejrer Kaptajn Beldring sit 25 Aars Jubilæum som Fyrmester, paa Hammeren har han været 21 Aar. Det fortalte Frøken Blanch os i gaar, og for lidt siden gik Fader op for at gratulere ham. Moder vilde vist have været med, men hun vil ikke gå for langt fra Kaj, som ligger i Sengen og har kastet op, han har sovet en Time, men har ingen Appetit. Kaj har været oppe efter Middag, og har været en Tur med os andre lidt op ad Ankermyre-Vej; han skulle have været i Seng straks efter Aftensbordet, og han havde ogsaa sagt »God Nat!«, da

Dr. Øst gav ham Tilladelse til at blive oppe, en lille Times Tid endnu!!

Familien boede på Hotel Hammershus den sommer, år 1900, men Johannes Brandt havde desuden et værelse på det nærliggende Blanchs Hotel, hvorfra han bedst kunne sælge sine malerier. Her boede de turister, der var mest ved muffen.

Johan Heinrich Blanch opførte sit hotel i 1887, men han døde allerede i 1901, året efter dagbogen her blev til, hvorefter datteren Anna Blanch drev hotellet videre sammen med sin mand Hans Beierholm. Hotel Hammershus var en gammel gæstgivergård, men moderniseret og udvidet i 1895.

Mandag d. 2den Juli.

Der er en Skole med Kagekone heroppe – Kaj er rask. Else og jeg stod op lidt over 6, og fra 8-9 skød jeg med Skive. Efter Middag sang Fader lidt for os, da han ikke kunde bruge Belysningen til sit Eftermiddagsstudie. Jeg skrev Brev.

Tirsdag d. 3de Juli.

Far har faaet Brev fra Farbror, han kommer omkring d. 17de og bliver ca. 5 Dage. Fra Kl. 4-5 vilde jeg have skudt med Skive, men det blæste for stærkt, hvorfor jeg benyttede den Time til at sy paa mit Lommetørklæde. Før Aftens Bordet øvede jeg mig lidt paa »Erlkönig«.

Olie på lærred, I. H. Brandt, Brænding ved Bornholm, 1917. Bruun Rasmussen.

Johannes og Rebekka Brandts tre børn, fra venstre Kaj, Else på vognen og Helga Brandt, dagbogsskriveren, med stav i den ene hånd, pind i den anden. Foto (måske) Peter Hauberg, ca. 1894-1895.

Erlkönig er et digt af Goethe sat i musik af Franz Schubert. Der må have været et klaver på Hotel Hammershus, som gæsterne kunne spille på.

Maleren J. H. Brandts to døtre, Else f. 1888, på stigen og Helga, f. 1882, muligvis fotograferet ved hvælvet under broen til ruinen. Fotograferet af Peter Hauberg på Hammershus, hvor Hauberg, som museumsinspektør på Nationalmuseet, arbejdede med restaureringen af den da forfaldne ruin. Foto ca. 1900. Nationalmuseet.

Onsdag d. 4de Juli.

Efter Middag kom Fotograf Kjølner herop med en Masse Prospekter; Mor købte 4, jeg tre og Kaj og Else hver et; mine varer: 2 med Fyret og den ny Signalstation, set fra forskellige Steder, og et fra Salomons Kapel, som Kaj fik Magen til. Else fik et smukt et fra Hammersøen, og Mor fik nogle fra Allinge, Sandvig, Møllevigen og Tyverenden. Da dette var besørget, kom Far over og Mor gik med os tre til Sandvig.

Hammershus. Stående er det Helga Brandt og siddende nedenfor Else. Pigen på gærdet er en veninde. Sommeren 1895. Foto Ad. Petersen, Allinge.

Lørdag d. 7de Juli.

Det blæser meget, og vi har været nede ved Løvehovederne og ved Tyverenden, hvor Far har malet; der er en hel Del Sø. Før Aftensbordet prøvede Far »Erlkönig« med mig, men den gaar langt fra endnu. Efter Aften plukkede Mor Blomster og bandt en Buket til Dr. Rasmussen.

Harald Rasmussen var dr.phil, pædagog og skoleinspektør, han boede med sin familie – ligesom Brandtfamilien – flere somre på Hotel Hammershus, og familierne var nære venner. Han havde fire børn, hvoraf Sonja var født i 1888 ligesom Else.

Søndag d. 8de Juli.

I Dag er Dr. Rasmussens kommen over Allinge. Det blæser og jeg har været ved Løvehovederne mellem Frokost og Middag, medens Far var i Tyverenden for at male Sø. Jeg fik en Buket Markblomster af Sonja ved Aftensbordet.

Tirsdag d.10ende Juli.

Mellem Frokost og Middag har vi alle været i Tyverenden, med Undtagelse af Else, der var ved Sænehavnen med Dr. Rasmussens. Efter Middag skulde hele Familien til Allinge, og Far tog Landaueren.

En landauer er en hestevogn med kaleche og siddepladser foruden sæde til kusken, den tids rutebil.

Onsdag d. 11de Juli.

Fra 9 1/2-10 1/2 skød jeg med Skive. Om Eftermiddagen opdagede jeg pludselig, at min Fløjtesnor var slidt over og Fløjten var borte. Jeg ledte straks efter den men fandt den ikke, og jeg fulgte saa Fader paa Ruinerne og opgav imidlertid foreløbig at søge. Men da jeg lige før Aftensbordet vilde sætte mig til at spille, kom der en tysk Herre og gav mig den.

Torsdag d. 12de Juli.

Fra Kl. 9-10 skød jeg med Skive. Lige efter Frokost syede jeg min Fløjtesnor sammen og vaskede Fløjten; og saa sagde Moder til mig, at Fader ikke kom over mellem Frokost og Middag, hvilket paa en Maade er godt, da det er meget varmt til at arbejde i Tyverenden, hvor vi nu skal ned, da Fader afsluttede sit Paradisdalsbillede i Gaar. Om Eftermiddagen øvede jeg mig paa »Erlkönig« og »Rosamunde« og spillede Melodien af den første til Emmas Accompaniment. Efter Aftensbordet gik Emma og jeg et lille Stykke ned ad Sandvigvejen.

Familien Brandt ved Hammershus. Kaj med staffeli, Else, Rebekka, Johannes og Helga Brandt, dagbogsskriveren. Foto Bendt Kjøller, juli-august 1900.

Udflugt til Hammershus, 1895. Forrest ses Helga og Else, som nr. to og tre fra venstre. Broderen Kaj bag Else med hvid kasket i hånden. Bag ham deres mor Rebekka og bag hende med hvid kasket med sort skygge Johannes Brandt. Foto Ad. Petersen, Allinge.

Udflugt til Hammershus 1896. De fleste personer er desværre ukendte, men forrest til venstre ses Helga Brandt siddende, derefter Kaj i matrosthøj, nr. to fra ham søsteren Else. Moderen, Rebekka Brandt ses til højre bag den siddende herre. Foto Ad. Petersen, Allinge. Billeder som disse to fortæller – ligesom Helgas dagbog – om det liv, der blev levet i sommermånederne af turisterne på Nordbornholm.

Fredag d. 13de Juli.

Mor, Else og jeg drak The samtidig ude paa Verandaen tildels paa grund af den stærke Varme, det er nemlig 17 grader Réaum. nu, og Kl. er kun lidt over 9. Efter Frokost kom Fader over men kun for at sige, at han ikke kunne holde ud at gaa i Tyverenden, men han sang i stedet for. Efter Middag gik Fru Rasmussen med alle »Fiskerne« til Hammersøen paa Fiskefangst, og jeg fulgte Far til Ruinerne og satte mig saa til at sy paa mit hvide Liv oppe i Spisesalen, mens Mor spillede Beethovens Sonater. Da jeg havde hentet Far igen, sang Mor

og jeg »Vineta« før Bordet, og »Fiskerne« kom hjem med to Aborrer, som de havde faaet forærende, og som de efter Aftensbordet satte op i den lille Sø paa Ruinerne. Efter Bordet »croquerede« nogle af os til Maals efter en Croquet-Kugle, og da vi holdt op, gik jeg hen paa Verandaen for at sige: »God Nat!«, men saa trakteredes Far Mor og mig med svensk Sodavand, og da jeg havde drukket min Part og vilde gaa ind, fortalte Mor mig, at jeg var inviteret til Middag paa Hotel Hammershus fredag d. 20nde. Da jeg kom ind paa mit Værelse, skrev jeg i Dagbog ved Lys, mens Else sov.

Reamur er den gamle temperaturskala, 17 grader Reamur svarer til 21,3 grader Celcius.

Lørdag d. 14de Juli.

Jeg stod op Kl. 6 3/4 og drak The Kl. 7 1/2 sammen med Far paa Verandaen; saa fulgte jeg Far paa Ruinerne og tog et Par vilde Roser med ned til Mor. Far kunde slet ikke male mellem Frokost og Middag, og jeg begyndte derfor paa et Brev.

Søndag d. 15de Juli.

Jeg fulgte Far i Tyverenden mellem Frokost og Middag, og skønt det luftede lidt,

var det en forfærdelig Tur, saa jeg var daarlig hele Eftermiddagen. De andre gik til Blanch's Hotel og hentede Far, og saa gik de over Slotslyngen og hjem gennem Finnedalen. Far havde faaet en »Nationaltidende«, hvori hans Jubilæum og Festmiddagen var bekendtgjort. Da Solen gik ned, øvede jeg mig i at croquere paa Afstand, og der var Musik om Aftenen.

Mandag d. 16de Juli.

Efter Middag skulle jeg have været til Sandvig med Mor og de smaa, men jeg vendte om paa Grund af Hede. Jeg syede

paa min Hat og bandt en Buket til Mor. Fars firbenede Malerstol gik itu.

Tirsdag d. 17de Juli.

Kl. 6 om Morgenen blev vi vækkede og skulde op, fordi det tordnede. Vi blev oppe med det samme og drak The Kl. 6 1/2 og jeg drak The igen Kl. 9. Mellem Frokost og Middag sang Far. Efter Middag gik vi til Allinge, for at tage imod Farbror. Farbror's Cycle var gaaet itu paa Skibet, saa han maatte straks have den til en Reparator.

Torsdag d. 19de Juli.

Far har fortalt os, at Farbror er cyclet til Rø Kl. 8 1/2 i Morges. Mens de voksne drak Kaffe, var Kaj, Else, Sonja, Gunver og jeg oppe i Spisesalen, og Pigebørnene spillede lidt. Saa kom Dr. Rasmussen ind med Dr. Abraham og de fik Gunver og Else til at spille lidt for dem. Saa tog Dr. Abraham Klaveret og fik os alle 5 til at synge til hans Acompagnement. Bagefter gik vi over til Blanch's Hotel, hvor Far, Kaj og jeg sad og ventede paa Farbror, der først kom fra Rø Kl. 6 1/2, mens Mor og Else gik til Sandvig efter et Par brune Sko. Mens vi ventede paa Farbror, traktede Far Kaj og mig med Sodavand.

I 1900 havde Johannes Brandt 25års jubilæum for at have malet på Bornholm. Første gang han var på øen var sammen med maleren Vilhelm Kyhn, der var hans lærer, og som tog ham med i 1871. Der har så været enkelte år, han ikke kom på øen, indtil dette jubilæumsår, som der fortælles om i det følgende.

Fredag d. 20nde Juli.

Det er Fars Jubilæumsdag i Dag, Hotelterne har hejst Flag; Kaj naturligvis også,

kun Møllers Flagstang staar tom. Endogsaa Splitflaget paa Ruinerne har Dahlbom hejst i morges. »Det minder om Folket« havde gamle Svendsen sagt til Mor, og han fortalte ogsaa, at han havde været oppe og malet noget paa Ruinerne, alt skal jo være pænt i Dag. Over Døren til Far's Værelse paa Blanch's Hotel havde Fru Blanch og Thor Lange hængt en Guirlande af Egeløv og Roser, og midt over Døren hang et lille Dannebrog'sflag og et Skjold af Pap, hvorpaa Hr. Lange havde malet Dato og Aarstal samt Far's Forbogstaver med en lille Palet og et Par Pensler under. Paa Bordet stod Gaver fra Familien Blanch og Hr. Lange. Kl. 9-9 1/2 gik jeg ud og plukkede en Buket Kaprifolier til Far, Else havde bundet en af hvide Margueriter, Klokker og Græs, og da den lille Rosenpige kom, købte hun en og Kaj to Roser til ham; alt det gik vi over til ham med efter Frokost. Ved Frokostbordet havde Far faaet Blomster af Frk. Blanch & Familierne Gedde og Sachs, og Lykønskninger baade af tyske og danske Gæster; hele Familien har fået Lykønskninger. Da Mor senere kom over, og havde set Fars Værelse, og Far fik sig en Kop Kaffe, kom Ellebye med 7 Breve fra: Fotograf Kjølner og Søn, Postmester Marchmann, Købmand Brønne, Thor Lange og Hustru, Maler F. Larsen og Frk. v. Rosen: og Dagen før var der kommet Brev fra Morbror Hermann og Frk. Holbek. Da Brevene vare læste, og Far havde drukket sin Kaffe, vilde han gaa over med os og hilse paa Gæsterne og være lidt herovre; men da vi kom til Møllers kom gamle Kaptajn Thorsen og hilste paa os og ønskede Far til Lykke og imidlertid var Inspektør Nielsen kommen til og bad Far om straks at gaa hjem og blive der, til der blev sendt Bud efter ham. Nogle

Ved Hammershus, forrest ses Else Brandt, hun spiller kroket sammen med sine veninder. Del af stereofoto af familiens ven, læge og amatørfotograf Sigfred Borch, Allinge eller hans bror Simon Borch. 1902.

Johannes Brandt blev hentet i en blomsterpyntet vogn på Blanchs Hotel 20. juli 1900 af dr. Rasmussen, da han skulle køres op til Hotel Hammershus, hvor hans 25års jubilæumsdag skulle fejres. Hotellet havde inviteret på middag! Foto Bendt Kjøller.

af Gæsterne var ved at pynte Verandaen. Saa gik Far over igen, og vi andre satte os ned ved Kilden; Mor og jeg læste højt, og Else og Mor fandt hver en Firklover. Der sad vi saa, til vi skulle spise Mellemmad (The og smørrebrød) noget senere end den sædvanlige Middag; og da vi var færdige med det og havde snakket lidt, gik vi ned for at klæde os om. Imens vi gjorde det, var Farbror, der havde været rundt paa Hammeren om Formiddagen, kommen over, og Vognen var trukket frem og pyntet, og da vi var færdige, var ogsaa Hestene spændt for og pyntede, og saa satte Dr. Rasmussen sig op i vognen og kørte over for at hente Far. Imidlertid gik vi andre ud paa Verandaen for derfra at tage imod Vognen; det samme

gjorde Kaptajn Beldring, som var kommen imens, og han fortalte, at han havde Flag oppe paa Hammeren. Træsøjlerne paa Verandaen vare pyntede med Blomster, og over Trappen nærmest den lille Spisestue var en stor Blomsterguirlande hængt i to Buer, og opad den inderste Søjle stod Kajs Flag. Dr. Rasmussens 4 Børn stod paa Trappen med hver sin Kurv Blomster og strøede Blomster foran Vognen, da den kom kørende, og paa Far, da han steg ud; og da Vognen standsede, raabte vi Hurra. Da Far saa var kommen op paa Verandaen og havde hilst paa os alle, var der en hel Del Bornholmere ovre paa Skrænten, som raabte Hurra og Far svingede med Kasketten og raabte Tak. Saa gik vi til Bords. Dr.

Rasmussens førte Far til Bords, Mor havde Inspektør Nielsen, og jeg havde Farbror, Kaj havde Else, og saa havde forhenværende Borgmester Kofoed Fru Agerskov og Fru Rasmussen, og Kaptajn Beldring havde Fru Berthelsen og Fru Permin til Bords. Marie, Emma Kirstine og Hr. Bertelsen vare naturligvis ogsaa med, desuden var Fru Bech og Fru og Frk. Gjørulff med. I det ene Hjørne af Spisesalen stod der et Bord med Fars Blomster paa; foruden de hidtil nævnte var der en Buket fra Familien Heimann, to fra Fru Agerskov, en fra Frk. Berthelsen og en fra Ramsings. Op ad Bordet stod den »illustrerede Menu«, det var en udstoppet Dukke, der var pyntet med forskellige raa Grøntsager og en Række Hundestejler som Uhrkæde, paa Hovedet havde han Kirstines røde Bøllehat, og paa den var der hæftet et hvidt Papirbaand med Paaskriften: »Menu«. Den lød paa følgende Retter: Bruun Suppe med Boller og Gulerødder; Rødspætter, Oxetunge med Grøntsager, Kyllinger og Vanilleis med Jordbær; vi fik Rødvin, Champagne og Sherry til. Midt ud ad Bordet stod tre trebenede Blomsteropsatser, som vare forbundne med to rækker Snerler; den midterste var fyldt med blaa Klokke og Spireaer, de to andre med gule og hvide Margueriter. Servietterne var sat op og pyntet med vilde Roser; og foran Fars Kuvert havde Fru Permin sat et lille Stafeli, der var pyntet med Roser, og paa hvilket der var sat et Fotografi af Ruinerne og Hotel »Hammershus«, og neden under det stod Kajs lille Palet med to af Far's egne Pensler, hvoraf den ene var hans Yndlingspensel. Ved Bordet blev der selvfølgelig holdt Taler og drukket Skaaler og desuden sunget nogle Sange, som Dr. Rasmussen havde skrevet. Lige efter Bor-

Johannes Brandt på sin jubilæumsdag 20. juli 1900 fotograferet foran Blanchs Hotel med en overdådig blomsterbuket i hånden. Ukendt fotograf.

det kom de tyske Herrer ind og rakte Far en afskrevet Sang, som Hr. Schulz havde skrevet, og hvortil Dr. Abraham havde lavet melodien. Den sang de saa (3-st.) og sluttede med et mange gange gentaget »Er lebe wohl«. Saa blev der drukket Kaffe, og imens kom Familien Gedde forbi, og vi var ude at hilse paa dem. Hr. Schulz og Frue havde desuden foræret Far en Buket, der var sammensat af en Mængde hvide Blomster indfattede i en smal Ramme af røde; og paa den hvide Bund var Tallet 25 dannet af 25 blaa Kornblomster. Ved middagstid vilde Kirstine have fotograferet det hele, men det blev desværre ikke til noget. Efter Bordet blev der tændt Lys og Dr. Abraham spillede, mens Gæsterne dansede, og Tyskerne

sang ogsaa lidt. Senere paa Aftenen blev der bragt The med skaaret Smørrebrød og Keks ind, og der kom tre Telegrammer foruden de 14, der var kommen ved Middagsbordet, og som Hr. Nielsen havde læst højt tillige med Morbror Hermans Brev. Foruden Kaffen var der serveret Cognac og Kakaolikør; og der blev igen holdt et par Taler, og Hr. Nielsen talte for Tyskerne og udbragte en Skaal for dem, som Hr. Schiff svarede paa med en Tale. Efterhaanden skiltes saa Selskabet, idet de brød op lidt efter lidt, og lige til det sidste var der nogen paa Verandaen, da det var og er den varmeste Dag, vi endnu har haft herovre i Aar.

Lørdag d. 21nde Juli.

Mellem Frokost og Middag sad vi nede paa Mors Bænk og læste højt. Om Eftermiddagen var vi nede i Mølledalen for at se Forberedelserne til en Fest, der skulde afholdes af »Sømandsforeningen«. Dagen efter, og senere, gik vi lidt over til Far. Han havde slet ikke haft det rigtig godt den Dag, ingen Appetit, og medens Farbror, der havde spist Frokost hos os, efter Middag var gaaet til Salomons Kapel med Thor Lange, havde han hvilet sig.

Søndag d. 22nde Juli.

Farbror skulde først have rejst med Damperen over Allinge; og tidlig om morgenen var han cyclet derved, men fik saa at vide, at Skibet gik fra Sænehavnen. Saa maatte han jo tilbage, men han var dog ganske glad ved Turen, da han havde set lidt Sprøjt paa Skærene. Vi, som ellers havde sagt ham Farvel Aftenen før, gik nu ned til Havnen for at sige Farvel ved Skibet, mens en del af Gæsterne vinkede til ham fra Skansen.

Kapt. paa Skibet ønskede Far til Lykke. Fuldmægtig Hjort, som kom senere, ønskede os ogsaa til Lykke. Paa hjemvejen fra Havnen fandt jeg en Firkløver. Mellem Frokost og Middag fik Far og Mor skrevet lidt, og efter Middag var vi nede ved Sømandsfesten, der var flere Tombolaer og lidt Musik, og Ipsens fra Allinge var heroppe.

Mandag d. 23nde Juli.

Efter Middag spillede Kaj og jeg Karatsjan (måske et kortspil), og Else gik til Hammersøen med Dr. Rasmussens. Vi laa ude paa Græsset med Spillet og Far stod og saa paa os; da vi havde spillet lidt, hørte vi pludselig Musik, og vi saa et Par Vogne og 3 Ryttere standse udenfor Porten. Det var et Brudeselskab, og Fotograf Kjølner var med som Musikant; da Musikken standse, holdt en af Rytterne Foredrag paa Dansk og meldte, at de gav Forestillinger i Allinge. Saa stod de af Vognene og Hestene, bandt disse ved Verandaen, fik noget Øl, og stjal noget Hø til Hestene hos Dahlbom til deres Heste. Da Mennesker og Dyr havde sat deres For til Livs, steg man igen til Hest, og »Taleren« fra før holdt samme Foredrag paa Tysk, og denne Gang sluttede han med et (sikkert oprigtigt ment) »Auf wiederseh'n«. Saa vendte Selskabet om og drog bort, mens Musikken spillede op. Om aftenen trakterede Far med Rødvinstoddy til nogle af Gæsterne. Om Søndagen havde Else nemlig vundet en Flaske Rødvín i Tombolaen, og den fik Far for en Æske Confectosiner.

I. H. Brandt, fotograferet foran »Løvehovedet« neden for Hammershus. Foto fra Kjølnerfotografernes samling, Bornholms Museum.

Tirsdag d. 24de Juli.

Far havde det meget bedre, og om Eftermiddagen sluttede han sit Studie paa Ruinerne, mens Mor og jeg gik en Tur igennem Paradisdalen og hjem ad Finnedalsvejen og plukkede Perikum. Kaj gik med en Del af Gæsterne til Langebjerg, og lige før Aftensbordet sang han og jeg 2st. ude paa Verandaen.

Onsdag d. 25de Juli.

Mellem Frokost og Middag fik Far skrevet en Del, og om Eftermiddagen gik han til Allinge. Mor, der troede at han tog med Dagvognen, gik ned til Vejen for at bede ham tage en Pakke med, men da han ikke kom, mente vi at han havde opgivet Turen, og vi gik hjem. Jeg skulde have været til Sandvig, men opgav Turen, da det begyndte at regne, hvilket jeg var meget glad for, da det blev et forfærdeligt Tordenvejr med Lummerhede og Skylregn. Der var især to Skrald, som var ganske voldsomme; heldigvis vidste vi ikke, at Far var i Allinge, vi troede ham i god Behold paa Blanch's Hotel, da han ikke var med Dagvognen. Efter Thebordet kom Far over, og Berthelsen havde faaet Ellebye herop og gjort Bal for Gæsterne.

Torsdag d. 26de Juli.

Om Eftermiddagen, da Vejret var friskere, gik vi til Sandvig til Skomageren, og Mor købte Chok. og Kager. Paa hjemvejen mødte vi Vilhelm, der fortalte, at Lynet om Natten havde splintret en Masse Telegrafpæle.

Fredag d. 27de Juli.

Vi har været i Tyverenden mellem Frokost og Middag; der var en lille Smule Sø

og temmelig højt Vand. Inspektør Hauberg kom over Rønne med en Datter, Svingersøn og de to yngste Sønner; og Kaj hejsede naturligtvis Flag for Drengene. Efter Middag gik Kaj Tur med Haubergs, Else gik i Sænehavnen med Dr. Rasmussens og Mor og jeg gik med Far til Ankermyre, hvor han begyndte at tegne et Studie op, og hvor jeg fandt Blaabær.

Inspektør Hauberg er Peter Hauberg (1844-1928), museumsinspektør på Nationalmuseet, som påbegyndte restaureringsarbejdet af Hammershus i 1880'erne. Han og hans familie var også gode venner af Brandtfamilien, og hans søn Adolf Hauberg blev gift med dr. Rasmussens datter Sonja i 1909.

Lørdag d. 28de Juli.

I Dag fik Far Brev fra Italien med Lykønskning i Anledning af Jubilæet, og Hauberg forærede os nogle Grene med Kirsebær. Mellem Frokost og Middag var vi i Tyverenden. Om Eftermiddagen var vi ved Ankermyre, hvor vi spiste Blaabær og Kirsebær, og om Aftenen gav Tyskerne Koncert. Fru Schulz sang til Dr. Abrahams accompaniment, og Hr. Meyersberg spillede blandt andet Beethovens Pathetique Sonate. Dr. Abraham sang og spillede en morsom lille Afskedssang, som han selv havde lavet; og tilsidst spillede han »Ak, kæreste Hr. Guldsmid!« og varierede den; og fra den gik han over til den tapre Landsoldat, som han ligeledes varierede.

Torsdag d. 2den August.

Det har øsregnet hele Formiddagen, og jeg har læst mellem Frokost og Middag. Efter Middag rejste Fru Bech, og Fru Ras-

Blanch's Hotels foyer med et udvalg af I. H. Brandts malerier på væggene. Trappen førte fra receptionen op til den store spisesal. Hoteldirektør Hans Beyerholm, der overtog hotellet i 1901, ses siddende til venstre. Foto H. P. Jacobsen, Allinge. Bornholms Museum.

mussen fortalte os, at den unge Hauberg har fødselsdag i Morgen, og hun inviterede til et lille »Sold« i Morgen Aften i den Anledning. Bagefter gik Mor med Kaj og mig ned ad Finnedalsvejen for at se paa et dødt Pindsvin.

Den unge Hauberg er Adolf Hauberg (1876-1959), der åbenbart var blevet på hotellet, efter at dele af den øvrige familie Hauberg var rejst.

Fredag d. 3dje August.

I Dag blæser det meget. Hr. Hauberg blev meget forbavset, da vi gratulerede ham, og

han gik med Kaj til Løvehovederne før Frokost; efter Frokost gik vi alle hened med Fader, som maler henede. Hauberg har hjulpet Kirstine med at fotografere. Ved Middagsbordet kom Dr. Rasmussens 4 børn hver med sin Buket Roser til Hr. Hauberg, og de 3 store Piger havde pyntet hans Kouvert med en Bue af smaa røde Nelliker, som Mor havde givet ham en Buket af om Morgen, og fine hvide Slørblomster; Kaj og Harald flager for ham. Efter Middag kom Far over, men Søen havde lagt sig, og Belysningen duede ikke til Ankermyre, saa han sagde Schulz's Farvel og glattede et Par Penselstrøg paa sit Formiddagsstykke.

Imens gik Mor og jeg til Sandvig og købte en lille Terracottadreng til Hr. Hauberg; paa Hjemvejen kom Far os i Møde med Else, som tillige med de øvrige »Fiskere« havde været ved Hammersøen med Fru Rasmussen; Sonja havde fanget 3 Aborrer, og den 4de var smuttet fra hende, men de 3 blev sat op i Dammen paa Ruinerne. Efter Thebordet gik vi op paa Altanen og spiste Lagkage og drak Punch; Hr. Nielsen holdt en Tale til Fødselsdagsbarnet, og der blev levnet lidt Lagkage til »Eleverne«.

»Terracottadrengen« blev købt i terracotta-fabrikken L. Hjorths sommerudsalg i Sandvig.

Søndag d. 5de August.

I morges blæste det meget, efter Frokost fandt de smaa paa, at de vilde spille Komedie, og Hr. Hauberg begyndte at indstudere nogle Pantomimeroller med dem. Bagefter gik vi til Løvehovederne med Hr. Hauberg. Efter Middag gik vi til Ankermyre med Far, og de smaa fulgte med Mor til Kokkelykke for at faa Kyllinger; da de kom tilbage trakterede Mo'r med Chokolade, og jeg læste lidt og ledte (temmelig forgæves) efter Kirsebær.

Mandag d. 6de August.

Jeg vilde have skudt med Skive, inden jeg hentede Fa'r paa Ruinerne, men det blev

»21.9.1904 med venlig hilsen og tak for i sommer. Thora S. Corfitz.« står der bag på billedet af I. H. Brandt, der er ved at male et landskab. Thora Sørensen Corfitz var en af sommerturisterne på Nordbornholm. Hun var født i 1877 og datter arkitekt Georg Severin Thorvald Sørensen. Ukendt fotograf.

En udflugt til Hammershus som igen fortæller om det sommerliv på Nordbornholm, som malere, embedsfolk og andre ligesindede nød i de varme sommermåneder. Her har man fået en Rønne-fotograf til at forevige nogle af gæsterne fra hotellerne. På den lille vogn ses Else Brandt, født 1888, foran vognen søsteren Helga fra 1882 og bag vognen står Kaj, født 1886. Rebekka og Johannes Brandt står midt i portalen. Foto Th. Yhr omkring 1892-1893.

ikke til noget, da jeg først maatte rense Porten for nogle Kridtringe, som Hr. Hauberg havde lavet; og derpaa maatte jeg forny mine egne, som Regnen havde visket ud. Saa hentede jeg Fa'r og tog et tyndt Liv paa, da vi atter har stille Solskin med 13-14 Gr. fra Morgenstunden. Mellem Frokost og Middag var vi i Tyverenden. Kl. 10 var en Del af vore Gæster (hvoriblandt Hr. Hauberg) gaaet til Allinge, for derfra at tage med »M. Davidsen« til Christiansø. Efter Middag gik Kaj ned til Skrædderen, og no-

get efter bestemte Frkn. Borch og jeg os til at gaa ned at tage imod Skibet; vi landede alle hos Dr. Borchs, hvor Professoren var, drak Eftermiddagskaffe der og saa i Kikkerten, hvor jeg kun opdagede Christiansø, som vi ellers ikke kunde se med blotte Øjne. Saa gik hele Selskabet til Havnen, og Professoren fotograferede Skibet, idet det gled ud af Havnen igen. Vi nåede hjem til Aften, og paa Vejen ned havde den ene Frk. Borch faaet et Cirkusprogram, som vi lod cirkulere ved Bordet.

Dr. Borch er Siegfred Borch (1849-1933), der var læge i Allinge 1896-1926, og som i 1898 fik bygget tårnhuset i Allinge, hvor de tydeligt nok netop »var landet«, som Helga skrev, og hvor der var god udsigt til Chr. ø. Professor Borch, som boede på Hotel Hammershus den sommer, var broder til lægen, han hed Simon Christian Borch og var professor ved Polyteknisk Lærestanstalt. Han havde senere sommerhus ved Hammersøen.

Onsdag d. 8de August.

Kaj og Else kørte med Georg til Allinge og kom hjem i Regnvej; hos Hansen var de blevet trakteret med Frugt, og Mor købte Kirsebær til os hos Kofoed, saa de spiste ikke Frokost. Mor havde også købt Solbær, som hun og Else pillede efter Frokost; og mellem Frokost og Middag har jeg skrevet i Dagbog, syet og spist Kirsebær. Efter Middag syltede Mor Solbær, og Else gik med Rasmussens til Sandvig for at købe Krukker, og blev gennemblødt for anden Gang. Far kom over og fortalte, at der bliver Koncert torsdag Aften Kl. 8 1/2 paa Blanchs Hotel. Det tordnede og lignede lidt.

Torsdag d. 9de August.

Efter Frokost gik jeg over til Far med hans Oliekappe og fik besked om Vejret; Far blev paa Blanch's Hotel; Else legede med Dr. Rasmussens og Ingeborg i Anlægget, Mor og Kaj vilde gaa til Møllevig, men de bleve overraskede af Regnen, og jeg syede. Efter Middag skød Emma, Kirstine, Frk. Borch, Kaj og jeg med Skive; og Far gik ikke til Ankermyre. Før Aftensbordet sang Far, og vi klædte os om. Efter Thebordet gik vi over til Blanch's Hotel; det varede lidt, inden Koncerten begyndte, og der var en voldsom Sværm af Mennesker. Kgl.

Kammersanger N. J. Simonsen, Operasanger F. Bruun og Hustru gav Koncerten. Hr. Simonsen sang blandt andet »Farvel lille Grete!«, »Det regner, det regner hver Evige Dag!« og sammen med Fru Bruun Duet af »Don Juan«. Da vi kom hjem, gik jeg med Mor og de smaa paa Ruinerne.

Lørdag d. 11de August.

Mellem Frokost og Middag var vi lidt nede ved Møllevig. Vi fik Kirsebær efter Frokost. Efter Middag sang Far, og bagefter sang Else og jeg og Ingeborg lidt. Efter Aftensbordet klippede Hr. Hauberg Silhuetter, og Far og Mor gav »Selskab«. Sonja, Gunver, Kaj, Else og jeg fik Citronsodavand i Stedet for Punch, og vi levede lidt Konfect til Nutterne og Jane. Vi var paa Ruinerne.

Søndag d. 12de August.

Efter Frokost fik Professor Borch fotograferet alle, der vare samlede i Gaar Aftes (med Undtagelse af sin egen Familie) oppe i Ruinerne; Nutterne var ogsaa med. Saa gik vi med far i Tyverenden, hvor jeg skrev i Dagbog og snakkede lidt med Nynne. Efter Middag kørte Gæsterne til Storedalen; det var »Agurketuren«. Kaj og Else var med; Mor er meget forkølet og utilpas. Jeg har læst 1/2 og syet 1 Time, og saa har jeg hvilet mig. Far har været ved Ankermyre. Gæsterne kom først hjem over 11, og den ene Vognstang var knækket.

Mandag d. 13de August.

Mor har det ikke saa godt; hun fik The paa Sengen, og hun har faaet Gurglevand af Fru Borch. Det blæser en Del, men hertil er det Medvind; vi er i Tyverenden. Jeg fulgte Far til Ankermyre, og Fru Rasmussen besørgede Ærinder for mig i Allinge.

Foto fra 12. august 1900: »Efter Frokost fik Prof. Borch fotograferet alle dem, der vare forsamlede i gaar aftes [paa Hotel Hammershus] oppe i Ruinerne. Nutterne var ogsaa med.« Længst til venstre i billedet ses Else, længere tilbage i højre side Rebekka, Johannes og Kaj foran. Borchs egen familie var ikke med. Den ene del af et stereobillede.

Tur til Stordal 12. august 1900. Fotografen fotograferer fotografen, som fx kunne være en tysk turist. Halvdelen af et stereobillede. Foto læge Sigfred Borch, Allinge, eller han bror, professor Simon Chr. Borch, der havde sommerhus ved Hammersøen. Del af stereobillede.

Jeg læste, mens Far var ved Ankermyre, og jeg kom for sent til at hente ham

Tirsdag d. 14de August.

Om Morgen kom Kaj med Borchs til Almindingen; jeg hjalp Mor med Omslag, og saa kørte Else og jeg til Allinge med Agnes. Vi kom hjem til sen Frokost, og saa plukkede jeg Blomster og hentede Far i Tyverenden. Jeg klædte mig om straks efter Frokost, og da jeg kom op fra Tyverenden, bandt jeg Emmas Buket og fik Karen til at løbe op med den. Efter Middag rejste Emma og Fru Agerskov med Dagvognen. Far gik ikke til Ankermyre, og Mor fik Omslag igen. I Dag er Mor oppe, og vi er i Tyveren-

den, men der er ingen Sol; i Gaar Aftes gik den dejlig ned, og i Dag er den borte.

Nu er Sommeren egentlig saa godt som afsluttet; Emma er borte, og paa fredag skulde vi have rejst hjem.

Bornholm d. 15/8 1900.

Der var ikke flere sider i den lille bog, men sommeropholdet på hotellet var ikke slut endnu for familien.

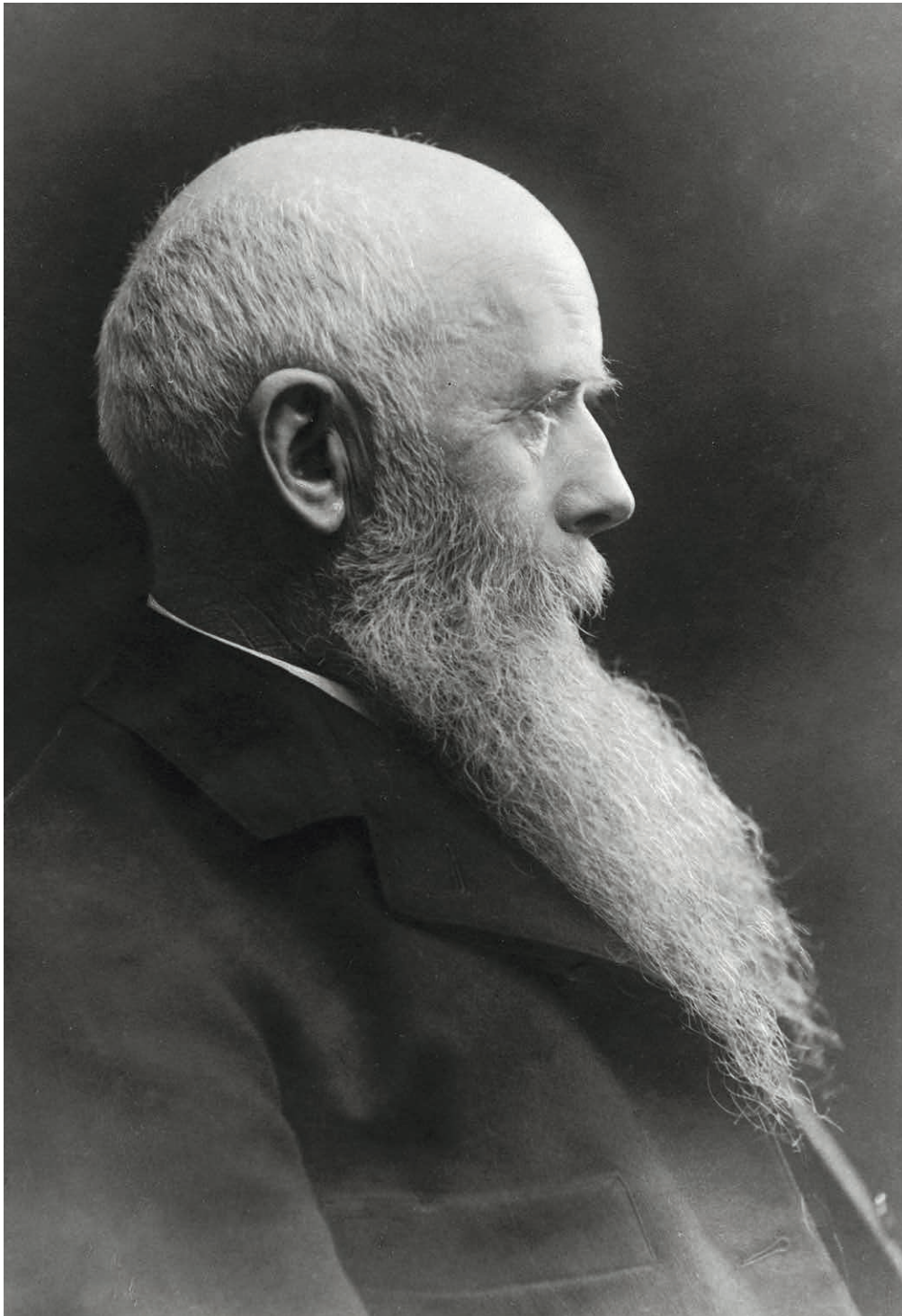
Familien tilbragte hver sommer fra 1895 til 1906 på Hotel Hammershus, derefter fik de en sommerlejlighed i Sandvig, som de havde gennem mange år.

Den øvrige tid af året boede de i en lejlighed på Frederiksberg.

Hotel Hammershus 17. august 1900. Forrest på verandaen sidder Johannes og Rebekka Brandt. På hjørnet står Helga, og næstyderst Kaj med kasket på. De øvrige børn er dr. Rasmussens: Sonja, Gunver og tvillingerne Nynne og Harald. Del af stereobillede, fotograf Sigfred Borch (tilsvarende stereobillede findes i hans samling på Bornholms Museum).

Genforeningen og Bornholm

Af Svend Aage Møller

Som bekendt er det i år 100 året for det nuværende Sønderjyllands genforening med Danmark. Denne artikel skal handle om, hvordan man her på Bornholm forholdt sig til det sønderjyske spørgsmål, både før og efter genforeningen.

I praksis vil det væsentligst være de to foreninger, »Sønderjysk Forening for Bornholm« og »Grænseforeningens«, historie og indsats fra deres stiftelse og videre frem i tiden.

De vigtigste kilder er det, der er skrevet om foreningerne i de bornholmske aviser, fortrinsvis Bornholms Tidende. Udover det findes der en forhandlingsprotokol for den lokale afdeling af Sønderjysk Forening i

Redaktør Mads Mathiessen Smidt, 1841-1924. Friskolelærer i Aakirkeby 1871-1880. Højskolelærer, købte Bornholms Tidende sammen med August Hjortsvang i 1881, i 1882 eneejer af bladet, redaktør 1881-1912. Tog 1906 sammen med en del flere initiativet til at danne Foreningen Bornholm. Foto Th. Yhr. Bornholms Museum.

Svend Aage Møller. Tidligere højskolelærer på Bornholms Højskole, har bl.a. udgivet en bog om Højskolens historie. Arbejder med højskolernes historie på www.sams-arkiv.dk

Rønne, hvor der også er lidt oplysninger om hovedforeningen. Derimod forefindes der ikke forhandlingsprotokoller eller andet om hovedforeningerne, hvilket begrænser mulighederne for at belyse især deres økonomiske forhold. I de dele, der drejer sig om forhold udenfor Bornholm, har jeg i hovedsagen draget nytte af Axel Johnsens bog »Grænsen, folket og staten«, som udkom 1919.

Allerede længe før genforeningen var der både i det daværende Danmark og i Slesvig oprettet et stort antal foreninger med det formål at være til støtte for den dansksindede befolkning syd for grænsen. Det tog især fart fra slutningen af 1880'erne, hvor de tyske myndigheder satte stærkt ind med

Købmandsparret Rehfeld Svendsen var sammen med Mads Mathiesen Smidt, Chr. I. Madsen og Marie Bidstrup initiativtagere til dannelsen af en sønderjysk forening på Bornholm i 1907. Bornholms Museum.

bestræbelser på ensretning, især i form af tvunget tysk sprog i skolerne og i retsplejen. Som modvægt mod dette dannedes disse foreninger til hjælp for de dansksindede til at fastholde deres danskhed og leve et dansk liv under tysk herredømme. Som en samlende instans havde man »De samvirkende sønderjyske Foreninger«.

Her på Bornholm varede det imidlertid længe, før en sådan forening blev oprettet. Første gang, tanken om det blev bragt på bane, skete under efterårsmødet på Bornholms højskole den 21. oktober 1907. Det hedder, at der i pausen mellem to foredrag »... uden for Dagsordenen ... blev der stillet Forslag om at danne en sønderjydsk Forening eller et sønderjydsk Samfund paa Bornholm«.

Det hedder dog videre, at foreningen egentlig var dannet i forvejen, idet en lille kreds af sønderjyske mænd og kvinder i

Rønne var blevet enige om at danne en sådan forening.

Af det videre forløb fremgår det nogenlunde klart, hvilke personer denne gruppe må have bestået af. Først og fremmest var det Mads Mathiesen Smidt, Bornholms Tidendes mangeårige redaktør, som utvivlsomt var initiativtageren. Foruden ham barbermester Christian Iversen Madsen, Marie Bidstrup og købmandsparret Rehfeld Svendsen.

De stammede alle fra forskellige dele af Sønderjylland. M. M. Smidt, som han oftest betegnes, var født 25.3 1841 i Rurup, Brandrup Sogn, som nærmest ligger midt i Sønderjylland. Han blev uddannet lærer og var bl.a. lærer på Rødding Højskole. Han kom her til Bornholm i 1870, hvor han en tid blev lærer på højskolen i Østermarie. Derefter var han friskolelærer i Aakirkeby i ca. 10 år, en kort tid højskolelærer på Mel-

lerup Højskole, hvorefter han vendte tilbage hertil og blev redaktør af Bornholms Tidende fra 1881 til 1912. Af skildringer af ham fremgår det, at han som skribent blev en mand med stor indflydelse. Der er ingen tvivl om, at det var ham, der var drivkraften bag initiativet. Han blev formand for foreningen helt til sin død i 1924.

Chr. I. Madsen var født 25.9 1863 i Visby ca. 10 km nord for Tønder. Han tog først til København, hvor han blev gift med en svensk kvinde, kom til Rønne 1885 og etablerede sig som barbermester.

Marie Bidstrup, født Jensen 18.11 1858 i Holnæs, en lille by på et næs, der fra sydsi-

den rager ud i Flensborg Fjord. Hendes far blev forvist efter 1864 på grund af sin klare nationale indstilling. Familien kom til Helsingør, hvor han blev toldassistent. Her mødte Marie – og blev senere gift med – købmand Alfred Chr. Bidstrup, Rønne. Hun bestyrede i mange år en privat hjælpe-kasse for nødlidende mennesker og var i en del år medlem af byrådet. Hun blev foreningens kasserer i mange år.

Frederik Rehfeld Svendsen, født 1.3 1856 på Sandbjerggård i Sottrup Sogn i Sundevad. Hans kone, Marie Vilhelmine Svendsen, født 7.4 1866, var fra Nordborg på Als. De slog sig først ned i nogle år i København og kom 1896 hertil, hvor han etablerede sig som købmand.

For Chr. Madsens og Rehfeld Svendsens gælder, at begge ægtepar havde en søn, Iver Madsen og Carl Rehfeld Svendsen, der begge senere gik ind i foreningsarbejdet med bestyrelsesposter og andet.

Stiftelsen af foreningen

I referatet fra efterårsmødet hedder det videre, at tanken om en sønderjysk forening fandt god tilslutning, og det gav åbenbart gruppen mod til at gå videre med sagen.

En måneds tid efter, søndag den 24. november, blev der indbudt til et møde i forsamlingshuset i Aakirkeby med henblik på at forberede dannelsen af foreningen. Det var årsdagen for oprettelsen af »Foreningen Bornholm«, som M. M. Smidt også havde været initiativtager til. Det nævnes flere gange, så det har åbenbart været vigtigt for ham at slå fast.

Der var flere talere under mødet, som blev indledet af M. M. Smidt. Han begyndte med, at der overalt i Danmark var så-

Marie Bidstrup, Rønne, 1859-1932 var også aktiv i den sønderjyske forening. Hun blev med sin familie fordrevet fra Sønderjylland i 1864, familien kom til Helsingør, hvor hun lærte sin kommende mand, Christian Bidstrup, at kende. De blev gift i 1880 og slog sig efterfølgende ned i Rønne. Bornholms Museum.

kaldte »Sønderjyske Foreninger«, og udtrykte håbet om, at en sådan forening ville finde god tilslutning blandt bornholmske mænd og kvinder.

Formålet kunne i korthed udtrykkes således: »Vi tilstræbe med disse Foreninger at vedligeholde og fæstne Baandet mellem de danske Sønderjyder og det danske Folk i det hele taget«.

En vigtig sag for ham, og som senere gav anledning til uoverensstemmelser, var en eventuel tilslutning til den samvirkende fællesforening for de sønderjyske foreninger. I gruppen var de dog kommet til den slutning, at den bornholmske forening foreløbig skulle være helt selvstændig af hensyn til øens beliggenhed. Men derved var det ikke udelukket, at der kunne blive en vis forbindelse med de andre foreninger.

Højskolens forstander, Andreas Hansen, var tydeligvis også blevet opfordret til at tale, og foruden ham talte også Johan Bøgeskov, Gadebygård, Østermarie. Dertil korte indlæg af Peter Schmidt, Kirkekilde, Østermarie og en ung blikkenslager fra Rønne, Ejnar Henningsen, der stammede fra Lolland, men havde opholdt sig nogen tid i Sønderjylland.

Derefter gik man i gang med indtegning af medlemmer og drøftelse af et forslag til vedtægter, som blev vedtaget efter små ændringer.

Da der endnu kun var en lille medlemskreds, blev man enige om at vælge en midlertidig bestyrelse på fem medlemmer. Den skulle ellers være på ni medlemmer. Foreningen var således formelt kun foreløbigt stiftet, men senere fremgår det, at man anså foreningen for reelt stiftet den 24. november 1907.

Vedtægter og foreningsstruktur

Vi har ikke ordlyden af de oprindelige vedtægter, men en version trykt i en lille folder fra 1913, hvori der vist kun er en enkelt ændring. Teksten i de tre første paragraffer lyder som følger:

1. Foreningens navn er: Sønderjydsk Forening for Bornholm.
2. Foreningens Formaal er at vække og styrke den danske Folkebevidsthed og Folkefølelse samt at vedligeholde og fæstne den aandelige Forbindelse med danske Mænd og Kvinder i Sønderjylland.
3. Ved Foredrag og på anden Maade vil Foreningen søge at uddybe Sansen for Bevarelsen af alt, hvad der er ægte dansk baade paa denne og hin Side af Grænsen, ligesom den ved personligt Samkvem og ved helt eller delvis at bekoste Højskoleophold for unge ubemidlede Sønderjyder vil søge at knytte Baandet til Sønderjyderne fastere.

Det hedder videre, at enhver mand og kvinde, der tilslutter sig foreningens formål, kan blive medlem. Derefter følger de gængse regler omkring foreningsstrukturen. Således valg af en bestyrelse på ni medlemmer med formand, næstformand, kasserer og skriftfører. En lidt særlig ting er en efterfølgende bestemmelse om, at der i hver kommune med under 5000 indbyggere skulle vælges mindst tre tillidsmænd, og i hver kommune med over 5000 indbyggere seks tillidsmænd. Disse tillidsmænd skulle virke som kredsbestyrelse i de enkelte kommu-

ner og naturligvis arbejde for sagen samt sørge for at opkræve medlemsbidraget, som skulle være på mindst én krone for enkeltmedlemmer og for familier to kroner. Årsmødet, hvor der skulle være beretning og regnskabsaflæggelse, skulle holdes i Almindingen i en af forårsmånederne.

Den vistnok eneste ændring, der blev inden for de første år, er § 8, hvori det hedder, at de lokale kredse havde ret til at bruge op til en fjerdedel af medlemsbidraget til møder og andet lokalt arbejde. Af protokollen fra Rønne-kredsen fremgår det, at det havde været praksis allerede fra begyndelsen, men det blev altså senere lovbestemt.

Med bestemmelsen om tillidsmændene må man sige, at der var lagt op til en meget fast og omfattende struktur, der gerne skulle kunne fungere effektivt. Det videre forløb skulle dog vise, at det var vanskeligere end som så. Det ser ud til, at der ikke blev den tilgang af medlemmer, som man havde håbet på, men dog så meget, at man kom godt i gang. Medlemsbidraget på mindst én krone havde M.M. Smidt fået at vide var lavt sat i forhold til foreninger i andre dele af landet, men det lader til, at han ville være forsigtig med et sådant nyt initiativ.

Understøttelse til højskoleelever

Som det klart blev nævnt i § 3 i vedtægten, var et væsentligt formål at yde støtte til unges højskoleophold, og det nød Bornholms højskole godt af. Det fremgår af notater i skolens elevprotokol.

Dengang kostede et vinterophold på fem måneder 175 kr., og et sommerophold på tre måneder kostede 96 kr. Fra 1913 steg det lidt.

Den første sønderjyske elev på skolen var

en ung mand fra Møgeltønder på vinterholdet 1908-09. Han fik en støtte på 125 kr., og skolen gav et nedslag på 50 kr., så han derved fik hele opholdet betalt. På det følgende sommerhold, 1909, var der fire piger fra forskellige steder i Sønderjylland. De to af dem fik hver 66 kr. i støtte og et nedslag fra skolen på 30 kr., så de fik også det hele betalt. De andre to var gårdmandsdøtre og dermed ikke ubemidlede.

Når vi regner de ovennævnte med, var der i årene til og med sommerholdet 1914 ifølge elevprotokollen følgende antal sønderjyske elever: i alt 23 piger med en samlet støtte fra foreningen på 528 kr. og et samlet nedslag fra skolen på 444 kr., og af unge mænd i alt 12 med 720 kr. fra foreningen og nedslag fra skolen på 455 kr. Desuden var der på to hold støtte fra Nordslesvigsk Skoleforening på i alt 315 kr.

Hvervning af medlemmer

Efter at foreningen var oprettet gjaldt det om at få folk til at melde sig ind. Det skete ved at holde nogle møder i begyndelsen af 1908, hvor man fik nogle af de stedlige præster til at tale.

Søndag den 26. juli 1908 holdt foreningen så sit første årsmøde på højskolens sommermødeplads i Ekkodalen, »... hvor den nyvalgte Landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager holdt et fortrinligt Foredrag om Sønderjyderne Stilling og Kamp for at bevare deres Danskhed efter 1864 til Dato«. Efter foredraget var der indlæg af en lærer Niels Hansen fra Vestjylland, forstander Andreas Hansen og Johan Bøgeskov, Østermarie. Alle anbefalede at slutte op om foreningen. Og det blev naturligvis bifaldet af formanden M.M. Smidt. At mødet blev

holdt i Ekkodalen kom til at danne tradition i adskillige år frem, og det blev for så vidt også udtryk for det nære samarbejde mellem foreningen og højskolen, der kom til at bestå helt frem til nutiden.

Både til disse årsmøder og til andre arrangementer blev der solgt adgangstegn for at få flere indtægter. De kostede typisk 25, 35 eller 50 øre.

Det første sønderjyske besøg på Bornholm

Selvom foreningen næppe endnu var særlig stor, dristede man sig til allerede i 1909 at invitere et antal sønderjyder på besøg. Man satte antallet til 50, men det blev til 65, og det gik man med til. Det skulle være på tre dage, og det blev bestemt til dagene fra søndag den 20. til tirsdag den 22. juni. Om søndagen indgik foreningens årsmøde i programmet, og nogle dage før var der i avisen en fyldig introduktion til dette, som helt klart var skrevet af M.M. Smidt med oplysninger om, hvem, der skulle tale og med varme anbefalinger til at melde sig som medlemmer.

Der er fyldige omtaler af besøget i avisen over alle tre dage, og de er holdt i en meget stemningsfuld sprogbrug. Her nøjes vi dog med et kortere resumé.

Gæsterne ankom kl. 5 søndag morgen med dampskibet »Ørnen« og blev budt velkommen med hornmusik. De blev derefter fordelt til de forskellige værter rundt omkring i byen til morgenmad og lidt afslapning. Kl. 9 $\frac{3}{4}$ kørte de med særtog til Almindingen, hvor der også var lokale folk med. Vejret så lidt truende ud, men det klareredes ved middagstid. I Almindingen gik man en 2 $\frac{1}{2}$ times lang tur, op gennem Fug-

lesangsrenden til Rytterknægten, videre derfra til Lilleborg, hvor Mathias Bidstrup fortalte om borgens historie. Videre derfra til Jomfrubjerget, Christianshøj og Gamleborg. Derfra gik man så til højskolen, hvor der var middagsspisning. Højskoleeleverne, hvoriblandt der som før nævnt var fire sønderjyske piger, var blevet engageret som hjælpere ved arrangementet under hvilket der blev holdt flere taler. Hen på eftermiddagen gik man så i flok og følge til mødepladsen i Ekkodalen, hvor der var offentligt møde kl. 4. Det hedder, at henved 2000 mennesker var mødt, men det er nok lidt overdrevet. I en omtale af talerne dagen efter er tallet modereret til 1500-1600 og med tilføjesen, at der vist aldrig havde været så mange til et møde på dette sted. Under alle omstændigheder overvældende, og man havde ikke fået lavet tilstrækkeligt med adgangstegn. Det nævnes, at hovedtaleren var landdagsmand Nis Nissen.

Efter mødet hedder det, at gæsterne blev fordelt til værter ret vidt og bredt, i Aakirkeby, Aaker, Østermarie, Østerlars og Klemensker.

Næste dag, mandag den 21., samledes de fleste af gæsterne kl. 10 ved Østerlars kirke, hvor de fik fortalt om kirken af sognepræsten, Vilhelm Rasmussen. Derefter gik turen til Gudhjem, hvor resten stødte til. De blev budt velkommen med flagning og blomster. Kirken og byen blev beset, og derefter var der vandretour ad klippestien til Salene, hvor der var middagsmad på hotellet kl. 1 $\frac{1}{2}$. Også her blev der holdt flere taler og sunget en sang, der var skrevet til lejligheden. Efter dette valgte de fleste at gå videre ad kyststien til Helligdommen, mens resten kørte med værterne. Der drak man kaffe, hvorefter man tog klippepartierne i

øjesynd, både fra land- og søsiden. Ved 7-tiden steg man til vogns og blev kørt til nye værter i Olsker og Allinge.

Næste dag, tirsdag den 22., samledes gæsterne kl. 10 ved »Hallelyst«¹ mellem Allinge og Sandvig. En del af dem gik under ledelse af en lærer Hansen rundt om Hammerknuden til Sænehavn, mens andre tog direkte dertil. Atter andre tog direkte til Hammershus. Vejret var godt med let østlig vind, så det var gunstigt for dem, der tog til Sænehavnen med en sejltur langs klippekynten, bl. a. til den våde oven. Efter således på forskellig vis at have set sig om, samledes man kl. 1 $\frac{1}{2}$ til middag på »Hotel Hammershus«. Også under den blev der holdt taler, og referenten nævner, at det denne gang særlig var kvinder, der tog ordet. Som den sidste gav M.M. Smidt en lille redegørelse om, hvad »Foreningen Bornholm« havde til formål og havde udrettet, især med hensyn til Hammershus og for at modvirke »... visse for danske højst utiltalende Erobringsplaner skulde lægge sin prosaiske og klamme Haand over dette fra Naturens og Historiens Side rigt udstyrede Sted«.

Men tiden var knap. Kl. 3 $\frac{1}{2}$ holdt 18 forspændte hestekøretøjet parat til at køre gæsterne videre gennem Slotslyngen til Vang og Jons Kapel, hvor forsamlingen blev fotograferet og der blev drukket kaffe. Derefter gik turen videre til Hasle, hvor der var en festlig modtagelse. Her tog man afsked med dem, der indtil da havde kørt og skiftede over til andre vogne. Henved kl. 8 nåede man til Rønne, hvor der var aftensmad og stor afskedssammenkomst på Afholdshjemmet, og hvor ca. 150 personer deltog. Også her blev der holdt en række taler. I referatet nævnes ti navne, heraf tre kvinder. Men tiden løb, og man måtte begive sig af

sted til havnen. Afgangen var imidlertid forsinket på grund af indladning af røgede sild, og derfor benyttedes tiden til at synge en del sange. Men omsider afsejlede skibet, og et meget vellykket besøg var slut.

Allerede fire år senere, i 1913, blev der arrangeret et nyt besøg, som blev tilrettelagt nogenlunde efter samme mønster. Det bliver omtalt længere fremme.

Landdagsmand Nis Nissen blev her i øvrigt en dag ekstra og var taler ved et møde i Rønne næste aften. Efter referatet talte han nøgternt og klart om sønderjydernes trange vilkår under de tyske myndigheder, og det blev fint modtaget af forsamlingen.

Foreningens øvrige virksomhed de første år

Foreningen fortsatte de følgende år bestræbelser på at få flere medlemmer. Det foregik fortsat ved arrangere møder, hvor man fik foredragsholdere til at fortælle om forholdene i Sønderjylland og nødvendigheden af at støtte det danske mindretal. Men der blev også arrangeret andet, f.eks. koncerter, hvor der blev taget entré, så man derved fik indtægter. Det almindelige selskabelige samvær havde også sin væsentlige plads. I Rønne havde man også strikkemøder, som en kvinde engang syntes, der skulle være flere af.

Et fast punkt i aktiviteten var naturligt nok årsmødet, hvor man i reglen først holdt generalforsamling og derefter holdt offentligt møde, der, som tidligere nævnt, i de første mange år blev holdt i Ekkodalen, hvis vejret tillod det.

Nogle enkelte ting fra de første årsmøder skal kort nævnes. Ved årsmødet 1910 drøftedes aktiviteten i de enkelte lokalafdelin-

ger, hvor det hedder, at Rønne tog prisen. Den var også langt den største. Der udtryktes håb om, at vedtægtsændringen ville ændre det, altså at man måtte bruge en del af indtægten til det. Den ene taler var Andreas Grau, en kendt bladmand dernede fra. Højskolens elever sang flerstemmige sange.

Ved mødet i 1911 var den ene taler Hans Jepsen Christensen. Han var en fremtrædende mand inden for de danske skoleforeninger i Slesvig, og efter genforeningen blev han i mange år landstingsmand. Han vendte tilbage som taler adskillige gange, og var også på anden måde behjælpelig for foreningen.

Årsmødet 1914 fortjener en lidt nøjere omtale. Det blev holdt på en hverdag, tirsdag den 28. juli, og derfor var ikke så mange mødt. I beretningen talte M.M. Smidt om de fortsatte bestræbelser for at få flere medlemmer. Der var langt frem endnu før det var tilfredsstillende – »enhver dansk Mand og kvinde burde være medlem og nationalt føle sig ét med de danske sønderjyder«, sagde han. En indsamling til en sønderjysk kulturfond blev proklameret. Taler ved den offentlige del af mødet var igen Hans Jepsen Christensen.

Det hedder videre, at højskolepigerne smagfuldt havde pyntet talerstolen med grønt og vimpler samt flankeret den med dannebrogssflag. Til slut sang de under ledelse af højskolens sang- og musiklærer Kaj Senstius' en del flerstemmige sange til stort bifald.

Der var fem sønderjyske piger på dette sommerhold, som sluttede et par dage efter. Den storpolitiske situation i Europa var imidlertid netop da yderst højspændt. En kvinde, Emilie Westh, som var elev på holdet, fortalte engang kort før sin død, at flere

af de sønderjyske piger i de dage fik telegrammer om brødres eller kæresters indkaldelse til militærtjeneste, så det blev en afsked med mange tårer, føjede hun til.² Et par dage efter var det så, at 1. verdenskrig brød ud.

Det næste sønderjyske besøg

Inden da havde der været endnu et besøg af sønderjyder. Det fandt sted i dagene søndag den 29. juni til 1. juli 1913, og det ser ud til, at det var Chr. Madsen fra lokalforeningen i Rønne, der i hovedsagen stod for arrangementet. Programmet var i store træk det samme som det tidligere besøg i 1909, men denne gang kunne de drage fordel af også at kunne benytte jernbanen til Nordbornholm, der var blevet åbnet kun otte uger før, den 5. maj. Der var denne gang ca. 75 deltagere.

Som ved det tidligere besøg blev gæsterne modtaget med musik og megen festivitas. Efter at alle var kommet i land gik de i procession op gennem byen til Østre Forsamlingshus (det senere »Industrien«), hvor de blev budt velkommen af M.M. Smidt. Derefter fordeltes de til deres kvarterværelser. Kl. 7.30 mødtes de fleste til en morgenandagt i Helligåndskirken, og derefter spistes frokost.

Kl. 11 gik det med tog til Almindingen, hvor de med Andreas Hansen som vejviser var på den samme tur som sidst, men den anden vej rundt, så de til sidst kom ned gennem Fuglesangsrenden, hvor »Fotograf Møller tog en Plade«. På højskolens festplads i Ekkodalen blev de mødt af Bornholmersangkorset, som under ledelse af klokker Johansen sang en del bornholmske sange, som blev mødt med stort bifald.

Sønderjydernes 2. besøg på Bornholm blev gennemført af Sønderjysk Forening 29. juni-1. juli 1913. Her fra velkomsten. Bornholms Væbnings musikkorps (i civil) spillede »Riberhus-March« af F. F. Frølich. Fanebæreren var frisørmester Iver Madsen, Rønne, 1887-1972, og orkestrets leder var musikdirektør Peder Andersen, 1876-1952. Bornholms Museum.

Derefter gik man til højskolen, hvor der kl. 3 var middagsmad og under den holdtes der taler og blev sunget et par sange. Hen på eftermiddagen gik man tilbage til festpladsen, hvor der var offentligt møde, og hvor tilhørertallet vurderedes til henved 600. Talere var to præster og en sønderjysk gård ejer ved navn Peter Grau. Efter mødet spiste man de medbragte madpakker, og gav sig i øvrigt god tid inden man igen tog toget tilbage til Rønne, som nåedes ved 23-tiden.

Næste dag, mandag, gik turen med særtog til stationen Helligdommen (Rø station), som nåedes kl. 9. Derefter med hestekøretøjer til Gudhjem. Efter en rundtur til fods i byen spistes der middag på Jantzens Hotel, hvor der også blev holdt taler og sun-

get sange. Om eftermiddagen spadserede de så hele vejen til Helligdommen og drak kaffe i foreningen »Bornholms« lysthuse. Efter det så man på klippepartierne og var også ude at sejle. Omkring kl. 7 kørte man dels med hestekøretøjer og dels med toget til nye indkvarteringsværelser i Rø og Olsker.

Den tredje dag, tirsdag, mødtes alle ved endestationen »Hammershus« (Sandvig), hvor de blev modtaget af fru kunstmaler Brandt (Bølgebrandt) og datteren Helga. Lidt uden for byen deltes de, og den ene flok tog turen rundt om Hammerknuden, mens den anden gik langs Hammerssø og derfra op til fyret. Derefter »... ned over de mægtige Hammerkupler, der desværre bærer sørgelige Præg af Ødelæggelsens Veder-

styggelighed, Klippesprængningerne«. En del af dem fik mulighed for ved velvillig imødekommenhed fra stenværkets leder at komme ind i dets maskinbygning, hvor der blev tilvirket brosten og skærver. »Det virkede meget forbavsende at se, hvorledes Faldmejselen med den største Lethed og Hurtighed kan kanthugge Brostenen, og hvorledes Knusemaskinen med voldsom Kraft kan knuse selv store Granitstykker«, skriver referenten.

Der blev ingen sejltur, for brændingen var for stærk. Man spiste middag på hotel »Hammershus«, hvor der ligesom de andre steder var pyntet op, og der blev holdt taler og sunget sange. Hammershus ruiner blev derefter besøgt, og M.M. Smidt fortalte om fæstningens historie. Han fik også flettet ind, hvad foreningen »Bornholm« havde udført til bevarelse af den.

Efter dette indtog man en forfriskning på hotellet, og kl. 5.30 kørtes med særtog til Rønne, hvor der var festmåltid og afslutning kl. 7.30 i håndværkerforeningens store sal (Industrien). Der var ca. 175 personer til stede, og det skortede ikke på lovord og taksigelser for hele arrangementet. Tiden gik hurtigt, og efter at have sunget »Bornholm du prude Vikingmø ...«, måtte man skynde sig til havnen, hvor »Ørnen« afsejlede under sang og hurraåb.

Barber Chr. Madsen måtte bagefter konstatere, at besøget havde kostet 750 kr. Af indtægter fra mødet i Ekkodalen og andet var der kun indkommet 246 kr., altså et underskud på 504 kr. I Rønne afdelingens bestyrelse talte de om at tage et banklån til at dække det, men det endte med, at man lod foreningens kasse dække 50 kr., mens resten klaredes med lån fra fire af tillidsmændene. Tre ydede 100 kr. og én ydede 150 kr.

Lånene skulle tilbagebetales efterhånden som foreningen fik flere indtægter »... uden dog at indskrænke Elevantallet paa Højskolen i for stærk Grad«.

Foreningen under krigstiden 1914-1918

Det følger nærmest af sig selv, at krigen, selv om Danmark holdt sig neutral, fik indflydelse på foreningens virksomhed. Det blev sværere at få talere fra steder syd for grænsen, og højskoleelever derfra udeblev også. Dog undtaget en enkelt pige fra Haderslev, datter af en sagfører, der blev elev i 1917. Hun fik 96 kr. i støtte og et nedslag fra skolen på 36 kr.

Men ellers fortsatte man med årsmøder og andre møder, især med henblik på at få flere medlemmer. Det begyndte allerede med, at H. Jepsen Christensen efter at have talt ved årsmødet 1914 lige før krigsudbruddet blev her nogle dage og holdt tre foredrag mere, i Hasle, Nexø og Rønne. Og i begyndelsen af 1915 fik man en præst fra Flensborg, H. C. Mathiesen, til i to omgange at tale ved i alt 19 møder rundt om på øen. I Rønne, Allinge og Vestermarie talte han dog begge gange, hvor han så tog et nyt emne op. Der blev redegjort for foredragene ved årsmødet 1915 af M.M. Smidt, hvor der for første gang bliver nævnt et konkret antal medlemmer. De to sidste møderækker havde givet en tilvækst på 185 nye, så antallet i alt var på 725. I samme beretning blev det meddelt, at gælden fra sønderjydernes besøg var indfriet. Taler ved den offentlige del af mødet var i øvrigt den tidligere forstander for højskolen, N. P. Jensen, der samme år var vendt tilbage til Bornholm for at blive leder af realskolen i Aakirkeby.

Efter krigsafslutningen

Den 11.11 1918 blev som bekendt et vendepunkt i verdenshistorien, idet den godt fire-årige storkrig omsider sluttede. Det turde være klart, at det fik betydning for foreningens virke. Allerede en måneds tid efter arrangerede bestyrelsen således en indsamling af gaver til trængende danske sønderjyder.

Der blev på landsplan oprettet en »Sønderjysk Fond« til at formidle hjælpearbejdet til den nødlidende befolkning, og i begyndelsen af 1919 blev der dannet en lokal komité for sønderjyske indsamlinger. Den 4.2 var der opråb i aviserne med opfordring til at støtte indsamlingen til »Invalidere, Enker og faderløse og i det hele taget alle i Nød stedte Familier i Sønderjylland«. Desuden skulle der til en anden instans, »Nationalfondet af 1918« indsamles midler til nye kirkeklokker til de kirker, hvor de var fjernet og omsmeltet under krigen. Opråbet var underskrevet af en lang række prominente personer på Bornholm og Sønderjysk Forenings bestyrelse var medunderskrivere. Ved en opgørelse seks uger senere var der på bankkontoen godt 42.000 kr.

Allerede før afslutningen på krigen, da man kunne se, at det gik mod Tysklands totale nederlag, var der begyndt spekulationer om en grænseflytning mod syd. Sønderjyderne ubestridte lederskikkelse, H. P. Hanssen, Nørremølle, havde rejst spørgsmålet i den tyske rigsdag, og mødt en vis velvilje. Også her på Bornholm blev spørgsmålet berørt, ikke mindst på et møde i Rønne i begyndelsen af februar, hvor magister Harald Nielsen talte nøgternt og sagligt om emnet.

Det lader til, at den almindelige stemning

i foråret 1919 var, at en afstemning om Sønderjylland var nært forestående. Der blev derfor planlagt en national fest til afholdelse i august. Men som bekendt blev det først langt senere. Alligevel følte man sig så overbevist om resultatet, at det ikke var et spørgsmål om, at genforeningen blev en realitet, men kun om hvornår det skete. Derfor blev nationalfesten holdt som planlagt. Men herom mere længere fremme.

Forinden fandt nok det største i Sønderjysk Forenings regi dette år sted. Det var et besøg i længere tid af en Student Fuglsang. Han var taler ved årsmødet 2. pinsedag den 9. juni i Ekkodalen, og derefter holdt han i løbet af de følgende to uger foredrag i de enkelte lokalkredse; så vidt det er til at gøre op 13 i alt. I en avisnotits blev det betonet, at det ikke var det samme foredrag som ved årsmødet.

Fuglsang var teologistuderende før krigen, men blev 1. august 1914 indkaldt til militærtjeneste, hvor han kom til vestfronten. Han klarede sig igennem i 18 måneder, men blev så taget som krigsfange, og blev anbragt i en lejr i Sydfrankrig specielt for danske sønderjyder.

Hjemkommen i foråret 1919 tog han så rundt og holdt foredrag, og man kan forstå, at han var en, der i særlig grad blev lyttet til. Hans foredrag på årsmødet var meget på linje med flere andres, idet han mest talte forholdene i Sønderjylland og betimeligheden af, at den del med flest danske fik mulighed for at blive genforenet med Danmark. Men med de andre foredrag var det anderledes. Om hans foredrag i Rønne den 20. juni hedder det således i referatet: »Det var et i alle Maader ganske fortrinligt Foredrag, der greb den ret talrige Forsamling stærkt ... ingen har i den Grad som Hr. Fugl-

sang forstaaet at give et virkeligt Billede af det, der er sket ude paa Slagmarkerne«.

Studentens fulde navn var Hans Fuglsang-Damgaard. 15 år senere blev han valgt til biskop for Københavns Stift og blev dermed en meget markant skikkelse.

Som nævnt var den almindelige stemning i denne tid, at genforeningen var sikret, og derfor fastholdt man planen om at holde en Nationalfest i Almindingen søndag den 3. august, i »Anledning af det danske Sønderjyllands Hjemkomst til Danmark«. Det var Foreningen Bornholm og Sønderjysk Forening, der var arrangører, og festen blev bestemt at skulle holdes på skytternes festplads.³ Adgangstegn til festen kunne købes for 50 øre, og program med fællessange for 15 øre. Overskuddet skulle tilfalde Sønderjysk Fond.

Mødet fandt sted som planlagt, og selvom det var regnvejr om morgenen, i det fineste sommervej fra kl. 4-6 eftermiddag. Man skønnede, at 6000-7000 var mødt. Talere ved festen var amtmanden, kammerherre Knud Valløe, seminarieførstander H. Skat Rørdam, Jelling, og rektor M. C. Koefoed, Rønne. Mellem talerne optrådte et stort sangkor på op imod 175 kvinder og mænd med nogle sang under ledelse af kantor Johansen, Rønne.

Dagen efter var der reportage i Bornholms Tidende, der fyldte næsten hele forsiden. Festen betegnedes som overmåde smuk og vellykket.

Afstemningen

I begyndelsen af 1920 nåede man omsider frem til det tidspunkt, hvor folkeafstemninger skulle afgøre sagen. Der var nedsat en international komité af de allierede stor-

magter England, Frankrig og ikke mindst USA til at stå for hele arrangementet. Det gamle hertugdømme, Slesvig, var blevet delt i tre zoner, hvori der skulle holdes separate afstemninger, og i den nordligste del, zone 1, skulle afstemningen finde sted den 10. februar.

Stemmeret havde enhver mand og kvinde, der var født i Slesvig og var fyldt 20 år ved fredstraktatens ikrafttræden. Det endte med at blive den 10. januar, en måned før afstemningen. Retten gjaldt uanset, hvor de opholdt sig. Der var naturligt nok mange stemmeberettigede i Danmark og også i andre lande.

Der var i god tid inden oprettet et foreløbigt ministerium for sønderjyske anliggender med H.P. Hanssen som minister, og der blev sørget for, at alle i Danmark, der ville af sted og tage del i afstemningen fik gratis transport, enten med skib eller tog.

Her på Bornholm var der 31, der havde stemmeret og dermed var omfattet af ordningen. Det hele fik i øvrigt den lidt interessante omstændighed, at ministeriet indgik aftale med 66-selskabet om leje af skibet »Heimdal« som ét af en del skibe til denne transport.

Der blev lavet lidt om på den første plan, men den endelige blev, at »Heimdal« afgik med det første hold sønderjyder under stor bevågenhed kl. 9.00 om aftenen fredag den 6. februar, hvor bl.a. M.M. Smidt og hans kone var med (hun havde dog ikke stemmeret). Det var i øvrigt den første natsejlsads efter krigstiden. Man havde ønsket skibet til rådighed i København fra morgenen lørdag den 7., og derfor måtte de sidste sønderjyder på Bornholm tage det ordinære ruteskib fra Rønne dagen efter og derefter rejse videre med tog.

1920. S/S Heimdal i Haderslev Havn. Skibet udførte i to omgange rejser til Sønderjylland med sønderjyder, der skulle stemme. De første fandt sted 6.-7. og 9. februar 1920 fra henholdsvis Rønne og København og Korsør. Den planlagte tilbagerejse den 12. måtte udsættes et døgn, så man nåede først til København den 13. og til Rønne den 14. om aftenen. En måned senere gik en tilsvarende tur til Flensborg med stemmeberettigede til afstemningen i zone 2 den 14. marts. Bornholms Museum.

Lørdag formiddag den 7. lå fire skibe parat ved Langelinjekajen for at tage et stort antal sønderjyder det meste af vejen til deres afstemningssted. Foruden »Heimdal« var det »Freja«, »Kong Haakon« og »Dronning Maud«. Efter skildringen var det under en stor bevågenhed med hornmusik og et enormt opbud af mennesker, der var mødt op for at vinke farvel. Lidt over kl. 12 gled skibene hver for sig fra kaj og begyndte deres historiske sejlads til Sønderjylland.

»Heimdal« var bestemt til at sejle til Haderslev og ankom sammen med »Freja« dertil søndag morgen den 8. feb., »Freja« med ca. 300 passagerer og »Heimdal« med ca. 250. »Heimdal« returnerede derefter til Korsør og hentede derfra yderligere 435

passagerer og ankom tilbage mandag morgen den 9. feb. Der var yderligere lejet tre andre skibe til transporten.

Efter afstemningen den 10. februar skulle Heimdal afgå tilbage til København den 12. feb., men vandstanden i fjorden var på grund af stærk blæst sunket så meget, at det ikke kunne lade sig gøre. Det lykkedes dog dagen efter den 13. feb. med 250 passagerer direkte til København. Den 14. feb. gik det tilbage til Rønne, med ankomst om aftenen.

Skibets kaptajn, Th. Pihl, blev dagen efter interviewet af Bornholms Avis og udtalte, at det havde været en aldeles fortræffelig rejse med megen festlighed og højt humør.

En måneds tid senere blev »Heimdal« igen lejet til at bringe stemmeberettigede

sønderjyder til afstemningen i zone 2 den 14. marts, og hvor rejsen naturligvis gik til Flensborg. Fra Bornholm var der kun to, hvoraf den ene var fru Marie Bidstrup. Som født i den lille by Holnæs på sydsiden af Flensborg Fjord, hørte hun til zone 2. Men i denne blev der tysk flertal, så der blev ingen feststemning, men skuffelse og mismod blandt de danske, mens de tysksindede triumferede.

I løbet af februar blev der her på Bornholm holdt lidt festligheder i nogle af lokalforeningerne. I Rønne således den 20., hvor barber Chr. Madsen fortalte om sin rejse til afstemningen i sin hjemby Visby. Han var en af dem, der tog senere af sted og rejste den sidste del med tog. Den første del havde været udmærket, mens den sidste del tværs over landsdelen til Tønder havde været ubehagelig. Og på selve afstemningsdagen havde det været koldt og regnvejr.

I løbet af foråret kom der i øvrigt jævnlige meddelelser om bidrag til Sønderjysk Fond. Af de større bidrag blev der på en generalforsamling i andelssvineslagteriet vedtaget at yde et bidrag på 100.000 kr.

Ellers ser det ud til, at man har afventet den endelige genforening. De allierede stormagter overdrog formelt Sønderjylland til Danmark den 15. juni, men der skulle også lovgives om det her i Danmark, og det fik først kongens underskrift den 9. juli, som derved blev den endelige genforeningsdag.

Festligheder på Bornholm

Først da blev der store festligheder på Bornholm. Rønne var efter skildringen flag-smykket som aldrig før. Fejringen begyndte med gudstjeneste kl. 12, og kl. 3.30 var

der planlagt et optog gennem byen. Anført af et orkester fulgt af nogle biler og vogne med fem veteraner og nogle gangbesværede ældre fulgte en tusindtallig skare. Man gik ad St. Torvegade, Storegade, over havnen og ad Østergade, Lille Torv tilbage til Store Torv, hvorfra man gik ad St. Mortensgade til »Håndværkerforeningens Have«.⁴ Der var solgt godt 2700 adgangstegn, så man regnede med, at det blev til ca. 3.000, der var til stede.

I haven blev der holdt taler, først af amtmænd kammerherre Knud Valløe, som holdt en længere velkomsttale. Dernæst holdt lektor ved Statsskolen, Andreas Vilhelm Øllgaard, den egentlige festtale. Til sidst talte kantor Johansen som introduktion til afsluttende korsang under hans ledelse af »Bornholmerkoret«. Imellem talerne blev der også sunget fællessange. Efter den officielle fest var der kaffebord for veteranerne, festkomitéen og alle der havde medvirket ved arrangementet.

I aviserne var der dagen efter, lørdag den 10. juli, fyldige skildringer også af festligheder i andre dele af landet og andre steder på Bornholm. I Nexø var der gjort meget ud af det med festligheder om eftermiddagen i lystskoven, på torvet om aftenen, og sluttende med stort festfyrværkeri på havnen. I Bornholms Tidende fylder reportagerne det meste af forsiden og side 2. I Bornholms Avis og Bornholms Socialdemokrat er der mindre, men dog også ret detaljerede skildringer.

I alle tre aviser havde man nået at få telegrammer om kongens rejse til Sønderjylland og hans modtagelse af den nyvundne landsdel ved hans ridetur derind over den hidtidige grænse. Det er nævnt i korte notitser.

Fra genforeningsfejringen i Nexø 1920. »Danmark er et lidet Land, strakt fra Nord til Sønder, har dog Brød til alle Mand, Købstadsfolk som Bønder«. Nexø Museum.

For M. M. Smidt var det utvivlsomt en stjernestund. Det kommer klart til udtryk i et indlæg til sidst, hvor han takker alle, der havde medvirket til at gøre festlighederne så vellykkede.

Der blev holdt mange taler i forbindelse med genforeningen, oftest i meget højstemt sprogbrug i glæde og taknemmelighed over det, der var sket. Selvom avisreferaterne selvsagt er korte sammendrag, synes dog én at fortjene lidt nærmere opmærksomhed. Det er A. V. Øllgaards festtale. Han var lektor i dansk og historie, og det sidstnævnte prægede hans tale, som var ret nøgtern og havde et vidt udsyn.

I et historisk tilbageblik ridsede han forløbet fra fredsforhandlingerne efter krigen i 1864 op og fremhæver den vilje til at gen-

rejse landet, der opstod efter nederlaget. Især nævnte han sønderjydernes trofasthed og udholdenhed for at fastholde deres danske tilhørsforhold. Deri var han på linje med næsten alle andre talere. Men han var også helt bevidst om, at genforeningen kun var en begyndelse, og at meget kunne være usikkert i det videre forløb. Han fremhæver, at man dog måtte fæste lid til det nye Folkenes Forbund og fremfor alt stole på, »... at vi har Retten på vor Side«. Og han følger til: »Endvidere har vi jo dem til Støtte, der har skænket os Nordslesvig: Frankrig, England og Nordamerika« (USA). Han havde sans for de storpolitiske realiteter, der lå bag det hele. Han sluttede med at udtrykke håbet om, »... at det, der er indledet i dag, maa vise sig holdbart og give os Lyst

I anledning af genforeningen med Sønderjylland i 1920 blev der festet forskellige steder på Bornholm og også i Nexø, endda med modeller af Dybbøl Mølle, Løven fra Isted, guirlander i gaderne, pyntede huse. Jo der var fest i Nexø! Ukendt fotograf. Bornholms Museum.

og Kraft til at kæmpe for alt godt for det samlede Danmark».

Meget kom til at gå meget anderledes, end han håbede, men det er en anden sag.

Nye organisationer

Som omtalt i indledningen var der allerede fra sidst i 1880'erne blevet dannet et stort antal foreninger med det formål at styrke danskheden mod tendensen til tysk ensretning i sproglig og kulturel henseende. Disse foreninger blev grundstammen i nye foreningsdannelser, som blev påbegyndt snart efter genforeningen for at samordne bestræbelserne under de nye forhold. Den 28. oktober 1920 blev der således dannet en forening med navnet »De sønderjyske Foreningers Fællesråd« – vel nok en reorganisering af den tidligere samvirkende forening.

Som navnet siger, var det hensigten, at den skulle være paraplyorganisation for alle de selvstændige foreninger, og med det erklærede mål at virke på begge sider af den nye grænse. Ganske kort tid efter, den 2. november, blev en anden forening, »Grænseforeningen«, oprettet. Dens ambition var en mere fast, landsdækkende organisation, som de enkelte foreninger kunne tilmelde sig, og dens virkefelt skulle udelukkende være støtte til det danske mindretal syd for den nye grænse.

Der berettes om betydelige uenigheder blandt stifterne af begge foreninger, men de må hurtigt have indset, at åbenbar splittelse ville skade deres muligheder for almindelig anerkendelse og dermed også mulighederne for at skaffe penge til deres tilsigtede bestræbelser. Det endte med, at de to foreninger allerede tre måneder efter, den 3.

Fra genforeningsfesten i Aa Kirke. H.M. Erichsen, der var præst i kirken, var også en af dem, der fuldhjertet bakkede op om den sønderjyske genforening. Foto Gudhjem Museum.

februar 1921, blev slået sammen med det enkle navn »Grænseforeningen«.

De uenigheder, der var hos de toneangivende, kan man forstå skyldtes forskellige holdninger til den nye grænsedragning. Der var folk, der ville forfølge sagen videre og virke for en langt sydligere grænse, helst den historiske grænse ved Ejderen, eller i det mindste ved Dannevirke. Der var andre, der ville nøjes med mindre, når bare Flensborg kom med. Endelig var der mange, der var tilfredse med det, der var opnået ved afstemningen og ville arbejde videre folkeligt og kulturelt ud fra denne realpolitiske kendsgerning. Til dem hørte H. P. Hanssen, Nørremølle. Man fornemmer, at M.M.

Smidt her på Bornholm også stod på det standpunkt.

Nyheden om de nye foreningsdannelser nåede naturligvis også Bornholm, og her gav den anledning til kontroverser. Der havde ikke været holdt noget årsmøde den sommer, fordi det ikke var lykkedes at få en foredragsholder herover, så det blev først holdt den 12. december på højskolehjemmet i Aakirkeby.

På dette lod det til, at bølgerne var gået højt. Nogle holdt på, at man skulle tilmelde sig den store grænseforening for dermed at stå stærkere, et synspunkt, der bl.a. blev fremført af den tidligere højskolemand og gårdejer, Johan Bøgeskov. Andre, og især

formanden, M.M. Smidt, talte for, at foreningen fortsat skulle bevare sin fulde selvstændighed.

Der blev ikke truffet nogen afgørelse på mødet, men det havde taget hårdt på M.M. Smidt. Han var efterhånden en mand, der nærmede sig 80 år og havde nogle år før haft en længere sygdomsperiode. Han gør i et indlæg i avisen den 20. december rede for sine bevæggrunde for at bevare foreningens selvstændighed. Han stolede ikke på de to nye foreningers erklæringer. Han var bange for, at der var skjulte dagsordener, og at det internt kunne blive til en politisk slagmark. Det ville han fremfor alt undgå med den lokale forening.

Han følte nok også, at hans ubestridte position som foreningens »overhoved« måske var ved at glide ham af hænde. Det, der havde gjort ham mest ked af det, var dog, at højskolens forstander, Andreas Hansen, havde frabedt sig genvalg til bestyrelsen og dermed som næstformand. Han havde helt fra begyndelsen stået som en støt og trofast medhjælper, og Smidt kunne derfor ikke forstå hans bevæggrund. Ved nærmere eftertanke indså han dog, at det måtte være af hensyn til højskolen. Og det er formentlig rigtigt. Det kunne dengang være ret problematisk for elevtilgangen, hvis en forstander blev forbundet med splittelse omkring et sådant spørgsmål.

Ved et bestyrelsesmøde samme dag i Rønne genvalgte M.M. Smidt dog til formand, og ny næstformand blev lærer J.K. Larsen, Aakirkeby. Fru Marie Bidstrup genvalgte til kasserer.

På et senere tidspunkt kom Andreas Hansen dog med igen, i to omgange endda som formand, og han spillede en væsentlig rolle i foreningen helt til sin død i 1956.

Højskoleelever i de første efterkrigsår

Som tidligere nævnt var der i krigsårene kun én elev på højskolen fra Sønderjylland, men i 1919 begyndte de at komme igen. På sommerskolen 1919 var der således to piger, hvoraf den ene fik 85 kr. fra Sønderjysk Forening og 50 kr. fra elevforeningen.⁵ Den samlede pris var i løbet af krigstiden for sommerskolens tre måneder steget fra 108 kr. til 180 kr. For vinterskolen var den steget fra 200 kr. til 400 kr. På vinterskolen 1919-1920 var der fire mænd som elever, hvoraf én fik 250 kr., mens en anden fik det hele betalt med 400 kr.

Fra 1920 var situationen naturligvis en anden, idet elever fra »det nye land« kunne få dansk amtsunderstøttelse. I resten af Andreas Hansens tid som forstander, til og med sommeren 1923, var der således fire elever fra Tønder Amt.

I den samme periode kom i alt syv mænd og tre piger fra Sydslesvig som elever. Seks af dem var fra Flensborg; de andre fra andre steder – én af mændene fra øen Sild. Det ser ud til, at de fleste af dem fik opholdet fuldt betalt af foreningen.

Genforeningsstenen

En ting, man var hurtig til her på Bornholm, var etableringen af en mindesten for genforeningen. Indsamlingen af penge til den var allerede begyndt i de sidste dage af 1920, og under forudsætning af accept fra Almindings øverste ledelse ønskede man den placeret på Christianshøj. Det lykkedes, en sten blev fundet, gjort klar og rejst. Afsløringen blev foretaget under stor bevågenhed på valdemarsdagen, den 15. juni, af

amtmand Knud Valløe, som holdt en højstemt tale dertil.

Ved valget af sten og skriftbåndet langs ydersiden er man tydeligt inspireret af visse runesten fra den tidlige middelalder. Det nederste har tydelige mindelser om vikingetiden ornamentik. Indskriften i denne, som er de sidste linjer af sangen »Jeg elsker de grønne lunde« nævnes at være foreslået af amtmanden.

Indskriften i midterfeltet lyder som følger:

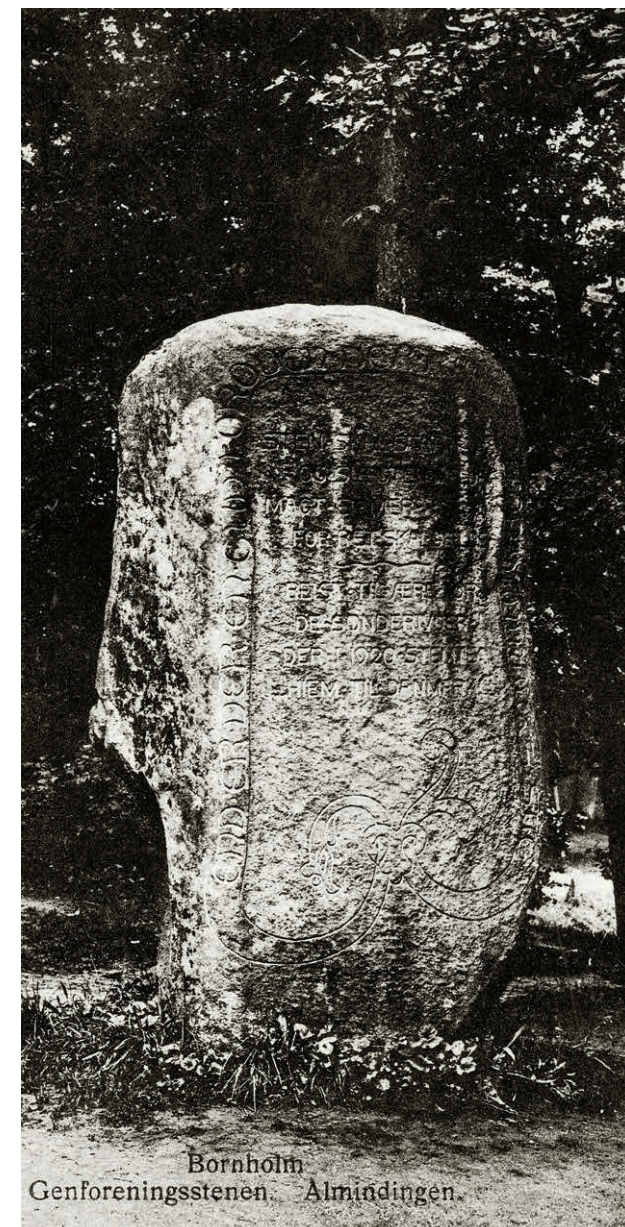
STEN SKAL STAA
OG SLÆGTER MELDE
MAGT EJ MER
FOR RET SKAL GÆLDE

REJST TIL ÆRE FOR
DE SØNDERJYDER
DER I 1920 STEMTE
»HJEM TIL DANMARK«

Der foreligger ikke noget om, hvem der har forfattet denne del af teksten. Vedkommende havde ønsket at være anonym. De første linjer er – med en lille variation af sproget – senere brugt til to andre mindesten i Vester Sottrup og Nordborg i den nuværende Sønderborg Kommune.

To nationale foreninger

Trods uenigheden på det omtalte årsmøde i december 1920, var M.M. Smidt fortsat indædt modstander af en tilslutning til den landsdækkende organisation. I begyndelsen af 1921 fik han foranstaltet en afstemning blandt foreningens godt 800 medlemmer om for eller i mod. Chr. Madsen nævner at det i Rønne gav resultatet 42 for og 115 imod. For hele Bornholm gav det

Bornholm
Genforeningsstenen. Almindingen.
Genforeningsstenen blev rejst allerede i 1921 i Almindingen. »Borten« langs kanten er med en anden skrifttype end den øvrige indskrift. Den gengiver de sidste to linjer fra »Jeg elsker de grønne lunde«: END ER DER EN GUD FOR- OVEN/DER RAADER FOR DANMARKS SAG. Postkort, Bornholms Museum.

Afstemning

for Tilslutning til Grænseforeningen eller for at bevare »Sønderjysk Forening for Bornholm«.

	Grænseforeningen	Sønderj. Forening	Medlemsantal
Rønne	42	115	202
Allinge	4	22	27
Gudhjem	3	21	24
Svaneke	6	6	22
Neksø	6	31	39
Aakirkeby	9	16	28
Aaker	35	6	47
Pedersker	3	13	25
Poulsker	4	17	30
Østermarie	49	7	67
Østerlars	—	—	25
Rø	2	15	38
Klemens	19	31	70
Nyker	3	42	61
Vestermarie	67	16	106
Nylars	—	1	3
	252	359	814

Rønne, den 31. Marts 1921.

M. M. Smidt.

Afstemningsresultat.

resultatet 252 for og 359 imod. Omkring 200 havde altså ikke afleveret stemmesedler. Der var således klart flertal for at bevare foreningens fulde selvstændighed, hvilket nok i nogen grad skyldtes hensyn til M.M. Smidt.

Men der var også et betydeligt mindretal, der ønskede en tilslutning til den nu samlede »Grænseforening«. Det fik til følge, at en kreds af dem det følgende år, 1922; stiftede en lokal afdeling af denne. Formand for den nye forening blev sognepræsten i

Aakirkeby, Hans Maximilian Erichsen, som hele tiden havde været den stærkeste fortaler for den. Men det var ikke anderledes, end at han samtidig var medlem af Sønderjysk Forening bestyrelse. Chr. Madsen skriver i protokollen: »En Afdeling af »Grænseforeningen« er blevet stiftet, men dens Ledelse lovede humant Samarbejde med Sønderjysk Forening«. Avispolemiken for og imod den nye forening fortsatte nogen tid mere.

Med hensyn til medlemmer ser den nye forening ud til at have god tilslutning fra begyndelsen. Allerede i 1922 meldes der om 574 medlemmer, og i 1924 angives tallet at være 639. I løbet af 1930'erne sker der dog en vis nedgang.

M.M. Smidt døde den 29. april 1924, og dermed var situationen givetvis en anden. Ved årsmødet samme år i juli blev Andreas Hansen valgt til bestyrelsen igen, og det fremgår, at han blev formand. Han var i mellemtiden fratrådt som forstander for højskolen for at blive præst for den grundtvigske valgmenighed med bolig i Rønne. Efter nogle år blev han som formand afløst af M.M. Smidts enke, Rigmor Smidt.

Efter at der var faldet ro over tingene, viser det videre forløb, at de to foreninger snart fandt ind i et frugtbart samarbejde. Det begyndte så småt i 1926 med et fælles foredragsmøde i Vestermarie. Der fremkom et seriøst forslag om at slutte de to foreninger sammen, men efter forhandlinger i et udvalg fastholdt Sønderjysk Forening sin selvstændighed.

Året efter holdt man fælles årsmøde med generalforsamlinger hver for sig og efterfølgende fælles foredragsmøde. Det var ikke helt det samme hvert år, men dette mønster kom efterhånden ind i en fastere

ramme. Alligevel skulle der gå næsten 50 år, før man omsider besluttede at slå de to foreninger sammen.

Virksomheden i begge foreninger fortsatte i det lagte spor med oplysende foredrag om forholdene i grænselandet eller andre emner, efter hvem man kunne få til at tale. Dertil kom fortsat økonomisk hjælp til enkelte højskoleelever og bidrag til kulturelle formål på begge sider af den nye grænse. Konkret var bidragene især til skoler, biblioteker og aviser, alt sammen for at styrke den danske identitet.

I februar 1930 var de to foreninger fælles om en stor festlighed i Industriforeningens sal i anledning af 10-året for afstemningen. Af praktiske grunde blev det ikke på selve dagen, den 10., men i stedet den 18. Der blev holdt foredrag af H. M. Erichsen, vist lysbilleder af Andreas Hansen fra en rejse til Sønderjylland, og ved kaffebordet var der oplæsning, fællessang og en række taler. I en lille slutbemærkning fremdrog barber Chr. Madsen nogle minder fra en rejse sommeren før til Sønderjylland, »... og fremhævede, at der nu var et godt Samarbejde mellem Sønderjysk Forening og Grænseforeningen på Bornholm (Hør!)«.

Til det replicerede H. M. Erichsen: »Ja, vi er blevet Venner uden nogensinde at have været Fjender. (Munterhed)«

Den første rejse til Sønderjylland 1929

Den rejse, Chr. Madsen omtalte til sidst under festen, fandt sted fra den 15. til 20. juni 1929. Om rejsen og det, der gik forud, skriver Chr. Madsen i den førnævnte protokol følgende:

I 1911 blev det forsøgt at foranstalte en

Fælles-rejse til Sønderjylland, den maatte opgives af mangel paa Tilslutning. 1923 blev det mig paalagt at forhandle med »66« om et Skib til en saadan Tur men da Forlangedet var 8000 Kr. for »Ørnen« Rønne – Sønderborg retur, turde man ikke indlade sig paa det. Ved et Møde i Novbr. 1928 hvor Tillidsmændene for Rønne og Foreningens Formand Pastor Andr. Hansen var tilstede kom Ønsket om en saadan Rejse atter frem og det paalagdes atter mig at gøre Forsøget. Og nu kom Tilfældet til Hjælp.

Først paa Aaret 1929 solgte »Det østbornholmske Dampskibsselskab« sit Skib »Hammershus« til et Konsortium og jeg indledede Forhandling med dette og modtog et imødekommende Svar. Vi kunde faa »Hammershus« i fem Dage med Rejsen tilrettelagt efter Ønske for 3000 Kr. plus 400 Kr. for en Rejse fra Sønderborg til Flensborg.

Der var imidlertid kommet et Ønske frem om at »Grænseforeningens« Medlemmer ogsaa skulle kunne deltage i Turen, og ved et Møde af de to Foreningers Bestyrelser godkendtes min Plan, og det overdroges Købmand Carl Svendsen og mig at ordne den. Vi besluttede efter at have beset Pladsforholdene ombord at sætte Tallet af Deltagere til 120, og det blev snart naaet.

Lørdag den 15de Juni Kl. 11 Aften dampede »Hammershus« ud af Rønne Havn med et Selskab paa 121 Personer. Vejret var fortrinligt, blikstille, og det gode Humør hos Deltagerne gav sig straks tilkende under Besværet med at skaffe hver en Soveplads. Skibet havde 65 Køjer og Prisen for dem var sat til 30 Kr. medens Resten, der maatte ligge paa Mellemdækket og i Lasten, betalte 22 Kr. Forlasten var med Lærred delt i to Dele, i den forreste Del laa stu-

vende fuldt af Herrer, og bag Lærredet laa lige saa fuldt af Damer.

Søndag Morgen ved 6 Tiden begyndte Møens Klint at komme tilsyne i straalende Solbelysning og nu begyndte den herligste Sejlads langs den, ind gennem Grønsund og Smaalands havet over Store Belt, ned mellem Langeland og Fyen, gennem Svendborgsund. Først da vi naaede hen mod Faaborg, fik vi lidt Regn, der fortættedes til Taage og skjulte Udsigten. Da den lettede var vi midt for Als og vi sejlede ind til Sønderborg i den herligste Sommeraften. Kl. 9 laa vi fortøjede.

Kl. 7 Mandag Morgen stak vi atter tilsøs i herligt Vejr, rundede Broagerland, ind gennem Flensborg Fjord og ankom til Flensborg Kl. 9 ½. Vi førtes saa til »Duborg Skole«, Marie Kirken og den gamle Kirkegaard, hvorfra vi med Umnibiler kørte til Slesvig. Her besaa vi Domkirken og blev i Bilerne kørt rundt i Byen, inden vi fortsatte ad Dannevirke til. I Flensborg førtes vi af D'Herr Grosserer Kornelius Hansen og Hellrung, i Slesvig fik vi Red. M. Lorensen ved »Der Schleswiger« som Fører og han fulgte os til Dannevirke. Paa Vejen gjorde vi et kort Ophold ved »Oversø« og besaa Mindesmærket. Ankomsten til Hedeby gik vi ind paa »Margrethe Volden«, hvor Lorensen holdt et udmærket historisk Foredrag, gik et Stykke langs »Svends Vold« og kørte derfra til »Valdemarsmuren« og sluttede af ved »Hedeby Stenen«. Saa tilbage til Slesvig, hvor vi havde et fornøjeligt Ophold ved en Kop Kaffe i »Slesvig Hus«, videre til Flensborg, hvor vi var »Borgerforeningens« Gæster ved et Kaffe bord. Kl. 8 stod vi ud af Havnen igen og havde en herlig Tur til Sønderborg.

Tirsdag Morgen Kl. 6 ¾ steg vi i Toget og

kørte til Tønder. Her modtoges vi af Boghandler Hans Beck, der førte os gennem Seminariets Have, langs Vidaaen til »Tønderhus«, til Kirken og skaffede os Lejlighed til at se nogle de smukke gamle Huses smukke Forstuer og udmærket forklarede alt hvad vi saa. Derefter fortsatte vi pr. Biler til Møgeltønder hvor vi af Herr Inspektør Davidsen fik et lille historisk Foredrag om Slottet »Schackenborg« i Slotsgaarden og af ham blev ført igennem Parken videre til den smukke Kirke og derfra til »Møgeltønderhus«, hvor vi tømte vore medbragte Madpakker, medens Møgeltønningerne med Købmand L. Filskov i Spidsen gav Kaffe til hele Selskabet, og hvor vi havde et hyggeligt og fornøjeligt Ophold i et Par Timer sammen med en Del af Egnens Folk. Saa gik Turen videre til Højer Sluse og ad Diget til Rudbøl hvor vi saa og forbavsedes over den utrolig mærkelige Grænselinie. Tilbage til Tønder og Sønderborg, hvortil vi ankom Kl. 9 Aften.

Onsdag Morg. Kl. 8 marscherede vi ud paa Dybbøl. Her holdt Herr Postmester Ræder Foredrag om Dybbøls Historie og forklarede de stedfundne Kampe. Derefter besaa vi Slottet og kørte saa pr. Biler til »Augustenborg«, hvor vi særlig beundrede den ene af de i Slottet værende to Kirker og den herlige Parks mægtige Træer. Efter et lille Ophold paa Egen Kirkegaard naaede vi Nordborg Slot, hvor vi elskværdigt modtoges af Forstanderen Herr. Overgaard og Frue, der viste os rundt og sluttelig lod nogle af de unge Piger, Elever paa Skolen, opføre nogle Folkedanse i Nationaldragter, en meget smuk og stemningsfuld Afslutning paa vort Besøg i det genvundne Land.

Kl. 7 Aften stod »Hammershus« østpaa og efter en vidunderlig dejlig Rejse ved Nat

og ved Dag løb den ind i Rønne Havn Torsdag Eftermiddag. Kl. 2. En i alle Henseender vellykket, ovenud fornøjelig Rejse var afsluttet, og de 121 Deltagere gik, næsten vemodige over at skulle skilles, fra borde med en gensidig Taknemmelighedsfølelse, for hvad hver især havde ydet til det fornøjelige og behagelige Samvær.

Før Solen gik ned blæste det en Storm. Vi var heldige.

Chr. I. Madsen

Højskoleelever i årene 1923-1939

Ny forstander på højskolen efter Andreas Hansen blev Frode Aagaard. Paa hans første vinterhold 1923-24 var der fire elever fra Sydslesvig, tre fra Flensborg og én fra et andet sted. Men det var givetvis forberedt før hans tid. Den sidstnævnte blev i øvrigt kun i 14 dage, fordi han havde fået arbejde ved de preussiske jernbaner. Aagaard anfører ikke altid noget beløb, men Sønderjysk Forening ser ud til at have betalt deres ophold.

I den følgende tid blev det imidlertid mere spredt. Paa resten af Frode Aagaards i alt 21 hold blev det kun til i alt 16 elever fra Sydslesvig. To af dem fik understøttelse fra Sønderjysk Forening og en enkelt fra Grænsforeningen.

Senere fik som noget nyt fem elever understøttelse fra Dansk Skoleforening, som hørte hjemme i Flensborg. Til sidst i perioden fik seks elever understøttelse fra Sønderjysk Fond.

Frode Aagaard fratrådte i 1934 for at blive forstander og ejer af Vestbirk Højskole. I efterfølgeren, Thomas Thomsens tid, 1934-1939, blev det kun til fire elever, som de to foreninger deltes om understøttelsen

til. En af dem, Chr. Bryhl fra Flensborg paa vinterholdet 1936-1937, kom senere med i Anden Verdenskrig og omkom ved Stalin-grad.

To nye besøg fra Sønderjylland

I 1930 var der gået 17 år siden det sidste besøg af sønderjyder paa Bornholm. Verdenskrigen 1914-1918 og tiden, der fulgte, havde naturligt nok medført hindringer for gentagelser. Men til 1931 bestemte man sig for at begynde igen.

I Chr. Madsens protokol for 1930 hedder det følgende:

»Ved Generalforsamlingen 1930 bemyndigedes Bestyrelsen til at indbyde Sønderjyder til et besøg paa Bornholm i Sommeren 1931. Formanden, Fru Rigmor Smidt satte sig saa om Foraaret i Forbindelse med Herr Landstingsmand H. Jefsen Christensen, der udsendte Indbydelser gennem de nationale Foreninger i Sønderjylland. Til at begynde med meldte der sig kun nogle faa, og det saa ud til, at det maatte opgives, men pludselig strømmede det ind. Vi havde sat tallet til højst 75, men det blev oversteget saa stærkt, at der maatte siges nej til de senest anmeldte. Den 26de Juni ankom hertil 253 Gæster, som det dog, med den sædvanlige bornholmske Gæstfrihed, lykkedes at faa indkvarteret rundt paa hele Øen, baade paa Landet og i Byerne. De logeredes, bespistes og for en stor Dels Vedkommende, befordredes af deres Værter. Deres Ophold her varede tre Dage«.

Der var som tidligere indlagt et foredragsmøde, og om det skriver højskolens forstander Frode Aagaard i årsskriftet: »I Forbindelse med et flere Dages Besøg af 280 Sønderjyder ... holdtes et stor nationalt

Møde i Ekkodalen, hvor Landstingsmand Jepsen Christensen og Bernhard Hansen, Duborgskolen, talte til en tusindtallig Forsamling«.

Ellers formede besøget sig nogenlunde som de tidligere med udflugt til Hammershus og festlig afslutning i Rønne.

Året efter, den 6. og 7. oktober 1932 kom der besøg af 34 fra det danske mindretal i Sydslesvig. Det var lærere og 16 elever fra afgangsklassen på Duborgskolen, den danske realskole i Flensborg, samt nogle fra andre steder.

Besøget var en del af et længere ophold i Danmark, hvor de havde været nogle dage i København. De blev indkvarteret i Rønne, og var den første dag på udflugt med H. M. Erichsen til Almindingen og Paradisbakkerne. Om aftenen samledes de på Grand Hotel Phønix,⁶ hvor der var sønderjysk aften til en fyldt sal.

Lederen af Duborgskolen, Bernhard Hansen, viste lysbilleder fra Sydslesvig og talte om forholdene, og eleverne dansede nogle folkedanse i farverige nationaldragter.

Dagen efter var de på udflugt til Nordbornholm med Carl Svendsen som leder. Om aftenen var der møde i Vestermarie, hvor Bernhard Hansen holdt sit lysbilledforedrag igen.

Fire år senere, 15.-17. oktober 1936 kom der endnu et besøg fra Duborgskolen, 17 elever fra øverste klasse med deres lærer Meng og hans kone. Men denne gang var det ret upåagtet af aviserne. Det nævnes blot summarisk, at de var på forskellige udflugter i de tre dage med en afsluttende sammenkomst den sidste aften, som de to foreninger indbød til.

Afmatning i midten af 1930'erne

Chr. Madsen skriver i sin protokol, at foreningen, dvs. lokalforeningen i Rønne, i de første år af 1930'erne nærmest vegeterede i nogle år. Men i 1935 tog formanden, Rigmor Smidt, med iver fat på at forøge medlemstallet, der i Rønne var sunket fra ca. 200 i 1920 til 127. Det lykkedes i overraskende grad, og der kom atter liv i sagerne. Senere føjede han til: »Ved Begyndelsen af Aaret 1936 er Medlemstallet i Rønne, særlig ved Fru Smidts energiske Arbejde, oversteget de 300«. Den samme tendens til faldende medlemstal ser ud til at have gjort sig gældende over hele øen, og i begge foreninger. Den væsentligste sag var klaret med genforeningen, så der skulle gøres en mere aktiv indsats for at holde interessen vedlige.

I 1933 meddelte H. M. Erichsen, at han rejste fra øen og derfor ikke længere kunne være formand for Grænseforeningen. I hans sted valgtes Bornholms kommandant, A. P. C. Stürup. Han blev den første af tre kommandanter, der blev formand. Det blev dog kun til tre år, eftersom han i 1936 skulde fraflytte øen. Hans afløser blev forstanderen for højskolen, Thomas Thomsen.

Fadderskabet med Bylderup sogn

Fra 1936 nævnes i referater noget om fadderskab med Bylderup, hvilket var en nyt forhold for Sønderjysk Forening.

Begrebet fadderskab i forbindelse med hele det sønderjyske spørgsmål var begyndt lidt efter lidt efter 1920 som en slags vennsftale mellem en sønderjysk forening og f.eks. en tilsvarende forening i det genvundne land eller syd for den nye grænse. Det kunne også være aftale med en skole,

et bibliotek eller et helt sogn. Men under indtryk af nazismens fremfærd i 1930'erne blev det sat mere i system og blev efterhånden meget omfattende. For Sønderjysk Forening her på Bornholm blev der i løbet af foråret 1936 indgået en sådan fadderskabsaftale med Bylderup sogn, som ligger få km nord for den nye grænse og nogenlunde midtvejs mellem Tønder og Kruså. Ved årsmødet i maj måned udtalte Rigmor Smidt, at det var den største opgave, foreningen havde påtaget sig. Til samme møde var sognepræsten i Bylderup, Hans Detlefsen, indbudt som taler, og han redegjorde i sit foredrag om forholdene i Sønderjylland.

I de følgende mange år ydede foreningen økonomisk støtte til forskellige ting i dette sogn. På grund af megen chikane fra de tyske myndigheders side havde man omkring 1910 bygget et forsamlingshus kaldet »Slogherredshus«. Af konkrete eksempler på støtte nævnes, at man til forsamlingshuset bekostede et varmeapparat. Senere nævnes tilskud til anlæggelse af en idrætsplads ved den stedlige skole. Foreningen søgte gennem en lang række år tilskud fra de bornholmske kommuner, hvor man begrundede ansøgningen med støtten til Bylderup. Det årlige tilskud var typisk på 25 kr., eller af og til 50 kr., men med antallet af kommuner kunne det blive til pæne beløb.

Den anden rejse til Sønderjylland 1935

Inspireret af et møde i 1935 blev Chr. Madsen igen pålagt at undersøge mulighederne for endnu en rejse til Sønderjylland. Han forhandlede med »66 selskabet«, hvis direktør, Thorkild Lund, tilbød leje »Heimdal« for 3.000 kr. til en rejse til Sønderborg

tur-retur. Madsen havde på forhånd planlagt at lade hjemturen gå gennem Alssund nord om Fyn og Sjælland. Mod en ekstra betaling på 400 kr. og drikkepenge til kaffe-personalet på 200 kr., i alt 3.600 kr. gik direktøren ind på det. Med et deltagerantal på 130 og en pris pr. person på 30 kr. kunne det dække udgifterne, så man gik i gang med indtegningen og nåede op på 137, hvoraf nogle var dækspassager til 20 kr.

Om rejsen lader vi igen Chr. Madsen fortælle: Mandag den 17de Juni (1935) Kl. 3 Eftermiddag afsejlede vi, og efter en fin Rejse lagde vi til i Sønderborg Kl. 7 Tirsdag Morgen. Jeg havde sat mig i Forbindelse med Herr. Repræsentant P. Lydiksen, Sønderborg, der, sammen med en Del andre Herrer og Damer, havde tilrettelagt Program for vort Ophold derovre og modtog os. 4 store Turistbiler holdt parate på Havnen og vi kørte straks sydpaa. Efter et kort Ophold ved Bøffelkobbel fortsatte vi gennem Flensborg til Slesvig, hvor vi paa »Slesvighus« spiste vort medbragte Smørrebrød, leveret af Restauratøren ombord á 0,20 Stykket. Efter en Rundtur i Byen fortsatte vi til Dannevirke. En fin Regn generede os lidt, men skadede ikke det gode Humør. Vi standsede ved Oversø og Isted. Paa Tilbageturen drak vi Kaffe i »Borgerforeningen« i Flensborg, blev vist rundt paa Duborg Skole og Kirkegaarden. Kl. 7 ½ var vi atter i Sønderborg, hvor vi var Sønderjydernes Gæster ved en Middag paa »Sønderborghus« og tilbragte Aftenen i Selskab med dem, til vi ved Midnatstid gik ombord.

Onsdag Morgen Kl. 8 indtog vi atter vore Pladser i Bilerne og kørte til Graasten Slot, hvor Bankdirektør Nissen i Kirken fortalte os om Graastens Historie, og vi til Orgelspil sang »Dejlig er Jorden«, der dér virkede

særlig højtidelig. Derfra havde vi en pragtfuld Køretur gennem Aabenraa og Haderslev over »Hejlsminde« til »Skamlingsbanke«, hvor vi nød vor medbragte Mad. Men her regnede det saa meget og Luften var saa diset, at der ingen Glæde var ved yderligere Ophold der, og vi tog da imod Vognmandens Tilbud om for 1 Kr. Personen at blive kørt til »Lillebæltsbroen«,⁷ og det fortrød ingen. Vi kørte over til Fyen og gik tilbage i fint Vejr. Tilbageturen gik over Kolding, hvor vi besaa »Koldinghus« udvendig, over Kristiansfeldt, hvor vi besaa den ejendommelige Kirkegaard, gennem Haderslev til Aabenraa, hvor vi spiste Middag paa »Folkkehjem« og derefter var Gæster ved et Kaffebord paa »Lisenlund«. Her var vi sammen med og hørte Taler af nogle af Sønderjyllands bedste Mænd, særlig fhv. Minister H. P. Hanssen og Landstingsmand H. Jepsen Christensen. Kl. 12 var vi ombord.

Torsdag Morg. var Bilerne der igen og nu gik Turen til »Dybbøl«, hvor pens. Oberst Petersen gav os et udmærket historisk Foredrag og vi lagde en Krans paa Løjtnant Anchers Mindesmærke. Derefter aflagdes Besøg paa Slottet og kl. 4 Eftermdg. gik vi ombord og »Heimdal« stod ud i Alssund, en pragtfuld Sejlads, der kronedes ved at sejle under »Lillebæltsbroen«. En herlig Aften ud i Kattegat. Fredag morgen dukkede Sjællands Kyst desværre lidt af en graa Dis, men da vi ved Sekstiden rundede »Kronborg« brød Solen igennem og vi nød et vidunderligt Syn af det velbelyste Slot. Næppe var vi kommen ind i Sundet, før vi blev indhyllet i en tæt Taage, der holdt ved til vi var ud for Klampenborg, da pludselig laa Kysten og Kjøbenhavn for os i det herligste Sollys, og det fulgte os Resten af Rejsen. Kl. 5 Eftermdg. var vi atter i Rønne.

»Grænsevagten«

I højskolens årsskrift for 1938 skriver Thomas Thomsen, der som nævnt var blevet formand for Grænseforeningen, et sted i årsberetningen:⁸ »Den 23. maj (1937) havde »Grænseforeningen« og »Sønderjysk Forening« aarsmøde her. I tilknytning dertil var der offentligt møde med foredrag af »Grænsevagtens« energiske redaktør dr. phil. Vilh. La Cour om »Grænsespørgsmålet i dag«. Det er en mand, hvis vagttjeneste for den danske sag maa paaskønnes«.

På samme side skriver han: »Ved vort eget midsommermøde den 29. juni talte seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder ... Claus Eskildsen fremførte med sprudlende liv en del af de interessante kendsgerninger, han har samlet i sin bog »Dansk Grænse-lære«, der i løbet af kort tid er kommet i tre oplag. Claus Eskildsen beviser, at der kan tales interessant og vækkende om de sønderjyske spørgsmaal, som mange paa forhaand stiller sig afvisende overfor«.

De to foredragsholdere var fremtrædende debattører i en intens debat om grænsespørgsmålet i denne tid. Og de hørte til den skrappe fløj, der gerne så grænsen flyttet længere sydpå. Det fik man på den måde en del af her på Bornholm.

Mindesmærket for de faldne fra 1864

Da det nærmede sig 75-året for krigen i 1864 og den skæbnesvangre afståelse af Slesvig og Holsten til Preussen, blev det, efter forslag af gårdejer Rottensten, Bjørnegård, Klemensker, bestemt at rejse et mindesmærke for de frivillige bornholmere, der var faldet i krigen. Igen efter historisk

Mindedysse i Almindingen over de bornholmere, der deltog i krigen i 1864 og de fem faldne bornholmere. Et navn på hver af de fem bæresten. Monumentet blev rejst i 1938 efter forslag af gårdejer Rottensten, Klemensker. Afsløringen blev foretaget af Bornholms daværende kommandant, J. Waagepetersen, der inden han kom til Bornholm i 1936 havde gjort tjeneste i Sønderborg. Dyssen blev rejst på skytteforeningernes daværende mødeplads lidt nord for landevejen et par hundrede meter vest for Jomfrubjerget. Privateje.

inspiration blev det i form af en stendysse rejst på toppen af det lille højdedrag, hvor skytteforeningerne havde deres festplads på skråningen. Afsløringen fandt sted den 12. juni 1938, og det var koordineret med endnu et besøg fra Sønderjylland. Lørdag den 11. var 150 sønderjyder ankommet til Rønne, hvor de blev modtaget af Rigmor Smidt, Bornholms kommandant, oberst Just Waagepetersen, og kaptajnerne Engell, Stubbegård, og Koefoed, Rydhav. Den første dag var de på udflugt rundt på øen.

Dagen efter, den 12. om eftermiddagen samledes de sammen med en betydelig

skare bornholmere ved mindedyssen. Til stede var repræsentanter for fem soldaterforeninger med faner, officerer fra Bornholms Værn, amtmanden og flere andre prominente personer. Afsløringen skulle foretages af oberst Waagepetersen. Forud holdt han naturligvis en højtidelig tale, og efter selve afsløringen oplæste han teksterne på overliggeren og de fem bæresten. Derefter blev der nedlagt kranse fra forskellige foreninger og én fra de sønderjyske gæster repræsenteret af gartner Jepsen fra Bylderup, alt sammen til hilsen med fanerne. Den højtidelige ceremoni sluttede med,

at mindesmærket blev overdraget til de forskellige foreningers varetægt, deriblandt Grænseforeningen og Sønderjysk Forening.

Efter afsløringen af mindesmærket afholdtes det traditionelle foredragsmøde for de to nationale foreninger i pavillonen på Christianshøj, hvor det igen var pastor Detlefsen fra Bylderup, der holdt et begejstret foredrag om forholdene i Sønderjylland.

Dagen efter, den 13., var sønderjyderne på udflugt til Hammeren, og i lighed med de andre gange var der afskedsfest i Rønne.

Året efter var der på dybbøldagen den 18. april 1939, som var 75 årsdagen for det afgørende – og tabte – slag ved Dybbøl i 1864, kransenedlæggelse ved mindedyssen. De samme foreninger var inviteret, og det var igen oberst Waagepetersen, som stod for det. Det blev holdt i den samme højtidelige stemning som ved indvielsen, men som dengang også med en islæt af militær tradition og retorik, som i denne sammenhæng nok har føltes lidt fremmedartet. Om aftenen var der i fortsættelse heraf sammenkomst i Industrien.

Årsmødet 1939

Ved årsmødet dette år, som afholdtes på højskolen den 14. maj, var der under generalforsamlingerne for en gangs skyld oplysninger om begge foreningers medlemstal. Rigmor Smidt oplyste, at Sønderjysk Forening havde 652 medlemmer, heraf omkring 500 i Rønne. For Grænseforeningen oplyste Thomas Thomsen, at den havde omkring 560 medlemmer. Der var således sket en vis afvandring fra begge foreninger, fra Sønderjysk Forenings godt 800 i 1920 til det nævnte antal, og fra Grænseforeningens 639 i 1924 til de nævnte 560. For sidst-

nævnte forenings vedkommende satte man i de følgende år ved nyansat rejsesekretærs indsats kraftigt ind på at forøge medlemstallet, men mere herom senere.

For fadderskabets vedkommende oplyste Rigmor Smidt, at der i det forløbne år var tilgået Bylderup i alt 1300 kr., og at den tidligere nævnte idrætsplads var indviet dagen før.

For Sønderjysk Forening oplystes desuden, at den havde arvet et hus på Haslevej i Rønne. Det var ejet af en ældre mand, Niels Peter Ridder, som havde været med på den sidste rejse til Sønderjylland og blevet så begejstret for den oplevelse, at han under en samtale med Chr. Madsen havde sagt, at han troede, han ville testamentere sin ejendom til foreningen. Han var nær de 80 år og havde været enkemand i 25 år. Efter hans død som 82-årig et par måneder før årsmødet, viste det sig, at han havde holdt ord. Ejendommen, som fik navnet Riddersminde, havde fem selvstændige lejligheder, og foreningen havde dermed en vis lejeindtægt af den i en del års frem.

Foredragsholder ved mødet var Gustav Lindstrøm, som var vandre lærer i Sydslesvig. Han kom igen 24 år senere og var da efterskoleforstander ved Tønder.

Foreningerne under besættelsestiden 1940-1945

Det følger af sig selv, at »de særlige Forhold« under besættelsen fik følger for foreningernes virksomhed. For Sønderjysk Forenings vedkommende opgav man at holde noget årsmøde i 1940. I Grænseforeningen gennemførte man en generalforsamling i Rønne. Formanden, Thomas Thomsen, var fratrådt som forstander for

højskolen og var ved at rejse fra øen, og i hans sted valgtes oberst Just Waagepetersen som formand.

Den 1. maj 1941 døde Rigmor Smidt. I hendes sted valgtes senere på året Andreas Hansen igen til formand for Sønderjysk Forening. I dette år og i de følgende to år gennemførte man det traditionelle årsmøde på højskolen med generalforsamlinger og offentligt foredrag, men det er tydeligt, at man med hensyn til foredragene holdt sig uden for politisk kontroversielle emner. Ved mødet i 1943 underholdt operasangeren Erik Sjøberg fra Nexø med et antal sange.

I den sidste del af besættelsestiden var der meget stille om Sønderjysk Forening, hvorimod man i Grænseforeningen ikke havde ligget på den lade side. Man havde i flere omgange haft besøg af den nævnte rejsekretær ved navn Nielsen, som ved en række møder havde agiteret for medlemskab. Det havde medført en stigning fra 515 i 1940 til 1095 i 1944. I slutningen af 1945 meddeles det at være yderligere steget til 1619. Den særlige situation med krigen og besættelsen har utvivlsomt været gunstig for tilgangen. Men det nævnes senere, at der havde været en del »døgnfluer«.

Det høje tal holdt sig ret godt i en del år, men med en jævnt faldende tendens.

Tiden efter Anden Verdenskrig

Der gik ikke lang tid efter afslutningen af krigen, før der over hele landet blev iværksat et omfattende hjælpearbejde for det danske mindretal i Sydslesvig. Det skete dels i form af indsamling af penge, men også i form af fødevarer, ikke mindst til bespisning af skolebørn. Desuden indsamling af tøj og andre fornødenheder, alt sammen

formidlet af »Sønderjysk Hjælpefond«. De bornholmske foreninger var naturligvis med i det, og det kommer til udtryk i flere opfordringer til at bidrage til indsamlingerne.

Her skal det nævnes, at Grænseforeningen formand, oberst Just Waagepetersen efter nogen tids sygdom døde den 3. februar 1946, 63 år. Hans afløser, både som kommandant og formand for Grænseforeningen, blev oberst H. E. Christensen, men det blev ret kortvarigt, for han døde pludseligt under en øvelse i nærheden af Esbjerg den 30. august 1949, 62 år. Den næste formand blev sparekassedirektør Svend Aage Munck, Rønne, som klarede opgaven i mange år.

I foråret 1944 blev der ansat en ny forstander for Bornholms Højskole, Aksel Lauridsen, som kom fra en lærerstilling på Vestbirk Højskole. Han blev den hidtil længst siddende, idet det blev til knap 21 år. Fra hans tid findes et ypperligt kildestof til dele af forløbet frem til 1964 i hans årsberetninger i skolens årsskrifter. Det følgende vil i ret vidt omfang bygge på dette.

Lauridsen viste sig at være stærkt engageret i det sønderjyske spørgsmål, og man kan roligt sige, at han blev til stor gavn for de to foreninger. Han blev hurtigt medlem af Grænseforeningens bestyrelse, men bortset fra det rent organisatoriske er der ingen tvivl om, at han har klaret en stor del af det praktiske arbejde.

Med hensyn til elever til højskolen er der ingen tvivl om, at han har gjort meget for at få elever fra Sydslesvig. Til sommerkurset 1947 kom der således seks unge piger, to fra Flensborg og fire fra andre dele. Men der havde åbenbart været usikkerhed om det, for de nåede først frem den 29. maj, godt tre

Aksel Lauridsen, 1909-1966, forstander på Bornholms Højskole 1944-1964. Foto fra Bornholms Højskoles årsskrift 1966.

uger senere end de andre. Til den følgende vinterskole kom der tre unge mænd fra Sydslesvig, og til den følgende sommerskole 1948 kom der fem unge piger. Den følgende sommer, 1949, var der tre piger derfra, men derefter ebbede det ud. I de følgende knap ti år kom kun tilsammen seks elever fra Sydslesvig.

Det første, Lauridsen ellers omtaler i sine årsberetninger, er et stort møde, der blev holdt på Christianshøj den 23. juni 1946. Tilsvarende møder blev samtidig holdt i hele landet. Han havde planlagt, at højskolens midsommermøde skulle holdes på denne dag, så det greb forstyrrende ind, men efter en indbydelse gik han ind på at

samarbejde. Det var en lang række foreninger, der holdt dette fælles møde. Det var den lokale Grænseforening, Dansk Nordisk Ungdomsforbund, Sydslesvigsk Udvalg, Slesvigsk Liga og endelig Sønderjysk Forening. Af talere på mødet var der højskolelærer Neermann Jensen fra Vallekilde og chefredaktør Aage Schoch, København. Desuden var der indlæg af den nye kommandant, oberst Christensen. Der blev forelagt en resolution, der blev vedtaget og sendt til regeringen.

Mødet fortsatte om aftenen, idet højskolen da holdt sit midsommermøde med Neermann Jensen som medvirkende.

Der var på den tid en del mennesker, der efter befrielsen vejrede morgenluft med hensyn til en eventuel grænseflytning sydpå. Det var det, mødet i hovedsagen drejede sig om.

Men der kom ikke noget ud af det. Den overvejende del af de ledende politikere holdt på, at »grænsen ligger fast«, og sådan blev det som bekendt. Det var ikke en sag for Danmark alene.

Bestyrelsen for den landsdækkende grænseforening var delt i spørgsmålet, men det lykkedes formanden, Holger Andersen, at mane til besindighed ud fra argumentet om, at Danmarks udenrigspolitiske situation var ganske uafklaret. I stedet satte foreningen ind med en omfattende støtte til det danske mindretal i Sydslesvig.⁹

Samarbejde med Husum

Netop i den sidstnævnte sammenhæng må de bornholmske foreningers væsentligste indsats i efterkrigstiden ses. Denne indsats bestod i et tæt samarbejde med det danske mindretal i byen Husum i den sydvestlige,

friske del af Sydslesvig. I dette samarbejde kom Aksel Lauridsen til at spille en fremtrædende rolle.

Husum var i 1945 med hensyn til hjemmehørende beboere ca. på Rønnes størrelse, 12.000-13.000 indbyggere, men i den sidste del af krigen og i tiden derefter blev den nærmest oversvømmet af flygtninge fra Tysklands østlige dele og de baltiske områder, så befolkningstallet blev mere end fordoblet. Og det medførte mange problemer.

Byen havde et ret stort dansk mindretal, som manglede brugbare skoleforhold, men i 1948 fik de en midlertidig løsning i form af to udtjente barakker fra krigstiden.

At der blev et nært samarbejde mellem det danske mindretal i Husum og de bornholmske foreninger skyldtes formentlig for en stor del, at det var en lærer fra Rønne, Carl Christian Håkansson, som fra begyndelsen blev leder af skolen. Han stammede fra Struer, men kom sidst i 1920'erne som ung lærer til Rønne, blev gift med en hollandsk kvinde og fik nogle børn. Tæt på de 50 år brød han op med familien og tog til Husum for at være med til at bygge den nye skole op.

Et fadderskab for en dansk skole i Husum var dog et for stort projekt for de bornholmske foreninger, så det endte med, at der blev indgået en samarbejdsaftale om det med den sønderjyske forening i Gentofte, som var en af landets største.

Fire år efter, at den første midlertidige skole blev etableret, fik de danske i Husum med støtte fra den landsdækkende Grænseforening og den danske stat en helt nybygget skole, som blev indviet den 22. november 1952.

Feriebørn fra Husum

Det mere konkrete samarbejde med Husum tog sin begyndelse i 1949, da der kom 116 feriebørn til Bornholm. Det ser ud til at have været lidt af en overrumpling. Formanden for Grænseforeningen, oberst Christensen, havde ret sent fået en henvendelse om man kunne modtage det nævnte antal børn. Han havde sagt ja i forventning om, at det kunne klares, og det blev det. De ankom til Rønne den 16. juli, og Lauridsen var ude at modtage dem og hjælpe med fordelingen af dem. Han betoner, at det arbejde, han havde med hele arrangementet, blev rigeligt opvejet ved den glæde og taknemmelighed, der blev udvist overfor ham. Han fortsatte med dette arbejde i de næste mange år.

I begyndelsen af november samme år var han i øvrigt sammen med et par andre på rejse til Sydslesvig, idet han var blevet indbudt til en slags indvielse af den nævnte foreløbige skole i Husum. Han benyttede lejligheden til forskelligt andet, bl.a. et møde i »Flensborghus« med nogle af de elever, der havde været på skolen indtil da. Samme sommer havde der været en pige netop fra Husum.

Hans arbejde med husumbørnene, som de efterhånden kaldtes, med den forudgående formidling af feriehjem og fordelingen af børnene, fortsatte som nævnt. Han omtaler det ikke hvert år, men nogle gange undervejs. I 1950 kom der den 27. juni 250 børn og lærere på 5 ugers ferieophold, og fra højskolen var de alle ude at modtage dem, altså også eleverne. Året efter, 1951 nævnes et lignende tal, hvor eleverne også var med ude til fordelingen. Derefter sank tallet lidt efter lidt. I 1954 var der 200, og

Billeder af glade feriebørn fra Sydslesvig på besøg på Bornholm, hos Civilforsvaret i Allinge og i et landbohus. Foto Algot, juli 1969. Bornholms Museum.

fordelingen havde åbenbart været lidt svær, for de måtte midlertidigt beholde 33 på skolen, »og enkelte vanskelige poder måtte vi beholde selv«. I 1955 var antallet 169, men siden nævnes ikke noget konkret tal. Der er ingen tvivl om, at det var nedadgående. Det var efterhånden besværligere at finde pladser til dem. Der er dog ingen tvivl om, at netop husumbørnenes ferieophold var det væsentligste formål for foreningerne i mange år.

Den tredje rejse til Sønderjylland og Sydslesvig

Der var også andre ting i Aksel Lauridsens tid, der vedrørte foreningernes aktiviteter. Den vel nok største af dem var, at han i sommeren 1951 blev bedt om at lede endnu en rejse til Sønderjylland og Sydslesvig. Og selvom det ikke havde noget direkte med højskolen at gøre, brugte han i årsberetningen næsten tre tætskrevne sider på at skildre den. Her skal den dog blot skildres i hovedpunkter.

Som ved de tidligere rejser lejede man også denne gang et skib. Det blev 66-selskabets »Frem«. Der blev 125 deltagere, og de drog af sted om aftenen fredag den 18. maj. Næste formiddag nåede de Sønderborg og kørte i fire busser af sted derfra. Første ophold var i Gråsten, hvor de dvælede ved mindesmærket for oberst Paludan-Müller. Derefter middag på efterskolen »Folkungskolen«, hvor dens stifter og forstander, Peter Marcussen, bagefter fortalte

om skolen. Turen gik derefter til fadder-skabssognet Bylderup, hvor der var ophold et par timer med et vældigt kaffebord med taler og sange.

Efter lang ventetid ved grænseovergangen i Sæd kørtes ind i Sydslesvig og videre til Husum, hvor den danske skole nåedes tidligt på aftenen. Håkansson var blevet syg og indlagt i Flensborg, men den danske præst, Heinsen, trådte ind i hans sted.¹⁰ Et stort antal børn og forældre tog imod, og senere var der sammenkomst med omkring 600 mennesker i byens største lokale, hvorefter bornholmerne indkvarteredes i private hjem.

Næste formiddag var der gudstjeneste med Heinsen i den gamle klosterkirke, hvorefter turen over Frederiksstad gik videre til Rendsborg, hvor der var rundtur i byen med besøg på »Uffeøen« i Ejderen. Turen gik videre til Margrethevolden og Dannevirke, og til Slesvig by til kaffedrikning. Derefter hastig videre til Flensborg, hvor kirkegården og Duborgskolen kort besøgte, hvorefter der var middag på Flensborgarhus. Efter den var der også taler og optræden af et sangkor. Det blev ud på natten, før man nåede at komme til ro ombord på »Frem«.

Den sidste dag var der besøg på Sønderborg Slot, hvorefter turen gik til Dybbøl, hvor de blev vist rundt og fik fortalt om begivenhederne i 1864, og der blev lagt blomster ved løjtnant Ancher minde i skanse 2. Efter middag i Sønderborg, hvor borgmesteren og flere organisationsfolk deltog, gik turen til en håndværkerskole og til Danebod Højskole. Endelig et kig indenfor på Als Husholdningsskole, hvor Lauridsen især var glad ved at have mødt dens fremtrædende leder, Johanne Hansen.

Kl. 18 stod »Frem« så ud igen i en lun og stille nat og nåede Bornholm næste formiddag. En oplevelsesrig tur var slut.

Af andre ting i årsskrifterne i Lauridsens tid kan nævnes, at han i 1955 på deres »sædvanlige jyllandsrejse i april« mellem foredragene også nåede til Husum.

København-Bonn erklæringerne

Det kunne være på sin plads at indskyde, at der midtvejs i Lauridsens tid skete noget meget skelsættende med fremtidsperspektiv i sig for forholdene i grænselandet, København-Bonn erklæringerne af 29. marts 1955. Lauridsen havde i et foredrag på Industrien året før været inde på forudgående generelle tankesæt omkring dette emne.

Tyskland – eller rettere Vesttyskland – var ikke længere den slagne fjende, men var blevet en venligtsindet allieret under den kolde krig. De søgte i denne tid optagelse i NATO-alliancen og søgte derfor støtte til det blandt alliansens medlemmer, deriblandt Danmark. Men den danske regering med H. C. Hansen i spidsen kædede spørgsmålet sammen med grænselandsproblematikken, og den tyske regeringschef, Konrad Adenauer, var velvillig. Det resulterede i de nævnte erklæringer fra hver af de to regeringer. Indholdet af dem er for så vidt blot en understregning af, at de fundamentale demokratiske rettigheder også gjaldt mindretallene på begge sider af grænsen. Så lidt som i andre forhold måtte de ikke chikaneres på grund af deres nationale indstilling. For det danske mindretal blev den tyske spærregrænse ved valg på 5 % desuden ophævet, så de sikredes repræsentation i Landdagen i Kiel. Og de tyske skoler i Sønderjylland fik eksamensret for deres børn.

Forholdene ændredes naturligvis ikke fra dag til dag, men på længere sigt banede det vej for afspænding i grænselandet og en udvikling frem mod en fredelig sameksistens, som i dag betegnes som forbilledlig for den slags problemstillinger.

Tilbage til forholdene på Bornholm. Der er ingen tvivl om, at de to sønderjyske foreninger fortsat har holdt de fleste af deres årsmøder på højskolen, men i Lauridsens tid blev der holdt et meget stort antal møder på skolen, så det kan ikke undre, at han kun nævner enkelte af dem. Et møde, der havde gjort i stort indtryk, var den 31. maj 1959, hvor de havde fået redaktøren af Flensborg Avis, Jacob Kronika, som taler, Det hedder, at det var længe siden, der havde været så stor tilslutning, og det kunne man nok takke Kronika for.

I samme sammenhæng fortæller Lauridsen, at han nogle få dage før havde været et par dage i Husum for at overgive en smuk kakkelvæg til udsmykning af Husumhus, det danske forsamlingshus i byen. Kunstværket var skabt af kunstmaleren Carlo Rosborg, og kaklerne var fremstillet af keramikfabrikken Michael Andersen og Søn i Rønne. Han nævner ikke noget om, hvem der havde betalt for det, men vi må gå ud fra, at det er de to foreninger.

Kunstværket kan utvivlsomt ses som udtrykt for den udvikling, der var sket. Efterkrigstidens knaphed var overstået, så der var overskud til at satse på andre ting. Hvad der blev af det, ved vi i øvrigt ikke, for »Husumhus« meddeles senere at være helt nybygget, muligvis i en nyere del af byen.

En passant nævner Lauridsen videre, at husumbørnene naturligvis også kom denne sommer og føjer til: »Jeg vil nødig svigte

mit formidlararbejde, selvom det er et besværligt job«.

Et andet årsmøde, der var blevet en særlig oplevelse, var året efter, hvor de havde fået den tidligere borgmester i Slesvig, Hermann Clausen, som taler ved mødet.

Det sidste, der skal omtales i denne sammenhæng, er årsmødet for 1963, hvor flere foreninger var gået sammen om det. Foruden »Sønderjysk Forening« og »Grænsforeningen« var det »Sydslesvigsk Udvalg« og »Lytter- og fjernseerforeningen Sydslesvigs Bornholms Afdeling«. Gæstetaler ved mødet var den tidligere omtalte vandre lærer i Sydslesvig, Gustav Lindstrøm, som var blevet efterskoleforstander. Lauridsen nævner, at referatet i Bornholms Tidende havde overskriften: »Højskolesøndag for den sønderjyske sag«. Og for egen regning føjer han til »... at det kan ikke være en tilfældighed, der har bragt disse årsmøder ind i højskolens foredragssal. Der skal være højskoleånd i vort nationale arbejde, hvis det skal bære fremtiden i sig«.

Han reflekterer i samme sammenhæng lidt over feriebørnene og skriver: »Det er mit store håb, at dette arbejde må fortsætte og aldrig standse, da intet af Danmarks nationale arbejde udadtil er væsentligere end arbejdet for børn og unge i Sydslesvig«. Han nævner derefter, at ledelsen for Husum danske Ungdomsforening sommeren før havde taget initiativ til, at 21 af foreningens medlemmer havde deltaget i et af højskolens korte sommerkurser. Han føjer til, at det fik sin start ved oprettelsen af Husum danske skole i 1949 og udtrykker håbet om, at det må få lov at gro i fred.

Det er næsten, som der i hans udtalelser er en forudelse om, at det snart ville være slut for hans vedkommende. De sidste år af

han tid som forstander var meget præget af sygdom, og året efter, 1964, fik han efter sigende besked af sin lære om, at hvis han ville gøre sig håb om at leve ret meget længere, måtte han finde på noget andet end det slidsomme job som forstander for en skole i konstant økonomiske vanskeligheder. Han fratrådte 1. december samme år for at blive præst i Vestjylland, men døde allerede godt et år senere.

Næsten samtidig med Lauridsens afgang satte Sønderjysk Forening »Riddersminde« til slag. Administrationen og vedligeholdelsen af den var efterhånden blevet en for stor belastning for foreningen. Den blev afsat for en sum af 69.000 kr. kort før jul 1964.

Personlig afrunding

Med Lauridsens afsluttende betragtninger kunne man egentlig også slutte denne skildring. For hans visioner holdt ikke stik. Fra den tid var der gradvis nedgang i alle forhold. Medlemstallet var dalende, det blev sværere at skaffe feriepladser til børnene, og færre mødte frem til årsmøderne.

Der forekommer dog mere at berette om, så jeg vil fortsætte og afslutte i en mere personlig form, fordi jeg selv efterhånden blev involveret i det. Til denne del har jeg næsten kun min erindring som kilde.

Knap tre år efter Aksel Lauridsens afgang blev jeg selv som nyuddannet lærer ansat på højskolen. I de første år havde jeg ingen kontakt med de sønderjyske foreninger, men ikke mindst takket være Esther Aaby Dam, som stammede fra Halk i nærheden af Haderslev, men var blevet gårdmandskone på en af Smørengøgårdene, blev jeg efterhånden lidt involveret i det. Hun var sidst i 1960'erne blevet medlem af

Grænseforeningens bestyrelse og snart efter dens formand. Det var vist også i betydelig grad hende, der fik overvundet Sønderjysk Forenings nedarvede trang til selvstændighed og fik gennemført, at de to foreninger blev sluttet sammen under navnet »Grænseforeningen Sønderjysk Forening«. Det skete vistnok i 1970. Formand for Sønderjysk Forening var på det tidspunkt sognepræsten i Klemensker, Carl Wilhelm Røboe Dam. Man vedtog at beholde alle bestyrelsesmedlemmer, hvorved bestyrelsen blev noget talrig, men i takt med naturlig afgang ville man reducere den til en mere passende størrelse. Esther Aaby Dam blev også efter en reorganisering af højskolens overordnede ledelse medlem af dennes bestyrelse, og dette sammen med, at de fleste foreningens årsmøder fortsat blev holdt på højskolen, gav det en naturlig kontakt. På et tidspunkt blev jeg da også medlem.

En stor sag for foreningen var fortsat feriebørnene, selvom antallet som nævnt var nedadgående. I 1975, da vi selv havde et feriebar, lå tallet på omkring 90. Ti år senere var det faldet til ca. 60. Der meldte sig færre, og der var endnu færre, der tilbød at være værter, så det blev en vanskeligere sag. Kort efter årtusindskiftet ophørte det helt. Alligevel må man vist sige, at Husumbørnenes ferieophold gennem de mange år har været de bornholmske familiers væsentligste bidrag til hele denne sag.

Årsmøderne i den nu samlede forening fortsatte som før, og i de fleste år stadig på højskolen. Derfor gik jeg, idet jeg boede på skolen, i reglen ind og var med til mødet. Den første gang var i 1971, kort efter sammenslutningen. Ester Aaby forsikrede i sin beretning, at der fortsat var brug for den

lokale grænseforening, men medlemstallet var deres smertensbarn. Til forskel fra før, hvor kontingentet ved tillidsmændenes fremmøde hos medlemmerne var blevet betalt til dem, var man gået over til at udsende girokort. Man havde udsendt 1050 indbetalingskort, men kun ca. 450 var kommet ind. Det var forståeligt nok noget af en nedtur for en ret ny formand. Ved samme møde kunne i øvrigt konstatere, at foreningen var ganske velbeslået. Regnskabet status viste en formue på godt 139.000 kr. En del af det måtte være salgssummen for »Riddersminde«.

Fremmødet ved årsmøderne var de første år nogenlunde, men efterhånden nedadgående. Af foredragsholderne husker jeg bedst Niels Bøgh Andersen, som jeg i andre forbindelser har hørt flere gange. En gang fortalte han om sine tid som tysk soldat både på vest- og østfronten. Det var på én gang både rystende og meget fængslende. En anden inspirerende foredragsholder, som bør nævnes, er Karl Otto Meyer, redaktør for Flensborg Avis og mangeårig landdagsmand.

Fælles for flere af foredragsholderne, og især Bøgh Andersen, var i øvrigt, at de fremhævede, at der efter 1955 var blevet afspænding i grænselandet og derved var sket en udvikling frem mod fredelig samexistens.

Fra 1979 lavede vi lidt om på højskolens kursusstruktur således, at vi begyndte på de korte sommerkurser i begyndelsen af maj. Derved blev der mulighed for, at det offentlige foredrag ved årsmøderne også kunne blive et tilbud til kursisterne. Det kom senere ind i en fast ramme ved, at årsmødet blev lagt på en hverdagsaften og derved kunne blive en del af kursusprogram-

met. Efterhånden som tilslutningen fra foreningens medlemmer blev mindre, gav det mere mening at tilkalde en foredragsholder langvejs fra, når det kunne blive til en næsten fyldt sal. Det fungerede godt i en del år, indtil forandringer på skolen medførte, at det også måtte ophøre.

I 1988 ønskede Ester Aaby Dam at have mig til at være dirigent ved foreningens generalforsamling. Fremmødet til denne var beskedent, ikke over 20. Men det gav selv sagt et nøjere indblik i foreningens forhold. Jeg kunne således konstatere, at foreningen fortsat var velfunderet med over 100.000 kr., hvoraf en stor del var anbragt i værdipapirer.

Esther Aaby Dam var formand i godt tyve år. Hun blev afløst af sognepræsten i Vestermarie, Flemming Anker, som var formand helt til sin død i september 2015. Også han forsikrede, at der fortsat var brug for Grænseforeningen, men det var lidt svært at forholde sig til det, når man så på den reelle situation for vores lokale forening.

Mit dirigentskab endte i øvrigt med at fortsætte de fleste år indtil 2012, da jeg så mig nødsaget til at lade mig vælge til bestyrelsen og påtage mig at være kasserer.

Af regnskabsbilag, som jeg da fik overladt, kunne jeg se, at medlemstallet i 2002 var 106, og det er ikke blevet større siden. Formuen var i 2012 på godt 90.000 kr.

Med hensyn til medlemstal var situationen ikke særegen for Bornholm. Den gjaldt også på landsplan. Den landsdækkende grænseforening havde i efterkrigsårene en medlemsskare på omkring 200.000. I de senere år er den skrumpet ind til ca. en tiendedel, mindre end 20.000, og nedgangen er fortsat.

Det fik en nyvalgt formand fra 2005 til sammen med en ret nyansat generalsekretær til at påbegynde et paradigmeskifte med hensyn til foreningens formål og strategi. Med den nævnte formand, nu afdøde Finn Slumstrups, ord på et møde i Rønne nogle år senere: den skulle transformeres fra en *pengeindsamlende* til en *folkeoplysende* forening. Der var ikke længere brug for økonomisk støtte. Det sørgede staten for.

Som nyt slogan for fornyelsen valgte man: »For en åben danskhed«, hvormed man forstod en national bevidsthed rodfæstet i dansk sprog, kultur og væremåde, men åben udadtil og med plads til mangfoldighed. Dette skulle gælde såvel indenlands i Danmark som i en større europæisk sammenhæng, hvor der angives at være mere end hundrede nationale eller etniske mindretal.

I den forbindelse kan nævnes, at foreningen hvert år har haft en stand på Folkemødet i Allinge, hvor de gør forskellige fremskudt for det nye. Til dette har vi i vores lille lokale forening nydt godt af det fornævnte betydelige pengebeløb, idet vi siden 2013 har bekostet hovedparten af udgifterne til et stort sønderjysk kaffebord en aften under mødet.

På hvide T-shirts, som man har kunnet se unge mennesker bære under folkemøderne, har man kunnet læse sentensen: »Danskerne findes i mange modeller«. Ordene er den første linje i en sang skrevet af Ebbe Kløvedal Reich til Vestjyllands Højskoles 25-års jubilæum i 1994, og den blev optaget i Højskolesangbogens 18. udgave i 2006. I sin grund er sangen en vision om genoplivelse og fornyelse af det grundtvigske univers i en verden, der er blevet en anden, og

Under folkemødet i 2012 arrangerede man et spektakulært indslag ved, at Valdemar Sej, alias skuespilleren Flemming Jensen, kom sejrende i et vikingeskib ind i Allinge Havn. I en tale på mødepladsen slog han til lyd for Grænseforeningens nye formål og ambitioner. Foto Svend Aage Møller.

hvor begreber som frihed, mangfoldighed, ansvar og fællesskab skulle være det bærende. Det ses tydeligt af mange ting, at foreningen i høj grad har taget sangen til sig som en slags inspiration for fornyelsen.

Under folkemødet i 2012 arrangerede de i øvrigt et spektakulært indslag ved, at Valdemar Sej, alias skuespilleren Flemming Jensen, kom sejrende i et lille vikingeskib til havnen. og derefter i en tale på mødepladsen på humoristisk vis slog til lyd for foreningens nye formål og ambitioner.

Forandringen har dog ikke været pro-

blemfri. Af skildringer forstår man, at der har været divergerende opfattelser, som har medført en del kontroverser. Derfor er meget endnu uafklaret. Endvidere har de seneste års dramatiske begivenheder med flygtningekriser, grænselukninger og forskellige andre urovækkende begivenheder sat idéerne og det gode formål under pres. Om det lykkes for landsforeningen på den baggrund at skabe et nyt fundament for en succesrig virksomhed kan kun tiden vise. Vores lille lokalforening kan endnu bidrage med nogle flere kaffeborde.

Som konklusion på de sønderjyske foreningers i alt 113 års virksomhed her på Bornholm kan man sige, at de ud fra deres begrænsede muligheder har udfyldt det formål, der blev defineret i Sønderjysk Forenings første vedtægter. De har bistået med støtte til elever på Bornholms Højskole, selvom der godt kunnet have været flere. Ved at arrangere rejser både hertil og til Sønderjylland har de bidraget til menneskelige kontakter og sikkert også venskaber mellem sønderjyder og bornholmere. De har bidraget med økonomisk støtte, især til Bylderup og den danske skole i Husum og ved indsamlinger til den sønderjyske fond, men kilderne giver ikke mulighed for at vurdere omfanget deraf. Endelig har det måske væsentligste bidrag, og som ikke var forudset fra begyndelsen, været ferieborne-nes ophold her på Bornholm gennem mange år efter 2. verdenskrig. Netop dette nævnes også på landsplan at have været noget af det mest betydningsfulde af foreningernes virksomhed. Men nu er tiden løbet fra det – med det som med så meget andet.

Til allersidst nogle bemærkninger i tilknytning til mindestenen på Christianshøj. Forfatteren til den centrale indskrift er som nævnt anonym, men det skulle undre mig, om det ikke er Andreas Hansen med hans sikre sans for sprog og poesi. Og selve proklamationen: »Magt ej mer for Ret skal gælde« forekommer mig særdeles velvalgt. Grænseflytningen ved genforeningen var den første i verdenshistorien, der skete på grundlag »folkenes selvbestemmelsesret«, som vist især den amerikanske præsident Woodrow Wilson holdt fast i som grundlag – her som i øvrigt tre andre steder i Europa langs den tyske og østrigske grænse. Begyndelsen blev gjort i 1920, og man kan

sige, at den blev stadfæstet i 1955 med København-Bonn erklæringerne. Selvom det mere eller mindre er sket med baggrund i to voldsomt ødelæggende krige og en efterfølgende mangeårig kold krig, må det hilses med stor tilfredshed, at det lidt efter lidt har bidraget til afspænding og en udvikling mod en fredelig sameksistens, som i dag betragtes som forbilledlig.

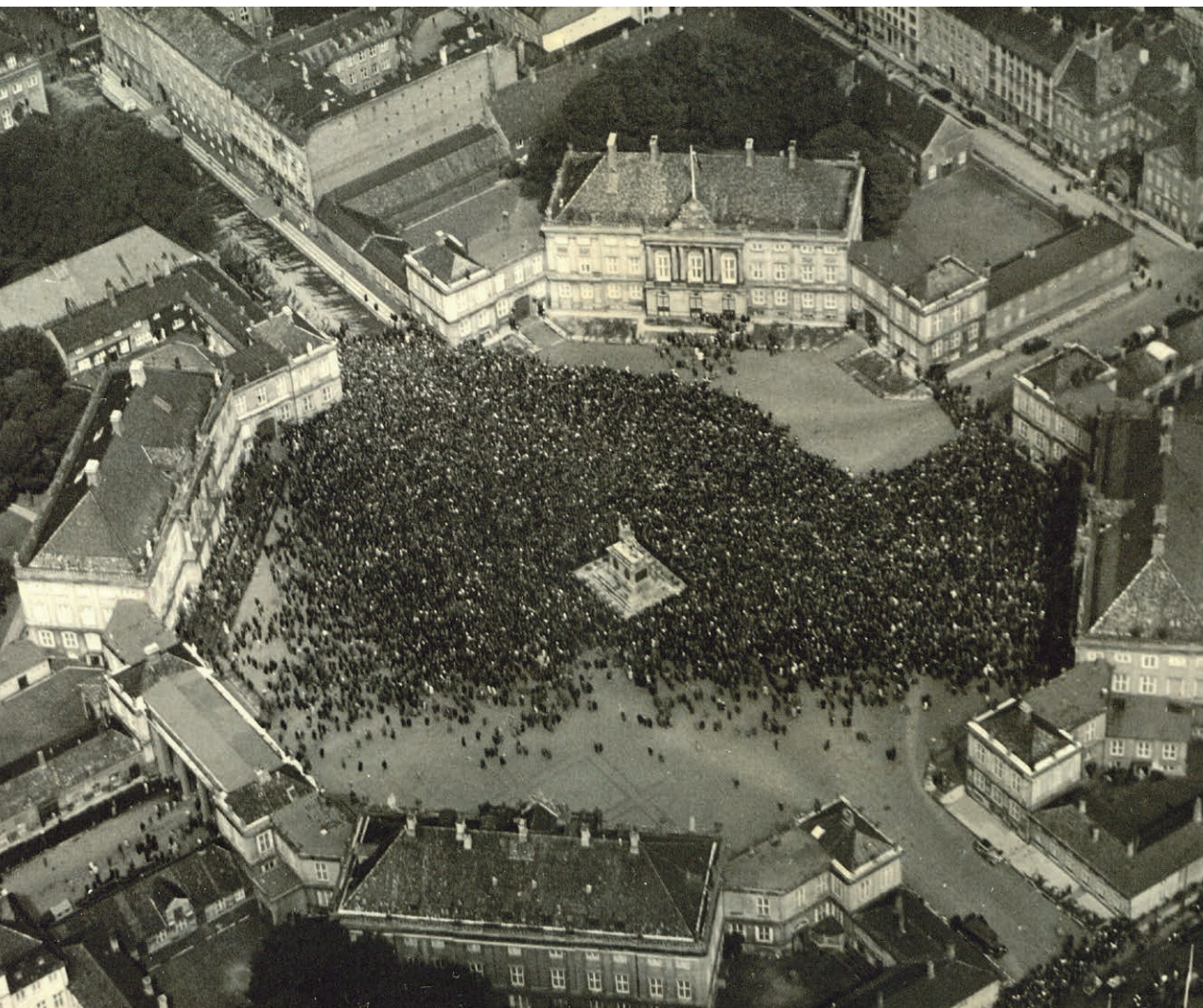
Kilder:

De bornholmske dagblade – primært Bornholms Tidende
Forhandlingsprotokol for Sønderjysk Forenings lokalafdeling i Rønne, Bornholms Ø-Arkiv
Vedtægter for Sønderjysk Forening 1913, Bornholms Ø-Arkiv
Bornholms Højskoles elevprotokol 1901-58
Bornholms Højskoles årsskrifter 1946-64
Axel Johnsen: Grænsen, folket og staten, 2019
Til en del detaljer: diverse opslagsværker, bl.a. Wikipedia og andre websites

Noter:

- 1 Et forlystelsessted og gæstgiveri nord for Allinge – over for den nuværende »Kongeskærskolens«.
- 2 Fortalt i et brev omkring 1990, hvor jeg og en kollega indsamlede stof til en fremstilling af højskolens historie.
- 3 Neden for det sted, hvor der 19 år senere, da 75-året for 1864 nærmede sig, blev sat et mindesmærke i form af en stendysse for fire faldne fra Bornholm og én fra Christiansø.
- 4 Senere kaldt »Industrien«.
- 5 En forening af tidligere elever på højskolen, der bl. a. havde som formål at yde økonomisk støtte til elever, der ikke kunne få amtstilskud.
- 6 Det senere Hotel Borgen.
- 7 Lillebæltsbroen var helt ny – først åbnet 14. maj samme år.
- 8 Thomas Thomsen benytter – bortset fra å – vores nuværende retskrivning, hvilket var ret almindelig i de frie skoler.
- 9 Axel Johnsen: Grænsen, folket og staten.
- 10 Håkansson blev rask og levede endnu ni år.

Bondetoget, der under anførsel af gårdejer Knud Bach, (1871-1948) indtog Amalienborg Slotsplads 29. juli 1935. Knud Bach var kendt på Randerseggen som en dygtig landmand, og var sidst i 1920'erne ledende i etableringen af bondebevægelsen, »Landbrugernes Sammenslutning« (LS), som i begyndelsen af 1930'erne på grund af krisen i landbruget hurtigt blev landsdækkende. Som bevægelsens front-figur medvirkede Bach til en tilnærmelse til nazistiske kredse. Forsøg under besættelsen på at etablere et samarbejde med tyskerne medførte, at LS gik stærkt tilbage. Bach blev efter krigen idømt fem års fængsel for at have samarbejdet med besættelsesmagten. (Kilde: lex.dk). Foto Arvid Hansen & A. Mørch, Aero Express, Kongelige Bibliotek.

Dengang landbruget satte demokratiet til diskussion og ville sikre sig, at erhvervet blev rentabelt

Landbrugernes Sammenslutning på Bornholm 1932-1944

Af Hanne Valsø Vensild

En dag i begyndelsen af december 1932, satte en landmand i Østerlars sig ved sit skrivebord. Han havde hentet et skema fra Henstandsudvalget. Det var sidste chance. Der var ikke megen udsigt til julestemning, ingen penge til gaver – måske måtte man gå fra gården, hvis det gik helt galt. Østifternes Kreditforening havde efterhånden en del til gode. December-terminen 1931 havde han ikke kunne betale, den havde Kreditforeningen givet henstand for. Men han kunne heller ikke betale juni-terminen 1932. De havde godt nok givet udsættelse i første omgang, men den ansøgning han havde indsendt om yderligere henstand, havde han fået afslag på i midten af november 1932. Nu nærmede den næste termin sig, og økonomien var ikke blevet bedre.

Krisen havde ramt ham hårdt. Det første årstid – fra den økonomiske krise startede i USA om efteråret 1929 til efteråret 1930 – var det gået nogenlunde. Prisen på korn

Hanne Valsø Vensild cand. mag. i historie og religion. Ansat på Rønne Statsskole / Bornholms Gymnasium 1973-2012. Har skrevet en del artikler om bornholmske bønder i 1500- og 1600-tallet.

var faldet, og derfor havde han kunne avle lidt flere svin. Men det var der mange andre, der også havde gjort, og man var endt i en overproduktion. Allerede i 1931 havde Storbritannien – som var den største aftager af dansk smør, bacon og æg – forladt frihandelsvejen. Og nu ramte krisen hårdt. Ikke kun ham. Han havde på et tidligt tidspunkt i krisen kautioneret for to af sine venner, da de fik problemer. Til gengæld havde hans far og en svoger kautioneret for ham. Ud over gælden til Østifternes Kreditforening havde han også gæld i Svaneke Sparekasse og Østerlars Pakhusforening.

Han havde prioritetsgæld på 60.350 kr. og vekselgæld på 1000 kr. Desuden havde han fået tinglyst et høstpantebrev i april 1932. Nu var der kun en mulighed tilbage: Henstandsudvalget – et udvalg, nedsat af Rigsdagen, der bestyrede en fond, som man kunne ansøge om et lån. Hans begrundelse for at ansøge om henstand lignede de fleste andre landbrugeres nødråb: »Jeg giver følgende redegørelse for de omstændigheder, der har bevirket, at jeg er ude af stand til at fyldestgøre mine forpligtigelser: den herskende landbrugskrise med de ualmindeleg lave priser på alle landbrugsprodukter samt uheld med svinebesætningen«.¹ Efter en nøjere undersøgelse af landmandens forhold og forespørgsler hos dem han skyldte penge, fik han brev mellem jul og nytår om, at hans anmodning var efterkommet. Han skulle herefter betale sine terminsydelser fra juni 1934 over 10 terminer. Han klarede at komme gennem krisen.²

Den økonomiske krise på Bornholm

I løbet af 1932 var der 100 landbrugere på Bornholm, der anmodede om henstand. I alt nåede 400 bornholmske landmænd at ansøge udvalget i perioden 1932-33. Landbruget var trængt, og som det ses af ovenstående, kautionerede man for hinanden, så hvis et landbrug kom på tvangsauktion, ville flere blive trukket med i faldet. Også de lokale sparekasser, banker, større købmænd – så som Grønbech i Hasle og Rasch i Rønne, gav kredit til de forgældede landbrugere, og ville miste penge, hvis en landejendom kom på tvangsauktion. Det var den samme situation i hele landet. Man ledte efter en forklaring. Den åbenlyse forklaring var naturligvis, at USA fra efteråret

1929 oplevede en økonomisk krise af et hidtil uset omfang. Den havde forplantet sig til Europa, og derfor var Danmark også blevet ramt. Men man forventede, at politikerne greb ind og rettede op på noget af elendigheden. De forsøg der blev gjort, var man ikke tilfreds med, hverken i landbruget eller indenfor de fleste andre erhverv.

LS – Landbrugernes Sammenslutning

Landbruget fik sin egen protestbevægelse: Landbrugernes Sammenslutning – også kaldet LS. Den bornholmske afdeling af LS formulerede sin opfattelse af situationen således i september 1933. »Vore danske rigsmænd ... det er dem der har magten i Rigsdagen, i pengeinstitutter, i bestyrelser osv.« De har ifølge skribenten høje lønninger og får stort udbytte. »Men værdierne skal i alt væsentligt her i landet komme fra jorden, og den danske landmand, han pløjer, han gøder, han sår, han passer på, at høsten bliver så stor som muligt, at intet spildes, han nægter sig snart det nødvendige, alt går til renter, til skatter og lønninger... Men vi har jo også mænd inde på Rigsdagen, opstillet og anbefalet af de forskellige politiske partier, dem vi menige mænd har mødt op og stemt på gang på gang... Ja, vi landmænd har stemt så længe på vore partipolitikere, at vi har stemt os selv fra hus og hjem. Landmændene har fået lov at beholde arbejdet, men uden løn... De der bliver valgt ind i folketinget følger blot partidisciplinen og kæmper mere for deres eget mandat end for landmændenes sag... Men inden for landbruget er rejst en bevægelse, der påpeger, at danske landmænd er vort samfunds dygtigste arbejdere, og det er dem, der i ud-

LS monogram. Det var på forsiden af foreningens avis, på fanen og man kunne også købe det og sy det på sit tøj.

strakt grad må holde samfundet oven vande, derfor kræves lige ret, med de andre samfundsklasser. ... [Da ingen andre gør det, må] LS finde midler og veje, som fører hurtigt mod målet«.³

Citatet afspejler de problemer landbruget havde i 1930'erne: ringe indtægt, meget arbejde, store lån, skatter og afdrag og – ikke at forglemme – lønninger til de, der var ansat i landbruget. De lønninger var ikke blevet nedjusteret sammen med landbrugets faldende indtægter. Man får også et indblik i, hvordan mange indenfor landbruget forklarede problemerne: det var de rige/eliten/politikerne, der havde svigtet. De tog sig godt betalt på landmændenes bekostning – høje lønninger – og den politiske del af eliten svigtede sine vælgere. Venstre, som var gårdmændenes parti, havde ikke leveret en brugbar løsning på krisens ødelæggelser. Store dele af landbruget mente, at de andre samfundsklasser, specielt byer-

hvervene, lukrerede på dem. Derfor var det godt, at der nu var kommet en bevægelse fra landbrugets egne rækker, der kunne og ville finde løsninger.

Denne artikel vil undersøge den bornholmske del af Landbrugernes Sammenslutning. Hvorfor tilsluttede mange bornholmske bønder sig denne bevægelse, som rent politisk befandt sig et andet sted end partiet Venstre, som de fleste bønder stemte på, og Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, som husmændene traditionelt satte deres kryds ved? Var det særligt de meget gældstyngede landbrugere, der blev tiltrukket af bevægelsen? Hvilke mål og metoder havde den bornholmske LS-afdeling? Hvordan så det omgivne bornholmske samfund på bevægelsen? I den sammenhæng er det nødvendigt at karakterisere det politiske og ideologiske ståsted som LS-bevægelsen havde, samt gøre sig nogle overvejelser over, i hvilket omfang der altid var overens-

stemmelse mellem landsledelsen og den lokale bornholmske afdeling. For at forstå denne protestbevægelse, må man kende noget til de økonomiske forhold og den politiske ånd, eller tidsånden i 1930'erne. Samt få indblik i de tiltag der kom fra Christiansborg. Det er nødvendigt at forstå fortiden ud fra dens egne præmisser, og ikke vurdere den med nutidige briller.

Kilder og problemer

Det er forbundet med en del problemer at undersøge den bornholmske del af LS, idet der ikke er gemt hverken medlemslister eller interne referater. Derfor er man henvist til at bygge på samtidens aviser. Artiklen bygger hovedsagelig på de bornholmske dagblades referater af de møder, der var offentlige, og på læserbreve. Der var tre aviser på øen på det tidspunkt: Bornholms Tidende, Bornholms Social Demokrat og Bornholms Avis og Amtstidende (ofte omtalt som Bornholms Avis). De var alle tre det man kaldte partipresse, dvs. de var talerør for henholdsvis partiet Venstre, Socialdemokratiet og Det konservative Parti. Bornholms Tidende havde en del læserbreve fra LS-folk. Alle tre aviser havde ind i mellem referater af LS-møder. Fra juli 1933 udgav LS en ugeavis »Bornholm«. Herefter var der ikke så meget stof om protestbevægelsen i partipressen. Mødereferaterne blev sjældne og læserbrevsdebatten forsvandt. Alle aviser var naturligvis præget af deres politiske tilhørsforhold. Den socialdemokratiske avis er særlig tydelig i sin holdning til LS. De to andre aviser virker umiddelbart mere »neutrale«, men også her er der holdninger. Her opfattes LS positivt. Læserbrevene giver et mere ufiltreret billede af

bevægelsen og dens modstandere. Ugeavisen »Bornholm« er bevægelsens eget blad, så her får man LS's egen opfattelse.

Hvis man skal danne sig et billede af jordbrugernes økonomiske forhold, er der en del materiale på Rigsarkivet, som kan bruges til at belyse det gældsplagede erhverv. Det drejer sig om de ordninger og hjælpeforanstaltninger, som blev vedtaget på Rigsdagen om Henstandsloven, Gældssanereringen og Akkordloven. Her er der materiale, der belyser den enkelte ansøgers økonomiske forhold: hvem der er lånt penge af, vurdering af driften, osv. Man kommer meget tæt på den enkelte landmands økonomiske situation. For at få tilladelse til at arbejde med de arkivalier, var det nødvendigt at skrive under på, at der ikke må nævnes navne i forbindelse med brugen af materialet. Denne anonymisering må man nødvendigvis overføre på det øvrige bornholmske materiale, der ligger til grund for artiklen. Hvilket betyder, at der ikke nævnes navne på de landbrugere, hvis økonomiske forhold bliver belyst og dermed heller ikke på dem, der var med i LS. Derimod er andre personer navngivet, så som formanden for husmændene.

Landbrugernes Sammenslutning, Bornholm – Kort fortalt

Man kan i al korthed sammenfatte historien om LS Bornholm således: afdelingen blev dannet i begyndelsen af 1932 med en rimelig pæn tilslutning. Mange af bevægelsens medlemmer deltog flittigt i den politiske debat om landbrugets forhold i Bornholms Tidende frem til medio 1933. Fra 1933-1944 udgav LS, som omtalt, en ugeavis: Bornholm, den blev husstandsomdelt fra juli

1933. Avisen kom til at fungere som et ekokammer – som nogle sociale medier i dag, – kun de, der var enige med bevægelsens linje, kom til orde. Allerede i 1936 var der på landsplan en tydelig splittelse i bevægelsens ledelse som resulterede i medlemsflugt. Om det influerede på medlems-tallet på Bornholm, er ikke til at afgøre. Derimod er det tydeligt, at en del af de bornholmske medlemmer sivede ud af foreningen under besættelsen. Den bestod frem til en gang i 1950'erne. På det tidspunkt var den en skygge af sig selv. Denne artikel stopper i 1944, eftersom kilderne tørrer ud samtidig med bevægelsens nedgang. Nogle historikere mener, at LS tabte sin politiske betydning allerede efter det såkaldte Kanslergadeforlig i januar 1933, idet partiet Venstre og specielt Landboorganisationerne kopierede væsentlige dele af LS's krav. Men i bevægelsens egen selvforståelse var man fortsat en væsentlig og nødvendig aktør.

Det politiske og økonomiske landskab i 1930'ernes Danmark

Bevægelsen skal ses og forstås i sammenhæng med de strømninger og den tidsånd, der var i 1930'erne, som på mange måder var en barsk og spændingsfyldt tid. Den økonomiske krise, som var startet i efteråret 1929, ramte alle erhverv. I Danmark var arbejdsløsheden på 14 % i 1930 og den voksede til 29 % i 1933. Der var stærke politiske polariseringer. Det spændte fra de unge konservatives flirt med nazismen over til det danske kommunistparti, som var tæt forbundet med det russiske kommunistparti. Slåskampe i gaderne mellem unge socialdemokrater og kommunister, var også

noget som prægede perioden.⁴ I folketinget demonstrerede hjemløse ved at affyre en pistol i luften under socialministerens forelæggelse af en ny sociallov. I Sønderjylland lavede bønderne produktionsstrejke, idet de undlod at bringe mælken til mejerierne. Den blev hældt ud. Byboerne skulle mærke hvilke våben det gælds- og skatteplagede landbrug havde. Der blev udgivet bøger som problematiserede demokratiet. Den konservative politiker Ole Bjørn Kraft og præsten Kaj Munch hyldede en overgang Mussolini, som billedet på den stærke mand. Samtidig var der klartseende mennesker, som socialdemokraten Hartvig Frisch, der udgav »Pest over Europa« i 1933. Han tog afstand fra både den totalitære højredrejning i Italien og Tyskland samt diktaturet i Sovjetunionen. Demokratiet var ungt og til diskussion – ikke kun på Bornholm og i Danmark, men i hele Europa.

Landbrugernes Sammenslutning

Det danske landbrug blev, som nævnt, hårdt ramt af krisen. I 1929-30 havde forrentningsprocenten i gennemsnit været på 4,3, i 1930 var den faldet til 0,5.⁵ Tvangsauktioner over fast ejendom i landkommuner var i 1930 på 1670, i 1931 var antallet steget til 2658, og i 1932 var det oppe på 4259.⁶ Som tidligere nævnt mente en del af landbrugere, at partiet Venstre ikke gjorde nok for at afhjælpe problemerne, dertil kom yderligere, at den socialdemokratisk-radikale regering – ifølge samme erhvervsgruppe – overhovedet ikke havde forstået landbrugets situation. Derfor etablerede en del utilfredse jyder i slutningen af 1930 en landbrugsorganisation, hvis formål ganske enkelt var: at gøre landbruget rentabelt.

Lederen af LS blev bonden Knud Bach fra Rønge ved Randers. Desuden var godsejeren Jørgen Sehested, Broholm, et fremtrædende medlem af bestyrelsen. L S fik stor betydning for den debat, der udspillede sig i begyndelsen af 1930'erne, om hvordan man kunne hjælpe det hårdt trængte landbrug. Bevægelsen pressede partiet Venstre og konkurrerede med det, og fik dermed indflydelse på den lovgivning der blev vedtaget.⁷

Etablering af LS på Bornholm

Allerede i begyndelsen af 1931 havde dele af det bornholmske landbrug formuleret en protest mod for høje amtsskatter. Startskuddet var Det store Krisemøde på »Industrien« i Sct. Mortensgade i Rønne den 17. jan. 1931. Anledningen var de planer Amtet havde for udbygning af Sygehuset og renovering og udbygning af vejnettet. Mange landbrugere følte, at det var urimeligt, at de skulle betale til disse foranstaltninger via amtsskatterne, når man havde alvorlige økonomiske problemer og forrentningsprocenten var katastrofal lav. Mødet var endt med en protestskrivelse, som blev sendt til Amtet. Man krævede både en udsættelse af amtssygehusets udbygning og en beskæring i vejbudgettet. Amtsrådet tog henvendelsen alvorlig og tog budgettet op til revision. Resultatet blev en besparelse på 25.000 kr.⁸ Hvilket de protesterende landmænd dog ikke var tilfredse med.

Ud over en protestskrivelse resulterede mødet også i oprettelsen af »Bornholms Landbrugeres Fællesråd«. Det var en af bønderne fra Olsker, der stod i spidsen for Fællesrådet. I første omgang var rådet afventende, man ville se de udspil, der var

undervejs fra regeringen. Ville de imødekomme landbrugets problemer? Der kom flere tiltag, som skulle give erhvervet et pusterum. Men ingen af lovene var i stand til at rette op på de elendige økonomiske forhold. Da det viste sig, at krisen stadig forværredes, indbød Fællesrådet til et møde i Almindingen i september 1931. Det resulterede i, at der blev nedsat et udvalg, der skulle samle øens landmænd i en organisation, som evt. skulle tilknyttes Landbrugernes Sammenslutning. Udvalget bestod af fire gårdmænd og tre husmænd.⁹

De skabte kontakt til LS og fik udvirket et møde med et medlem af foreningens landsudvalg: Kr. Nissen, Ellum pr Løgumkloster. Han kom til Bornholm i begyndelsen af december 1931 og holdt et oplæg for en stor forsamling af interesserede landbrugere på »Industrien« i Rønne. Formålet med mødet var at finde ud af hvad LS stod for, og om de bornholmske landbrugere var interesserede i at organisere sig i LS. Interessen viste sig at være stor: der var en der undlod at stemme, alle de øvrige deltagere var enige om at danne en lokal LS afdeling.¹⁰

Den 8. december 1931 skrev den konservative avis, Bornholms Avis og Amtstiden, begejstret om Nissen: »Landbrugskandidat Kr. Nissen fra Ellum pr. Løgumkloster, var ikke blot i oratorisk henseende en glimrende, men også en klog taler, som den store forsamling lyttede ligefrem grebet til og takkede ved, da han sluttede sit 1 ½ time lange foredrag, at rejse sig og klappe meget stærkt.« ... Han sagde blandt andet: »Er politikerne rede til at tage ansvaret sammen med os? Nej, de siger jo, det er jer, der er de skyldige. Vi har jo kun hver måned at møde og hæve kontanterne. Men ansvaret for den politik de har lavet, tør de ikke tage på of-

Industrien, Sct. Mortensgade i Rønne. Her afholdtes »Det store Krisemøde« 17. januar 1931. Foto Th. Yhr, Rønne, o. 1930. Bornholms Museum.

fentlige møder – Danmark er blevet et slaffendland for ansvarsløse og ørkesløse... Tidens tand gnaver på de bornholmske klipper, som den gnaver på skrøbeligt menneskeværk. Stærk har den gnavet på det parlamentariske system, som Estrup i sin tid så faren ved og derfor uegennyttigt kæmpede imod. Faren, der var den, at mænd med en Bergs idealisme kunne blive – og blev – efterfulgt på tinge af partipolitikere, af folk der går på akkord, og som handler ud fra partihensyn og ikke ud fra hensyn til landets interesser. Aldrig har der været så lidt idealisme i vort offentlige liv som nu. Pengemagten har misbrugt folket. Pressen er blevet amerikaniseret, vi er ble-

vet blændet af reklame, og de gode gamle sæder og skikke er blevet ombyttet med døgnfluens sværmeri.¹¹ Han fremførte det synspunkt, at det burde være erhvervene, der skulle have noget at sige på Christiansborg, ganske som i Italien. – Her havde Mussolini afskaffet demokratiet og indført et system, hvor det fascistiske parti havde magten, og lod repræsentanter fra erhvervslivet få indflydelse.

Det er interessant, at Nissen nævner Estrup, som en fremsynet mand, der kunne se, de risici der var forbundet med parlamentarismen, og at han uegennyttigt kæmpede mod den. På den måde fik han skabt en ny fortælling om det, man omtaler som

forfatningskampen, som foregik i slutningen af 1800-tallet. På det tidspunkt var der ingen bønder – og mindst af alle Berg, som var leder af Venstre, der ville mene at Estrup kæmpede uegennyttigt.

I årtierne op til 1900 foregik der en indædt kamp mellem Højre og Venstre, mellem de store godsejere, de privilegerede i samfundet og de andre jordbrugere, bønder og husmænd. Det lovgivende organ, Rigsdagen, havde to kamre: Det ene var Landstinget, som bestod af henholdsvis 12 kongelige udnævnte medlemmer, og 48 der blev valgt af de velhavende i samfundet. Her dominerede Højre. Det andet kammer var Folketinget, hvortil der var såkaldt almindelig valgret (hvilket betød at kvinder, tyende og forskellige andre grupper i samfundet ikke havde valgret). Her var både landbrug, arbejdere og andre samfundsgruppers repræsentanter. Christian den 9 udpegede sin regering blandt Landstingets medlemmer, og i perioden 1875-1894 var det storgodsejeren Estrup, der var regeringsleder. Han havde meget indflydelse på Højres politik. Han karakteriserede demokratiet og den almindelige valgret, som en dårskab.

Der stod ikke noget sted i Grundloven, at regeringen skulle udpeges blandt Folketingets medlemmer, men Chresten Berg, som var ledende venstremand, og bønderne, mente at teksten skulle udlægges således, dvs. han kæmpede for folketingsparlamentarisme. Estrup og Berg stod på hver sin side i denne kamp, og der er ikke noget, der dengang tydede på, at Estrup havde opfattet Berg, som en idealist. Men fortællingen var nyttig: I LS var der både godsejere, store og små bønder samt husmænd. Og de havde ikke altid sammenfaldende interesser. Men man var fælles om den økonomiske krise og

fælles om kritikken af den politiske elite – og med Nissens udlægning kunne man sige: nu er det ikke længere idealister, der er politikere, så Estrup havde ret i at parlamentarismen var en fejltagelse. Vi må have et nyt politisk system. Det var en noget underlig udlægning af magtkampen mellem Estrup og Venstre. Om alle, der sluttede op om LS, også tilsluttede sig den udlægning, er det vanskeligt at gennemskue. Man må formode, at en del var forbeholdne netop på det punkt. Det var helt i modsætning til partiet Venstres opfattelse, men i god overensstemmelse med dele af det konservative parti. Venstre var et liberalt parti med en moderne forestilling om folkesuveræniteten.

Nissen understregede, at det var vigtigt, at den akutte situation ikke fik lov at bide sig fast, for så ville tusinder blive tvunget til at gå fra hus og hjem. »Vi kræver moratorium. Vi må og skal have henstand indtil tågen letter. Også finansinstitutterne, købmændene og andre erhvervsdrivende er interesserede deri.«¹² Som den tidligere nævnte historie om landmanden fra Østerlars illustrerer, var der mange tabere, når en bedrift blev sat på tvangsauktion: der var mange långivere, så som købmænd, private udlånene og kreditinstitutioner, der så deres udlån gå tabt.

Landbrugets største afsætningsmarked var, som nævnt, England. Men det land var også ramt af økonomisk krise. England gik fra guldindløseligheden i sommeren 1931 og pundet faldt i værdi, hvilket betød at de danske eksportører fik færre danske penge for deres eksport. Herefter valgte den danske regering efter forslag fra Venstre, at lade den danske krone følge efter det engelske pund. Man besluttede, at det ville blive

nødvendigt at værne om den danske krone. Alle udenlandske indtægter skulle sælges til Nationalbanken til en kurs den fastsatte. Netop de bestemmelser om beskyttelse af valutaen var LS meget kritisk over for. Nissen udtrykte det på den måde, at man havde lavet en lov, der gjorde landbruget umyndigt i forhold til at disponere over egne penge.

Hele Nissens indlæg kan koges ned til følgende: partipolitik var ikke i landets interesse, parlamentarisme og demokrati havde ikke ført noget godt med sig. Politikerne var de ansvarlige. Gamle normer var forsvundet, der blev ikke værnet om folkets kultur. Man brugte amerikanisering som forklaring på alle de ændringer, man ikke kunne lide. I dag giver vi globaliseringen skylden. Det man tydelig kunne se var, at der foregik en vandring fra land til by, og dermed blev mange traditioner og sædvaner ændret. Der er stor forskel på at være en del af et landbrug, hvor den enkelte er meget afhængig af sammenhængen, og bo i en by, hvor det er den enkelte der står alene. Det kollektive overfor det individuelle. Mange på landet opfattede forskellene som »det fysisk hårde slid« overfor »det forkælede borgerskabs lette liv«. Silkestrømper blev billedet på luksuslivet i byerne: Industrialisering, urbanisering, cigaretter, jazz og korte skørter. Det overordnede var: Landbruget skulle gøres rentabelt. De metoder, som han foreløbig henviste til, var et moratorium – altså standsning af al betaling af gæld – sammenhold i landbruget, således at man kunne bruge sin økonomiske magt. Og desuden retten til at hjemtage den engelske valuta, således at man ikke skulle være tvunget til at sælge til Nationalbankens pris. Et program, som kan karak-

teriseres ved følgende ord: Antidemokratisk, idealisering af fortiden og en opfattelse af, at staten skulle sætte landbrugets interesser over alle andre gruppers interesser. Landmanden var folket.

Efter indlægget var der diskussion. Flere emner blev bragt frem: nogle var bekymrede for, at det ville skade forholdet til bankerne – og dermed kreditmulighederne – hvis man tilsluttede sig LS. Det blev afvist af Nissen, som påpegede, at bankerne var ganske godt tilfredse med, at landbruget søgte at lægge pres på regeringen for at forhindre et sammenbrud. Hvis landmændene blev tvunget til at gå fra hus og hjem, så ville det i sidste ende rive bankerne med ned i faldet. Nogen mente at den krisehjælp, som politikerne havde bevilliget ikke var stor nok, andre understregede det vigtige i at skabe sammenhold. Kun på den måde kunne man få noget gennemført.

Da man gik over til afstemning om, hvorvidt man skulle danne en bornholmsk forening med tilknytning til LS også kaldet Randersbevægelsen, var der ingen der stemte imod. Det store flertal stemte for. Det bestående udvalg blev bedt om at fortsætte sit arbejde. Og noget af det første udvalget gjorde, var at sende lister rundt i sognene, således at man kunne tegne sig som medlem. Det næste skridt var at afholde sognemøder i januar 1932.¹³

Hvis nogen af deltagerne i mødet manglede mere præcise oplysninger om hvilke krav LS stillede, så kunne de blive klogere den 24. december, hvor aviserne offentliggjorde en udtalelse, som en delegation med formanden Knud Bach i spidsen havde overrakt de politiske partier i forbindelse med en forhandling på Christiansborg. »Deputationen betonede, at staten må træde

til med effektiv hjælp, så ingen bliver nødt til at gå fra hjemmene«. Man krævede moratorium (betalingsudsættelse), at grundskatterne skulle nedsættes med 2/3, at man skulle slette den gæld, som ikke var dækket ved en tvangsauktion. Desuden krævede de fremmødte LS-folk, at der blev »gennemført en besparelse i den ødselhed, som nu er rådende i den danske offentlige husholdning«.¹⁴ I andre sammenhænge krævede LS, at andre erhverv skulle sænke lønninger og priser for at være på niveau med landbrugets faldende indtægter. Bevægelsen var fjendtlig både overfor »det offentlige«, »kapitalen« og fagbevægelsen.¹⁵

Sognemøderne og etablering af amtsforeningen 1932

I perioden fra den 20. januar til den 28. januar 1932 blev der afholdt møder med Nissen, som repræsentant for LS, i samtlige sogne på øen. Nogle dage holdt han sit oplæg to gange, både kl. 3 om eftermiddagen og kl. 7 om aftenen. Ud fra avisernes referater af møderne i sognene kan man følge den travle og aktive Kr. Nissen og den energiske formand for Bornholms landbrugs Fællesråd. De to organiserede alle møderne, der i de fleste tilfælde varede 3 til 3 ½ time. Formanden indledte, og herefter holdt Kr. Nissen et længere oplæg. I nogle af sognene var der mange indlæg og spørgsmål fra deltagerne til Nissen. I andre var der ingen, som ville tage ordet. Her blev det enetale fra Nissens side. Det må have været noget anstrengende at holde 15 oplæg på otte dage og stort set sige det samme hver gang. Formålet med sognemøderne var at få udbredt kendskabet til LS til flere end de, der havde haft mulighed for at komme til

Rønne i december 1931, samt at danne foreninger ude i de enkelte sogne. I nogle af sognene blev man umiddelbart enige om at nedsætte et udvalg, som skulle arbejde videre med at danne en forening. I andre sogne varede mødet så længe, at deltagerne brød op, inden man kom til de konkrete forslag om udvalg. Det betød at man måtte gennem endnu et møde, før man fik nedsat sogneudvalget. Sådan gik det eksempelvis i Nyker.¹⁶ Efter at mødet havde varet 3 ½ time oplæste formanden de love og vedtægter, der var grundlaget for LS, men der var almindelig opløsning, hvorefter man udskød nedsættelsen af et udvalg.

Bornholms Tidende havde journalister med til 11 sognemøder. Fra disse beskrivelser ved man noget om, hvad der skete på møderne. Det var kun få møder, de øvrige aviser dækkede.

I Aakirkeby foregik mødet på Højskolehjemmet. Her var der mødt ca. 150 landbrugere op, for at høre Nissen. Der var ingen fra forsamlingen, der ville tage ordet. Og der var kun 10-12, der stemte for oprettelsen af en sogneforening, men ingen stemte imod.¹⁷ I Østerlars blev mødet holdt i Forsamlingshuset. Både den store og den lille sal var tæt pakket med tilhørere. Her var der livlig debat. Et af emnerne var spørgsmålet om, hvorvidt LS ville blande sig i politik. En af dem, der tog ordet, anbefalede, at LS holdt sig fra politik i bred almindelighed, men helt og fuldt koncentrerede sig om landbrugets økonomiske forhold. Nissen beroligede med, at LS overhovedet ikke havde drøftet opstilling af kandidater, og formanden erklærede, at det ville skabe splittelse, hvis man opstillede kandidater.¹⁸ Årsagen var selvfølgelig, at det kunne være vanskeligt at forene de små og store landbrugs inte-

Højskolehjemmet, Østergade 9, i Aakirkeby. Her blev det indledende sognemøde holdt. Der var mødt ca. 150 landbrugere op for at høre Nissen. Der var ingen fra forsamlingen, der ville tage ordet. Og der var kun 10-12, der stemte for oprettelsen af en sogneforening, men ingen stemte imod. (Bornholms Tidende, 26. januar 1932). Foto Kaare Rasmussen, o. 1930. Bornholms Museum.

resser. At landbruget skulle være rentabelt, var man enige om. Ligeledes kunne man forenes i frustration over politikerne. Men forsvarspolitik og socialpolitik – for blot at nævne nogle få emner – ville skille vandrøddene. Det var formodentlig heller ikke alle, der »købte« Nissens og andre ledende LS-folks antidemokratiske holdninger. Spørgsmålet om hvorvidt LS skulle holde sig til at agere som en pressionsgruppe, eller gå skridtet videre og opstille politiske kandidater, blev taget op i flere sammenhænge.

Men tilbagevist hver gang. Det hindrede dog ikke LS i på et senere tidspunkt, at gå ind i et tæt samarbejde med Bondepartiet. Og flere år efter med DNSAP. Det sidste medførte megen debat og et stort frafald. Det vil blive omtalt senere. På trods af den store tilstrømning til mødet i Østerlars, var det kun en lille del af forsamlingen, der blev tilbage for at danne en forening. Man havde været nysgerrig, og havde nu fået den orientering man var kommet for at få.

I slutningen af januar blev der afholdt

møde på Klemens Kro. 2-300 mennesker kom for at høre Kr. Nissen holde sit sædvanlige oplæg. Under diskussionen blev der, fra Nissens side, endnu en gang lagt op til en ændring af det demokratiske system og som sædvanlig rettede han en hård kritik mod politikerne: »han ville ikke anse det for skadeligt om størstedelen af Rigsdagen blev hjemsendt for stedse. Det måtte komme dertil, at interesseforholdene drøftedes nøgternt mellem de enkelte erhverv«. ¹⁹ Avisen har ingen oplysninger om nogen reaktion på dette synspunkt. Hvilket kan undre, i betragtning af at Nissen – hvis hans forslag var blevet til virkelighed – havde afskaffet det danske demokrati. Denne udtalelse stemmer overens med Nissens tidligere udsagn om, at det parlamentariske system ikke duede. Det stemte overens med ledelsens opfattelse, men det er ikke muligt at få en fornemmelse af, hvor de bornholmske tilhørere og medlemmer stod i denne sag i 1932. Fordi de meldte sig ind i bevægelsen, er det ikke sikkert de købte hele pakken. At de var utilfredse med politikerne beslutninger, er der ingen tvivl om. Men at ændre det politiske system, er noget andet.

I Østermarie var der ligeledes mødt 2-300 mennesker. Her gik bølgerne højt. Et af de emner der blev diskuteret var, hvorvidt landbruget befandt sig i en gældskrise, som til dels var selvforskyldt, eller om det var det omgivende samfund, der havde skabt landbrugets problemer. Gæld havde landbruget, men var det fordi man havde levet ufornuftigt, havde gældsats sig i 1920'erne, både for at modernisere driften og for at få et højere privat forbrug? Nissen fremførte, som sædvanlig, at en del af ansvaret lå på politikerne, som havde ført en uansvarlig

valutapolitik, at de eneste der ikke tjente på landbrugets produkter, var landmændene, hvorimod de, der forarbejdede, transporterede og handlede med landbrugsvarerne, fik en god fortjeneste, at landbruget havde været tvunget til at investere i nye stalde og nyt produktionsapparat for at kunne følge med. Og sidst men ikke mindst var det urimeligt med de høje lønninger til de offentlig ansatte, som jo blev betalt af landbrugets skatter.

Referenten fra Tidende opgiver ikke noget tal på hvor mange, der stemte for oprettelse af et sogneudvalg. Han skrev blot: »Ved afstemningen var der en del for tilslutning, medens en anden del afholdt sig fra at stemme«. Bornholms Avis havde også haft en journalist til stede ved dette møde. Der er en forskel på beskrivelsen af afstemningen. Bornholms Avis' udsendte medarbejder skrev, at der var 20-30, der stemte for oprettelsen, medens det store flertal af forsamlingen undlod at stemme. ²⁰ Det tyder på, at tilslutningen ikke var så stor, som man kunne få indtryk af ud fra Bornholms Tidendes referat. Hvorfor var der forskel på de to referater? Måske ville en venstre-avis give et billede af en større tilslutning, men det er underligt eftersom partiet Venstre var modstander af LS. Det kan være tilfældigt: de to journalister har opfattet tilslutningen forskelligt. Denne forskel på, hvordan et møde refereres, viser med al tydelighed, at det er vanskeligt at være henvist til at anvende avisernes referater. Der mangler mere »håndfaste« kilder.

En af initiativtagerne til mødet udtalte, at det havde været på samme måde ved mødet i Olsker, men at man ved at bære lister rundt i sognet fik tilslutning. ²¹ Dette forhold er interessant. Måske skyldes denne tilbage-

Klemens Kro. Til det indledende møde var 2-300 mennesker kommet for at høre Kr. Nissen holde sit sædvanlige oplæg om LS. Bevægelsen anvendte Kroen til sine mange arrangementer, sognemøder, generalforsamlinger, julefester og dilettantkomedier. I det hele taget var der et livligt socialt liv i Klemensker med Kroen som det fysiske omdrejningspunkt. Ukendt fotograf og år. Bornholms Museum.

holdenhed social kontrol, at man var bange for, hvad naboen tænkte og mente. Det var trods alt fremmed for landbruget at gå ind i en fagforeningslignende organisation. Særlig i en, der var så samfundskritisk. Og samtidig er det interessant, at den enkelte jordbruger kunne overtales, når det skete i eget hjem. Det kan skyldes gode overtalelsesevner, hos dem der kom med tegningslisterne, eller at man havde haft tid til at tænkt sig om. Nogle af de husmænd, som var stærke modstandere af LS, mente, at mange lod sig overtale til at skrive sig på listen, fordi de blev underlagt et voldsomt pres af den, der kom med listen. Og at mange blot lod sig overtale til at stå på listen

mod at undlade at betale kontingent. ²² Om det er korrekt kan man ikke vide. Men det var en udtalelse, der blev fremsat af et medlem af Husmandsforeningens bestyrelse i forbindelse med en avisdebat i sommeren 1933.

Sogneudvalgene kom typisk til at bestå af syv eller otte medlemmer, sammensætningen varierede. Det kunne bestå af fem husmænd og tre gårdmænd, som det blev tilfældet i Aakirkeby ²³ eller fire gårde og fire huse, som i Klemensker og Østermarie.

I løbet af februar måned arbejdede de forskellige sogneudvalg på højtryk og fik indkaldt til stiftende generalforsamlinger i slutningen af februar og begyndelsen af

Østerlars Forsamlingshus- og Hotel, Stausdalsvej 2. Her holdtes det indledende sognemøde. Både den store og den lille sal var tæt pakket med tilhørere. Der var en livlig debat på mødet. På trods af den store tilstrømning til mødet i Østerlars, var det kun en lille del af forsamlingen, der blev tilbage for at danne en forening. Foto fra Bornholms Ø-Arkiv.

marts.²⁴ Endelig kunne der blive indkaldt til en stiftende amtsgeneralforsamling. Den blev afholdt 12. marts 1932 på Industrien i Rønne. Man vedtog, at der skulle betales et kontingent på 10 øre pr 1.000 kr. ejendomsskyld. Heraf blev 1/3 brugt i sogneforeningerne, 1/3 i amtsforeningen og 1/3 gik til hovedforeningen.²⁵

Bestyrelsen kom til at bestå af 15 medlemmer: Et fra hvert sogn. Sammensætningen skulle afspejle de forskellige brugsstørrelser.²⁶ Allerede sammensætningen af de forberedende udvalg i sognene afspejlede den samme ide: at man sørgede for, at de forskellige typer og dermed størrelser af landbrug, blev repræsenteret. Den første formand for amtssammenslutningen blev

en husmand. Den drivende kraft i etableringen af den bornholmske afdeling af LS blev næstformand.²⁷ Men de følgende formænd var alle gårdmænd.

Lokale overvejelser og lokale forhold

På det møde i marts 1932, hvor amtssammenslutningen blev vedtaget, sagde en af de drivende kræfter i den bornholmske del af LS følgende: »vi er egentlig kommet foran Knud Bach (ham der startede bevægelsen i november 1930 i Randers, på Bornholm var man ligeledes i gang i slutningen af 1930). Havde vi været tilstrækkelig energiske, var det ikke blevet en Randersbevægelse, men

en Bornholmerbevægelse. Men nu er det blevet drejet i den retning. Så er spørgsmålet om det er den rette«. Hvad mente han med det? Hvad var forskellen på det »Randersbevægelsen« stod for, og det som de bornholmske landbrugere havde formuleret i løbet af 1931? På Bornholm havde man koncentreret sig om at få lavere skatter, sparsommelighed i den offentlige husholdning og et krav til politikerne om at ville gribe ind og skabe bedre forhold for landbruget. I januar 1931 blev der givet udtryk for utilfredshed med de offentligt ansattes lønninger, som ansås for at være for høje. Men der var ingen der havde angrebet det demokratiske system, ingen der gav udtryk for at hjemsende politikerne og erstatte dem med repræsentanter for erhvervslivet, og ingen der havde talt om at bruge strejkevåbnet. Det havde sønderjyske bønder gjort en enkelt gang, og det diskuterede man senere i bornholmsk sammenhæng. Men det var senere. Protestbevægelsen fra Randers havde en politisk profil, som var markant anderledes, end det landbrugere på Bornholm havde formuleret. Det var måske også derfor, at flere landbrugere på de forskellige møder gav udtryk for, at det ville være en dårlig ide at opstille politiske kandidater. Mange har vel tænkt at noget måtte gøres, og når man nu havde en organisation på landsplan, var det vel bedre at stå sammen, end at optræde som en lille regional gruppe. Små grupper bliver sjældent hørt. Det kan have været de overvejelser, som en del har haft. På andre punkter var der tydelig overensstemmelse mellem Randers og Bornholm. Der var, som nævnt tidligere, den samme forklaring på krisen, og dermed en fælles opfattelse af, hvordan man skulle løse problemerne. Der var irritation over, at

man skulle betale til arbejdsløshedsunderstøttelse, når der i perioder var mangel på arbejdskraft i landbruget. Lige som der var vrede rettet mod byerhvervene og kapitalen. Der var en tydelig opdeling i land og by, dem og os.

På trods af uoverensstemmelserne mellem store og små landbrugere, og på trods af, at der må have været nogen bekymring over bevægelsens politiske drejning, blev amtssammenslutningen dannet, og der var både bønder og husmænd med helt fra starten. Under alle omstændigheder var man enige om det overordnede formål for LS: at gøre og bevare landbruget rentabelt.

Nogle af de, der blev valgt ind i den første amtsbestyrelse, var aktive i arbejdet gennem hele bevægelsens eksistens. Det var mænd, der var fremme i fronten og kæmpede for landbrugets sag med de metoder og for de ideer, som LS havde gennem sin historie. Der var op- og nedture, og meget arbejde, bl.a. blev der skabt en avis i 1933, som – i det meste af sin levetid – kom en gang om ugen, således at man havde sit eget medie, og ikke længere var afhængig af at få trykt bevægelsens indlæg i Bornholms Tidende. Der kom senere splid internt, som resulterede i medlemsflugt, og der var i perioder hårde angreb fra det omgivne samfund.

Man kan undre sig over, at det var nødvendigt at skabe en ny landbrugsorganisation. I forvejen var bønderne organiseret i De samvirkende danske Landboforeninger og husmændene i De Samvirkende danske Husmandsforeninger. De to organisationer gjorde begge et stort fagligt arbejde. Men de to organisationer afgav forskellige svar, når politikerne henvendte sig til dem om erhvervsøkonomiske forhold. Derudover

var Venstre det parti, som varetog bøndernes interesser, og De radikale Venstre, var husmændenes politiske parti. Til en vis grad gjaldt det også for Socialdemokratiet. Forskellen var, som tidligere nævnt, at LS samlede både husmænd og gårdmænd af alle størrelser, samt at bevægelsen karakteriserede sig som en fagforening. På det møde hvor Amtssammenslutningen blev en realitet, blev det understreget, at de mest energiske agitatorer i LS var husmændene – mange af dem havde tidligere været i fagforening. Og netop fagforeningskonceptet, var det mange landbrugere mente, måtte være løsningen: når de politiske partier ikke løste problemerne, så måtte man stå sammen og anvende forskellige kampmidler for at lægge så stærkt pres på de politiske beslutningstagere som muligt. Kun gennem en faglig organisation kunne landbruget få sine krav igennem.²⁸ Bornholms landøkonomiske Forenings forhandlingsprotokoller viser, at LS flere gange forsøgte at få etableret en arbejdsdeling, således at LS varetog de landbopolitiske og økonomiske opgaver og de gamle organisationer koncentrerede sig om det erhvervsfaglige. Men de blev afvist.²⁹

I 1932 var der ca. 1.500 medlemmer – i hvert fald efter de oplysninger der kom fra amtsorganisationen.³⁰ Et andet tal fra 1936 oplyser, at der var 1.350 medlemmer.³¹ Der findes, som tidligere nævnt, ikke nogen bevarede medlemslister. Hvor mange landbrugere var der? Her er man også lidt på gyngende grund. Men man kan nok regne med at der var ca. 4000. Tallet fremkommer ved at se på, hvor mange eksemplarer der blev trykt af LS – avisen Bornholm. Bevægelsen begyndte, som omtalt, at trykke sin egen ugeavis i sommeren 1933. Meget hur-

tigt kom oplaget op på ca. 4000 eksemplarer. Det var en gratis ugeavis, som blev husstandsomdelt af mælkekuskene. Formålet med avisen var at samle alle Bornholms landmænd. Man må formode, at det ansvarlige bladudvalg mente, at de nåede alle landbohjem med de ca. 4000 aviser. Altså var ca. 27 % af alle bornholmske landbrugere organiseret i LS – hvis antallet af medlemmer 1500 er korrekt. Det var ikke en bevægelse man kunne ignorere.

LS og husmændene

Forholdet mellem De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger – også kaldet: Samvirksomheden og LS var ret betændt. Formanden for de bornholmske husmænd, J.P. Nielsen, Grønvang, udtalte på det halvårslige sendemandsmøde i begyndelsen af december 1931 – samme dag som Kr. Nissen holdt det første orienteringsmøde om LS på »Industrien« – :»Landmændene herhjemme er trykket af gældsbyrden. De, der har haft gårdene i længere tid, har været i stand til at spare op, men sådan er landbrugerne ikke altid gået frem. De har ladet sig friste til højere levestandard. Det synes som om, det netop er denne type, der fører ordet her i landet. På krisemøderne er det ikke de unge, der fører an, de bliver hjemme og bider tænderne sammen«. Videre sagde formanden om LS: ... »efter forslag der hidtil er fremkommet fra den side, tyder det på, at der er noget sygeligt, noget forvirret over disse mennesker. Og husmændene gør klogt i at holde sig fra denne bevægelse«³². Nogle uger senere var der en anden husmand, der ligeledes gav udtryk for sin negative opfattelse af LS, som han karakteriserede som et vildskud på det dan-

ske foreningsliv... »hvorvidt træet vil blive stort og bære frugt, har man jo lov at have sine tvivle«. ³³ På det forberedende sognemøde i Østermarie i januar 1932 var der en enkelt husmand, der frarådede husmændene at slutte sig til LS. En af de tilstedeværende gårdmænd kunne godt se, at det ville tage tid før husmænd og gårdmænd ville finde hinanden, men han anbefalede alligevel husmændene at træde ind i bevægelsen.³⁴ Det er vanskeligt at sige, hvor mange husmænd der meldte sig ind i LS. I Østermarie Husmandsforening konstaterede man på generalforsamlingen i februar 1933, at der var en tilbagegang i medlemstallet på ti medlemmer. Man må formode, at tilbagegangen ikke alene skyldes dødsfald, men at en del af de ti havde meldt sig ind i LS. Der var den samme tendens i alle sognene. I LS var man meget interesseret i at få så mange husmænd med som mulig. Det ville styrke organisationen. I Rutsker var der et medlem af LS, der på generalforsamlingen i februar 1933 fortalte, at han havde fundet ud af, at en af grundene til at der var så mange husmænd i Rutsker Sogn, der var medlemmer af Husmandsforeningen – ene og alene bundede i at samme forening ejede en frugttræssprøjte, som den lejede billigt ud. Men nu havde han sammen med flere andre, anskaffet en frugttræssprøjte, så nu kunne man hamle op med modparten!³⁵ Det var en nem forklaring, men så enkelt var det ikke, når man skal forstå husmændenes aversion mod LS. Husmændene opfattede LS som gårdmændenes fagforening. Og gårdmændene havde de ikke så meget pænt at sige om. J.P. Nielsen, Grønvang skrev i Landssamvirksomhedens 25-års jubilæums skrift om bønderne, at de i modsætning til husmændene, kun tænkte på

egne interesser og aldrig på samfundets. Men på den anden side mente de, at landbrugets interesser var identiske med samfundets.³⁶ Hvis det har været den almindelige opfattelse blandt husmændene, så er det forståeligt, at der var en vis tilbageholdenhed med at tilslutte sig LS. Men nogen var med – helt fra begyndelsen. Det kan blandt andet aflæses af udmeldelserne i 1933, og af den læserbrevsdebat, der var i de første år af bevægelsens eksistens.

I den periode, hvor der blev holdt stiftende sognemøder, udspandt der sig en debat mellem Kr. Jensen, Lindet, Østermarie og nogle af de drivende kræfter bag etableringen af den lokale LS-afdeling. Det fremgår meget tydeligt at en af de husmænd, som var medstifter af LS også havde en noget anden fortælling om LS og bønderne end Kr. Jensen. LS-manden skrev i et læserbrev den 20. februar 1932 i Bornholms Tidende, at den forhandlingens vej, som husmændene havde fulgt de sidste 30 år, ikke havde gavnet dem. Resultatet var blevet, at man var ved at blive tvunget fra hus og hjem på grund af alle de byrder, der var væltet over på dem i form af skatter, renter, høje fragttakster og mange andre udgifter. Det var politikerne, der havde ansvaret, det var dem, der havde væltet byrderne over på landbruget. Han mente, at forhandlingerne ikke var blevet ført godt nok og ikke med tilstrækkelig kraft. »Kan det så forbavse nogen, at husmændene slår sig sammen i en ny forening og tager gårdmændene med, selv om det bliver uden om vore gamle førere«. Kr. Jensen svarede nogle dage senere. Han forstod ikke hvorfra den fortælling kom om, at det var husmændene, der havde dannet en ny forening. »De ved vist besked på, at det er fra en helt anden lejr,

at LS er rejst, men den vil ... gerne have fat i husmændene, og så gælder det om at få nogle lokkeduer, og enkelte lader sig vel bruge«. ³⁷ Han skrev endvidere, at tidligere havde ingen af bønderne støttet husmændene, men nu ville de have dem med. »Nu da følgerne af deres egen kurs er ved at kværke os, kommer de hæsblæsende og vil have os med i fortroppen for at forlange regulering og indgreb«. Det er helt tydeligt, at de to husmænd havde helt forskellig opfattelse af den situation, som samfundet og dermed også landbruget befandt sig i. Og de havde forskellig fortælling om LS. Kr. Jensen skrev, at det var inflationen, der var medansvarlig for problemerne, at det ikke kun var landbruget, der betalte skatter, men de øvrige erhvervsgrupper bidrog med høje skatter. Desuden var de helt uenige om de offentlige lønninger, aflønning af mejeribestyrerne og slagteribestyreren, om ejendomsskatterne, arbejdsløshedsunderstøttelse og meget andet. Hvis Kr. Jensens opfattelse var den generelle blandt husmændene, så var det ikke en frugttræssprøjte, der kunne få husmændene til at tilslutte sig LS. En husmand udtrykte sin holdning til LS i 1934 i forbindelse med et indlæg i avisen Bornholm. Hvis LS skulle gøre sig forhåbning om at husmændene i større tal ville melde sig ind, skulle programmet revideres i en lidt mere demokratisk retning.

LS gjorde meget for at forebygge eller sløre de modsætningsforhold, der var mellem de små og de store brugs interesser. Visse ting kunne man være enige om: rentens sættelse, udvidet akkordlovgivning og moratorium. Derimod var der ikke enighed om, hvordan man skulle forholde sig til, at valutaen skulle veksles til den af National-

banken fastsatte kurs, til kornpriser, til ejendomsretten til jorden og til nedsættelse af skatterne på fast ejendom, samt lønninger både til offentligt ansatte, ansatte i andelsselskaber og understøttelse til de arbejdsløse. ³⁸

Valutaspørgsmålet var noget, som blev debatteret i flere sammenhænge, ikke kun på LS-møder. På Andelssvineslagteriets generalforsamling i begyndelsen af december 1931 havde spørgsmålet om valutaen været oppe og vende. Det var blevet bragt på banen af en af de aktive bønder, han refererede til, at LS ville arbejde for at landbruget fik flere kroner for de sterling, de havde fået for deres produkter. »Vi mangler valuta og det er ganske uberettiget at landbruget skal sætte valuta til rådighed«. Formanden for Andelssvineslagteriet afviste muligheden af at handle på egen hånd, idet han påpegede, at der var et ministerielt påbud om, hvordan valutahandelen skulle foregå. »Den skal sælges straks gennem de påbudte banker« ... »det må spørgeren da vide!« ³⁹

Det var et af de emner, som Nissen tog op. Som nævnt mente ledelsen af LS, at det var en umyndiggørelse af landbruget, at landmændene ikke kunne disponere over egne penge. LS havde opfordret samtlige svineslagterier til at tilslutte sig deres opfordring om, at man skulle lade sine penge blive stående i England. Også på sognemøderne i løbet af januar 1932 blev valuta-problemet diskuteret. Det viste tydeligt, at det var et emne, som delte deltagerne mellem de, der mente, at det var fornuftigt at staten greb ind og styrede valutaen for at sikre andre erhvervs handelsmuligheder, og de der mente, at den bestemmelse svækkede landbruget.

Som tidligere nævnt, var England gået fra guldindløseligheden og Danmark måtte følge efter England, som var det vigtigste eksportmarked. Det var nødvendigt, at have kontrol med handelen med fremmed valuta for at kunne holde kronens kurs fast i forhold til det engelske pund. Den politik regeringen førte fra 1931 på valutaområdet – i første omgang støttet af Venstre og de Konservative – havde som mål, at holde kronens kurs fast i forhold til pundet, at bevare eksporten til England og stimulere den indenlandske produktion, idet der blev restriktioner på import af visse varegrupper – man skulle »spare« på valutaen, således at der var valuta nok til de væsentlige ting: fx råvarer til landbrug og industri. Senere ændrede Venstre holdning og gik ind for udbud og efterspørgsel af valutaen. ⁴⁰ Hvis man holdt den engelske valuta tilbage – ikke omvekslede den til den faste kurs – ville der komme mangel på pund og dermed ville pundet stige i pris, og landmændene ville få flere danske kroner for deres eksport. Men det ville svække kronen og ødelægge handelsmulighederne for andre erhverv.

Husmændene var som ofte tilhængere af ideen om grundskyld. Hvilket gjorde, at nogle af gårdejerne på sognemøderne foreslog, at man ikke skulle holde fast ved LS kravet om lavere ejendomsskatter. De mente, at det ville lette vejen for husmændene ind i den nye bevægelse. Det næste emne: kornpriserne, var det indlysende vanskeligt at komme overens om: husmændene havde brug for billigt korn til deres dyrehold og bønderne, som dyrkede korn, ønskede naturligvis høje todsatser på importeret korn.

Ejendomsretten til jorden var naturligvis helt centralt for gårdmændene. Man kunne ikke forestille sig andet. Men for husmæn-

dene var det ikke en givet ting. De ville gerne have udstykket mere jord til husmandsbrug, og her kom den private ejendomsret på tværs. I flere avisdebatter mellem husmænd og de faste LS-debattører var lønninger, som nævnt flere gange, til både de offentlig ansatte og de ansatte i andelsselskaberne et emne, der optog begge parter. LS-folkene ville skære lønningerne, husmændene erklærede, at de ikke ville være løntrykkere.

Arbejdsløshedsunderstøttelsen havde de også forskellig opfattelse af. En del LS-folk mente, at de arbejdsløse hellere ville leve af understøttelse end bestille noget. De ville hellere bo i jordløse huse og få understøttelse end have jord, som skulle dyrkes. Hvortil en husmand kunne replicere, at de store landbrug nok nødigt ville undvære så meget jord, som var tilstrækkelig stort til, at arbejderne kunne leve af det.

Som det fremgår, havde de to parter helt forskellig opfattelse til mange grundlæggende ting og fundamentalt forskellig opfattelse af årsagen til krisen: husmændene så krisen som et udtryk for uforsigtig gældssætning i de gode tider og overproduktion. Medens LS havde den opfattelse at det var politikerne, der havde kvæjet sig.

I november 1932 blev der ført en polemik i Bornholms Tidende. LS' forretningsudvalg anklagede Husmændenes Hypotekforenings repræsentant, P.A. Thorsen, Nyvang, Østerlars, og dermed Hypotekforeningen, for at være for hårdhændede i behandlingen af deres klienter. LS mente, at hypotekforeningen slagtede de små bedrifter, og at de ikke hjalp, hvor det var muligt. ⁴¹ P.A. Thorsen forklarede få dage senere, at man selvfølgelig havde forsøgt at redde, hvad der var muligt. Der var tale om fire

ejendomme, som Hypotekforeningen havde været nødt til at overtage. »Hvad mener LS, vi skal gøre med disse ejendomme, som er forladt og står tomme, uden bedrift og uden besætning«. Herefter gik Thorsen til modangreb: LS skulle hellere bruge tiden på at hjælpe dem, der var kommet i klemme, frem for at overfalde dem. Han afsluttede med at skrive, at LS snart var færdig på Bornholm, når de optrådte på den måde.⁴² – Han fik nu ikke ret.

Få dage senere havde Johs. Riis, Aspesdal, Aakirkeby, et læserbrev i Bornholms Tidende, hvor han støttede Thorsen og desuden anklagede medlemmer af LS, for at være medansvarlige for, at nogle mindre ejendomme var kommet på tvangsauktion. Han skrev desuden, at LS havde som mål at få grundskylden fjernet og givet skatteletelse til »godsejere og herremænd«.

Det bornholmske forretningsudvalg kunne ikke lade de to angreb fra husmændene stå ubesvaret, derfor kom der endnu et læserbrev. Denne gang blev det understreget, at det var husmændene i forretningsudvalget, der havde skrevet det første indlæg: »Vi husmænd der har ansvar for dette, og har skrevet det, er lige så gode husmænd som andre, og vi er gået ind for at gøre et arbejde for vore standsfæller«. Det illustrerer meget godt, at der var husmænd, som kunne se de gode sider ved den nye organisation. Den kunne give flere muskler bag landbrugets krav og ønsker.

På generalforsamlingen i Rutsker, februar 1933, var konflikten mellem Husmandsforeningen og LS et af de væsentlige punkter på dagsordenen.⁴³ Årsagen var, at der på landsplan var blevet dannet et såkaldt Erhvervsudvalg, hvor LS var gået i samarbejde med bestyrelserne for andelsslagte-

rierne og andelsmejerierne. Meningen var, at Erhvervsudvalget ville være landbrugets talerør. Det blev en LS-domineret organisation, idet LS havde sikret sig 1/3 af pladserne i udvalget, og derudover var der mange LS-folk i bestyrelserne for slagterierne og mejerierne. Det havde husmændenes organisation reageret på. De havde udtrykt deres misbilligelse af dette samarbejde i en resolution, som var blevet bragt i dagspressen. I den stod der bl.a. »vi mener, at denne organisation er uegnet til at repræsentere landbruget. Dette har i Landbo- og Husmandsforeningerne deres naturlige repræsentation«. De tilføjede, at LS kun kunne skade andelssagen.⁴⁴ En af deltagerne på generalforsamlingen opfordrede de jordbrugende husmænd til at meldte sig ud af husmandsforeningen.

De dybe modsætninger kom også frem i en læserbrevsdebat, der blev ført i Bornholms Tidende i løbet af sommeren 1933. Kombattanterne var på den ene side Ipsen, Klintvang, formanden i Samvirksomheden samt et bestyrelsesmedlem herfra. På den anden side var en husmand, som var en drivende kraft i LS. Debatten udsprang af, at Ipsen på det årlige sommermøde for husmandsrepræsentanterne/sendemændene havde udtrykt glæde over Kanslergadeforliget, som var blevet indgået i januar 1933 mellem Venstre og regeringen (Socialdemokratiet og De radikale Venstre). Forliget havde til en vis grad taget hånd om landbrugets problemer og samtidig afværget en større strejke og lockout, som havde truet hele samfundet. Ipsen havde dog taget forbehold overfor visse ting, men alt i alt vurderede han det positivt. [Eftertiden har vurderet, at Kanslergadeforliget havde taget »luften ud« af LS, idet man havde imøde-

kommet flere af landbrugets krav]. Dernæst havde Ipsen advaret kraftigt mod at lytte til de røster, der krævede indførelse af korn-told, eftersom han, på linje med Husmandsforeningen, var af den opfattelse, at sådanne foranstaltninger var til skade for det mindre og mellemstore landbrug.⁴⁵ Det affødte en reaktion fra den aktive og fremtrædende husmand. Han fik optaget et læserbrev i Bornholms Tidende 21. juni. Han var helt på linje med LS, som havde foreslået, at man skulle lægge importafgift på korn, for at hindre at udlandet skulle oversvømme det danske marked med billigt korn, som havde fået statssubsidier, og derfor ville ligge langt under den pris, de danske landbrugere kunne producere til. LS havde dernæst foreslået, at de indtægter, der kom af en importafgift, skulle uddeles til de landbrugere, der var kornkøbere. Det er i øvrigt interessant at konstatere, at LS gik ind for en regulerende statsmagt, både i dette tilfælde, men også når det drejede sig om direkte hjælp til landbruget. I andre sammenhænge var LS ganske liberal: hvorfor betale til vejarbejde (som var et arbejdsløshedsprojekt) eller hospitalsbyggeri (når man ikke mente at man selv havde brug for hospitalet). Debatten fortsatte, men kørte over i et andet spor, som drejede sig om mere personlige forhold, men kom til at understrege de meget negative holdninger, de to parter havde overfor hinanden. En direkte fjendtlighed mellem Husmandsforeningen og LS kom meget tydeligt frem i denne debat.

LS og Landøkonomisk forening

Der var ikke nogen fjendtlighed mellem Landøkonomisk Forening/Landboforenin-

gen og LS. Som tidligere nævnt: Husmandsforeningen mente ikke, at deres interesser blev varetaget af LS, som arbejdede for de større brug. Men landmændene oplevede derimod, at deres interesser blev tilgodeset. Landøkonomisk Forening og LS kunne godt arbejde sammen. Man kunne godt være medlem af begge organisationer, selv om der kunne være nogle mislyde mellem de to parter. På Landøkonomisk Forenings generalforsamling i 1935 pointerede formanden forud for valgene til bestyrelsen, at de der lod sig opstille, måtte være indforstået med, at man skulle arbejde for »vor gamle forenings økonomi og traditioner«. ⁴⁶ Underforstået: LS-folk skal ikke komme og overtage bestyrelsen og lave om på det hele. Hvilket affødte en reaktion i LS-bladet. Her mente man, at det var vigtigere at opnå resultater for landbruget frem for at opretholde traditioner. Men det væsentlige er, at LS-folk stillede op til valgene og nogle blev valgt ind. Og samarbejde mellem organisationerne var der, selv om det ikke helt blev, som LS ønskede det. Der sås folk fra Landøkonomisk Forening til LS' sommermøder, og formanden deltog også på LS' generalforsamling.⁴⁷ Det var først efter besættelsen, at der kom nogen afstand mellem de to organisationer.

LS contra fagbevægelsen og Socialdemokratiet

At LS og fagbevægelsen havde uoverensstemmelser er ikke mærkeligt. Landbruget ville ganske vist danne en fagorganisation. Men formålet var et ganske andet end arbejderens. Det var forskellige erhvervsgrupper – en stor del af medlemmerne i LS var arbejdsgivere i modsætning til fagbevægelsen.

sen, som var arbejdstagere. LS kæmpede for at holde landarbejdernes – og i øvrigt alle andre erhvervsgruppers lønninger nede, eftersom bønderne selv havde faldende indtægter. Men ud over denne uenighed på det økonomiske område var de også helt uenige om, hvordan alt andet skulle indrettes, lige fra valutapolitikken til spørgsmålet om demokrati. Avisen Bornholms Social Demokrat anvendte betegnelsen Lappo om LS folkene. Det var lidet smigrende. Lappo var betegnelsen på en højreradikal bondebevægelse i Finland, som anvendte vold og bortførelser, og som ville en regering uden »partivæsenets intriger«, altså inspireret af de samme ideer som Mussolini i Italien. Den socialdemokratiske avis havde næsten ingen omtale af de aktiviteter LS havde på øen. Dog var der en længere artikel efter det første møde, bevægelsen havde holdt i december 1931, hvor den blev introduceret af Kr. Nissen, og hvor formålet var at få afklaret, om man skulle oprette en bornholmsk afdeling. Den bornholmske landmand, der arrangerede mødet, og som i øvrigt var en drivende kraft i den bornholmske afdeling, blev betegnet som Lappo-general, og Nissens foredrag blev karakteriseret som en tynd kop te, der »næsten var kemisk rensset for positive anvisninger på en farbar vej fremad for det danske landbrug«⁴⁸ Også den gang kunne man være grov og hånlig overfor dem, man var uenig med. Lappo betegnelsen svarer til at trække Nazi-kortet i dag. Og i øvrigt en urimelig sammenligning.

Den 29. januar 1932 kunne man i samme avis læse følgende bredside under overskriften »Ansvarsløs agitation« ... »Randersmændenes agitationsgeneral gdr. Nissen, Sønderjylland, er som bekendt for ti-

den på agitationsturne' her på øen for at vinde proselytter til LS. At en fortrængning af de faktiske forhold er en nødvendighed for at vinde sangbund for Lapporøsterne, er velkendt. Og man tager det åbenbart ikke så nøje med midlerne. Det sidste ny på dette område er en grov mistænkeliggørelse af regeringsmedlemmernes handlinger. Således kørte – efter hvad vi erfarer – den larmende sønderjyde forleden aften på et møde i Østerlars frem med en påstand om, at finansminister Bramsnæs skulle have modtaget en større bøde for overtrædelse af den ny valutalog...« I artiklen uddybes overtrædelsen, og journalisten skrev, at man havde henvendt sig til finansministeren for at få en udtalelse om sagen. Bramsnæs kendte intet til den påstand, som Nissen havde fremsat.

Både det sprog, der anvendes i avisens kommentering af sagen, og Nissens historie emmer af vrede overfor modparten. Det minder lidt om den tone, der er i det amerikanske politiske liv i øjeblikket. I sig selv giver det jo ingen mening at forespørge finansministeren, om han har overtrådt reglerne – hvis han havde gjort det. Der skulle meget mere kulegravende journalistik til, hvis det skulle undersøges. Men eftersom denne anklage, som Nissen rettede mod finansministeren, ikke optræder i andre sammenhænge, må man gå ud fra at det er »fake news«.

I fagbevægelsens kamp mod LS – var det ikke kun ord der blev anvendt. Et enkelt eksempel viser hvor alvorligt man opfattede situationen: en tromlefører, som havde meldt sig ind i LS, og som var kommet i sognerådsbestyrelsen i Aaker, blev presset af sin fagforening til at opgive sit medlemskab.⁴⁹

Krise og krisehjælp

Hvor slemt så det ud for landbruget? Hvilken hjælp fik landbruget? Og kan man se en sammenhæng mellem gæld, økonomiske problemer og medlemskab af LS? Det er nogle af de spørgsmål, dette afsnit vil forsøge at belyse.

LS-folkene på Bornholm var aktive i forsøg på at afhjælpe de truende tvangsauktioner. I marts 1932 foretog nogle af de ledende LS-folk, en rejse til København for at tale med finansministeren om den økonomiske katastrofe, som øens landbrug stod overfor. På det tidspunkt var der 71 ejendomme, der havde en tvangsauktion hængende over hovedet. Desuden var der ca. 400 ejendomme, der var i restance til kreditforeningerne. Men finansministeren var helt ufølsom overfor problemerne. Han havde ingen medlidenhed med folk, som ikke først betalte deres amtskatter. Delegationen havde fremført, at man jo også skulle have noget at leve af. Men det havde ikke rykket noget. Dernæst var man gået til indenrigsministeren, som havde været mere imødekommende og henvist til amtmanden. Resultatet blev så, at dommeren ville indkalde til et forligsmøde mellem landmanden og hans kreditorer, inden der ville ske noget. Delegationen tog også kontakt til forskellige kreditorganisationer. Også her var man åbenbart nået frem til en midlertidig løsning, idet den enkelte restant skulle henvende sig til kreditinstitutionen, hvis de havde problemer med at betale renterne.⁵⁰ Det var selvfølgelig lappeløsninger. Men dog et løsningsforsøg, som kunne give lidt luft. Og LS havde vist, at de kæmpede for landbruget.

Fra 1930-1933 kom der flere forskellige tiltag fra regeringen og partierne Venstre

og De Konservative, for at komme det be-trængte landbrug til hjælp. Politikerne på Christiansborg var opmærksomme på de problemer, Danmarks hovederhverv havde, da krisen begyndte at rulle i 1930. Men der var uenighed om, hvad man skulle gøre. Metoden afhang af, om man forklarede krisen som en produktionskrise eller en gældskrise. De radikale opfattede den som en gældskrise: i de gode tider var der stiftet for mange og for store lån. Kuren skulle efter deres mening bestå i, at man oprettede flere mindre brug, og opkrævede grundskyld.⁵¹ Venstre havde en anden mening om, hvordan problemet kunne løses: ejendomsskatterne skulle reduceres. De var steget meget de sidste 15-16 år. Den socialdemokratisk-radikale regering ville ikke lavede skattelettelser, som store dele af landbruget ønskede og LS krævede. Men naturligvis var det nødvendigt at gøre noget. Tvangsauktionerne hang, som bekendt, truende over det danske landbrug – på Bornholm var der, som omtalt, 71 brug, der i foråret 1932 var truet af en forestående tvangsauktion.⁵² Som nævnt tidligere kunne det rive adskillige långivere med sig i faldet, og dermed true hele samfundet.

I slutningen af 1931 blev der indgået et forlig mellem regering og de konservative, man vedtog kriseloven, som medførte, at der blev afsat 30 mio. kroner til imødegåelse af landbrugets betalingsproblemer. Staten ville hjælpe de landmænd, der havde en gæld, der oversteg nettoformuen. Nettoformuen fremkommer ved, at man trækker gælden fra bruttoformuen (alt hvad man ejer). Hjælpen bestod i, at man gav skattelettelse – højst 2000 kr til den enkelte landmand. Det beløb landmanden blev forskånet for at betale, blev betalt af staten til

kommunen. På den måde kom lokalsamfundet ikke til at lide under problemerne. I tilfælde af at landbrugets indtægter var steget væsentligt i 1936, skulle refusionen betales tilbage.⁵³ Partiet Venstre var imod loven: den ville kun gavne kommunekassen. Og LS kunne kun opfatte det som ganske utilstrækkeligt.

På Bornholm blev der ydet hjælp til 2.169 jordbrugere ud af de anslåede ca. 4.000 brug.⁵⁴ At ca. 54 % havde behov for hjælp, viser med al tydelighed, at problemerne var store. I Nylars lavede kommunens administration en oversigt, der viste at 29 af sognets 39 gårde og 55 af de 90 husmandsbrug havde søgt og fået krisehjælp, hvilket udgjorde 65 % af alle landbrug i kommunen. Som det ses af tallene var der procentvis flere gårde, der havde behov for hjælp end huse. 74 % af gårdene og 61 % af husene. De ville til sammen få tildelt 32.837 kr. og 32 øre i perioden 1. oktober 1931-30. september 1932. I Bodilsker var det 73 brug ud af 153, 47,7 %, der havde ansøgt om hjælpen. Her var der ingen differentiering mellem gårde og husmandssteder. Fra de andre landsogne blev der kun opgivet det totale ansøgstal, ikke hvordan det fordelte sig, og ingen oplysning om, hvor mange brug der var i kommunen/sognet.

Der er i øvrigt en del problemer forbundet med at finde ud af, hvor mange jordbrug der var i 1930'erne. Det anslås, som tidligere nævnt, at der var ca. 4000 jordbrug. Antallet af gårde i de forskellige sogne, er baseret på den oversigt, der er i Bornholms Vejviser fra 1927. Der var i alt 871 gårde, hvilket betyder, at der har været ca. 3129 huse med jord. Det er umuligt at få et overblik over, hvor mange huse der var i de enkelte sogne. Folketællingen, som blev lavet i 1930, er

upræcis, idet ikke alle tællingskommissærerne registrerede gårde og huse således, at man kunne se forskellen.

I begyndelsen af 1931 blev Henstandsloven vedtaget. Den blev fornyet i 1932 og atter forlænget i 1933. Loven udskød den overhængende fare for tvangsauktioner. Idet den åbnede for, at der kunne gives henstand for tre terminer, uden at pantaveren mistede sine rettigheder. Tidligere var det således, at hvis fx en kreditforening gav henstand i mere end to terminer, så tabte kreditgiveren sin fortrinsret. Hvilket bevirkede, at en pantaver var nødt til at stille en ejendom til tvangsauktion, hvis der var blevet anmodet om henstand i to terminer. Loven løste ikke de grundlæggende problemer, men var dog et af de større redningsforsøg, som blev sendt til landbruget.⁵⁵ Den betød, at der kunne ydes henstand fra og med 11. juni-terminen 1931, hvis det skønnedes, at ejeren derved blev sat i stand til at fortsætte ejendommens drift, samt at han – trods rimelige bestræbelser – ikke havde kunnet fremskaffe det til ydelsernes betaling fornødne beløb. Der blev nedsat et udvalg i alle amter. Det bestod af fem medlemmer. Formanden blev udnævnt af justitsministeren, et medlem af kreditforeningernes stående fællesudvalg, et af fællesrepræsentationen for De danske Sparekasser og De danske Provinsbankers forening, et af landsdelens landboforeninger og et medlem af de stedlige husmandsforeninger. Som man kan se af udvalgets sammensætning, var både låneinstitutionerne og låntagerne repræsenteret. Når man begærede henstand, skulle man udfylde et skema, som indeholdt følgende punkter: navn, adresse, hvorfor man anmodede om henstand. Dernæst en oversigt over prioritets-

gælden, årsager til tilstanden, aktiver og passiver. Sagen blev behandlet af henstandsudvalget, der havde dommer Zeuten, Rønne, som formand. Inden behandlingen havde udvalget søgt oplysninger hos den eller de långivere, som skulle give henstand.

Sag nr. 87 blev behandlet i slutningen af december 1932. Den pågældende landmand havde bedt om henstand for terminsydelsene pr. december 1931 og juni termin 1932 til henholdsvis Bornholms Spare og Lånekasse og til et familiemedlem. Ansøgningen var indsendt i begyndelsen af december. Landmanden forklarede, hvorfor han var endt i en så presset situation: »Jeg har gået i kaution for en nabo og har måttet betale 2000 kr. Endvidere har jeg haft det uheld, at jeg måtte skifte besætning på grund af tuberkulose, jeg kom derved i kreaturhandler Pedersens klør, men disse kreaturer er nu tilbageleveret. Jeg skylder i dag kun 500 kr. på besætningen«. Udover prioritetsgælden var der også en vekselgæld og anden gæld – til den lokale brugs. Passiverne oversteg aktiverne med 2.636 kr.

Henstandsudvalget havde kontaktet Bornholms Spare og Lånekasse for at høre deres mening om sagen: ville Sparekassen give henstand? De havde ladet ejendommen besigtige »og vi skal på grundlag heraf oplyse, at der forefindes kun 2 halvgamle heste, 1 – én – ko og 3 grisesøer, hvoraf den ene har 8 grise. Bygningerne er forsømte med vedligeholdelse og hele driften bærer klart præg af, at andrageren er kørt økonomisk fast og umulig kan komme på fode igen, uden at han skal have støtte af familien eller andre. Vi kan derfor ikke billige, at han gives henstand, da denne formentlig vil være ganske unyttig«. Afslaget blev givet 27. dec. 1932. Hvordan han og hans fa-

milie klarede sig igennem det næste års tid, kan man kun gisne om: måske har nogen fra den nærmeste familie ydet hjælp. Hvilket nogle af dem allerede havde gjort.

Den næste hjælpeforanstaltning regeringen lavede, var som nævnt, loven om akkord. Den lov blev til »vores« landmands delvise redning. Han søgte og fik bevilliget akkord den 4. september 1934.⁵⁶ I 1936 indsendte den samme landmand en ansøgning om gældssanering. Det blev dog afslået.⁵⁷ På trods af afslag og ganske vanskelige forhold kom gården ikke på tvangsauktion. Gården ejedes stadig af den samme landmand i begyndelsen af 1950'erne.

Langt størstedelen af ansøgerne angav, at det var krisen, der var årsag til problemerne. Den landmand, der blev registreret som sag nr. 64 skrev »det hele bunder i de komplet umulige priser på det vi producerer, når vi er sat 50 år tilbage hvad produktionspriser angår, så er dansk landbrug viet til undergang, med den gæld og den skattebyrde der påhviler det nu. Yderligere kommentarer anser jeg for overflødige«.

Ligesom »vores« landmand – sag nr. 87 – er der en del, der begrundet deres ansøgning om henstand med, at kvæget havde fået mund- og klovsyge. Men langt flere havde tuberkulose i besætningen. Nogle skrev, at de havde haft uheld med svinebesætningen – ofte nysesygge, andre at de var ramt af mund- og klovsyge. Enkelte var så uheldige, at det var galt med både kvæg og svin. En af dem, der var hårdt ramt – sag nr. 51 – beskrev situationen således: »jeg havde mund og klovsyge, som var meget ondartet, så en del af besætningen blev til dels ødelagt, dernæst fik jeg kastning... og samtidig fik jeg nysesygge blandt svinene og har renset ud flere gange«.

På Bornholm var der i alt 144 gårde og 169 huse, der søgte og fik henstand⁵⁸ altså 313 landbrug, ud af ca. 4000.⁵⁹ Det var ca. 8 % af alle jordbrug. De 144 gårde udgør ca. 17 % af samtlige gårde. Der var store forskelle fra sogn til sogn på hvor mange, der søgte om henstand. Se bilag 1 og 2. I Olsker Sogn var det 20 ud af 40 gårde, altså 50 %, der søgte hjælp efter Henstandslovens bestemmelser. Rutsker, Rø, Nyker og Østermarie fulgte efter, men dog med henholdsvis 22 %, 21 %, 21 % og 20 %. I Knudsker var det kun 6 % af gårdene, der henvendte sig. I Klemensker, hvor der var 86 gårde, fik de 16 bevilliget henstand, svarende til ca. 18 %.

Akkordloven

Regeringen søgte også på andre måder at hindre tvangsauktionerne. Man lavede en lov – ligeledes i 1931 – Akkordloven, hvorefter tvangsauktioner kunne udsættes, hvis ejeren af landbrugsejendommen kunne få overbevist sine kreditorer om, at det ville være til alles fordel, at gælden blev nedskrevet. Som tidligere nævnt ville mange kreditorer tabe alt, hvis en ejendom kom på tvangsauktion. Så umiddelbart vil man mene, at det ville være bedre at få en mindre del af de penge, man havde lånt ud, end slet ingen. I forbindelse med Kanslergadeforliget 1933, blev Akkordloven forlænget. I første omgang stillede Staten 10 mio. til rådighed for hele landet. Bornholm fik tildelt en pulje på 117.000 kr. De penge staten stillede til rådighed skulle bruges til et statslån på 10 % af ejendomsskylden. Der blev nedsat et Akkordudvalg i hvert amt. På Bornholm blev sognerådsformand Marcus Blem formand for udvalget. Han redegjorde

for loven på et møde, som Rutsker Venstreforening holdt i januar 1932.⁶⁰ I løbet af de få måneder loven havde været i kraft, havde man på Bornholm arbejdet med 23 sager. Udvalget havde fået over 100 henvendelser om assistance. I gennemsnit havde gårdmændene 60-70 kreditorer og husmændene 30-40. Man holdt et møde med alle kreditorer for at finde frem til nedslag i gælden. Det endte ofte på 25-35 %. Inden landbrugeren kunne få statslånet, skulle gælden være bragt ned på et niveau med ejendomsskylden samt værdi af besætning og inventar. Ofte måtte familie og venner træde til med kontante midler. På mødet i Rutsker var der delte meninger om Akkordloven. Det blev fremført, at hvis en gældstynget mand fik akkord, så væltede han jo bare problemet over på dem, han havde lånt pengene af. Så stod de tilbage med færre penge, end de havde lånt ud. Nogle af mødedeltagerne mente, at det eneste rigtige var at sætte ejendomsskatterne ned. Marcus Blem havde også et synspunkt, som avisen refererede, det var ganske vist ikke en vurdering af loven, men et indspark i diskussionen om årsagerne til den økonomiske misere: »Under højkonjunkturen brugte vi for meget til nybygninger, levede for flot og købte for mange biler. Vi tænkte ikke på, at så længe verden har stået, er opgangstider blevet fulgt af nedgangstider«.⁶¹

Hvor mange landbrugere der benyttede sig af muligheden for at indgå akkord med deres långivere, er det vanskeligt at finde frem til, fordi der kun findes materiale bevaret fra det der hed Rønne Retskreds, som kun dækker otte ud af de 15 landsogne. Materialet fra Nexø Retskreds er forsvundet. Det kan muligvis være sket i forbindelse med den russiske bombning af Nexø i maj

Bilag 1: Samlet oversigt over hvor mange der får hjælp

	Krisehjælp	Henstand	Gældssanering	Akkord
Aaker og Aakirkeby (89)	245	11 gårde, 28 huse	19 gårde, 40 huse	
Allinge	23	2 huse	1 hus	
Bodilsker (51)	73	6 gårde	12 gårde, 7 huse	
Hasle	13		1 hus	
Ibsker (57)	88	6 gårde, 1 hus	5 gårde, 9 huse	
Klemensker (86)	290	16 gårde, 21 huse	32 gårde, 35 huse	9 gårde, 15 huse
Knudsker (33)	69	2 gårde, 3 huse	7 gårde, 4 huse	2 huse
Nyker (41)	89	9 gårde, 7 huse	15 gårde, 6 huse	7 gårde, 1 hus
Nylars (39)	84	1 gård, 1 hus	6 gårde, 8 huse	2 gårde
Nexø				
Olsker (49)	91	20 gårde, 18 huse	12 gårde, 15 huse	18 gårde, 13 huse
Pedersker (42)	67	7 gårde, 3 huse	10 gårde, 8 huse	
Poulsker (52)	70	6 gårde, 6 huse	5 gårde, 7 huse	
Rutsker (55)	131	12 gårde, 6 huse	28 gårde, 12 huse	9 gårde, 2 huse
Rø (36)	98	8 gårde, 11 huse	11 gårde, 6 huse	11 gårde, 5 huse
Rønne	28		5 huse	3 huse
Svaneke	10	1 hus	2 huse	
Vestermarie (83)	209	10 gårde, 19 huse	24 gårde, 28 huse	11 gårde, 20 huse
Østerlars (69)	199	9 gårde, 11 huse	17 gårde, 20 huse	
Østermarie (98)	292	21 gårde, 33 huse	29 gårde, 40 huse	
I alt 871 gårde	2169 jordbrug	143 gårde, 167 huse	280 gårde, 478 huse	67 gårde, 61 huse

Tallet i parentes efter sognenavnet er antal gårde ifølge Bornholms Vejviser 1927. Det antal, der får hjælp efter Kriseloven, er det samlede antal jordbrug. Der er ikke opdelt i gårde og huse. Til at belyse hvem der fik Akkord, er der kun arkivalier fra Rønne Retskreds. I flere tilfælde ansøgte den samme gård om hjælp gennem to eller tre af kriseforanstaltningerne. Klemensker sogn kan bruges som eksempel:
7 fik Henstand og Gældssanering
4 fik Akkord og Gældssanering
3 fik Henstand og Akkord
1 fik Henstand, Gældssanering og Akkord

1945. Ud fra de bevarede aktstykker kan man se, at 123 landbrugere i Rønne Retskreds ansøgte om akkord. Retskredsen omfattede de otte sogne Klemensker, Knudsker, Nyker, Nylars, Olsker, Rutsker, Rø og Vestermarie. Der var procentvis flest gårde, der søgte akkord i Olsker og Rø. I Knudsker var der ingen ansøgere fra gårdmændene. Også i denne sammenhæng må man udelade husmændene. Se bilag 1 og 2.

Som tidligere omtalt, blev en del af landbrugets ønsker imødekommet i forbindelse med Kanslergadeforliget i januar 1933. Regeringen og Venstre strikkede forliget sammen: en truende arbejdskonflikt blev afværget og Venstre fik gennemført en del af de krav, som landboforeningerne og husmandsforeningerne i fællesskab havde formuleret. Der blev taget hensyn til både husmænd og landmænd. Henstandsloven og Akkordloven blev forlænget, en Moratorielov blev vedtaget – dvs. at en del af landbrugets gæld blev indefrosset, ejendoms-skatte blev nedsat. Lov om regulering af svineproduktionen og en devaluering af den danske krone, som betød at de danske landbrugsvarer blev billigere på det engelske marked, men til gengæld blev importpriserne højere.

Det sidste, der blev gjort for at hjælpe landbruget, var en lov fra 1936 om gælds-sanering. På Bornholm fik ca. 424 gårde og huse glæde af loven i perioden 1936-1940. I 1936 var der 160 ejendomme, der fik gælds-sanering. I 1937 drejede det sig om 128, og herefter faldt det til 56 i 1938, steg i 1939 til 95 og nåede ned på 24 i 1940.⁶² I Rutsker var det 50 % af alle gårdene, der fik gælds-sanering, i Ibsker kun 9 %.

Ibsker, Knudsker og Poulsker var de sogne, der under hele krisen klarede sig bedst

– hvis man tager udgangspunkt i de ansøgninger, der er i forbindelse med både Akkord, Henstand og Gældssanering. Ud fra materialet ser det ud til, at det var værst i Rutsker, Rø, Olsker efterfulgt af Klemensker og Nyker. Men det er vel ikke så mærkeligt – bortset fra Nyker – det er vel de dårligste jorde. Se bilag 1 og 2.

Regeringen og særlig partiet Venstre havde forsøgt at hjælpe landbruget. Men LS var ikke tilfreds. Man ville fortsat have lavere grundskatter, laverer lønninger i det offentlige og til arbejderne, og selv hjemtage valutaen. Det var hvad man fortsat kæmpede for. Endnu var landbruget ikke blevet rentabelt.

Var der en sammenhæng mellem de økonomiske problemer og medlemskab af LS?

Det er umuligt at svare på. Hvis der ikke havde været en økonomisk krise, ville LS ikke være blevet etableret. Alle landbrugere var ramt af krisen, eftersom de fik mindre for det de producerede, og samtidig havde de nogenlunde de samme udgifter som før krisen. Nogle blev ramt hårdere end andre. Men eftersom der mangler medlemslister, er der ikke muligt at sige noget med sikkerhed. Dog tegner der sig et billede: Nogle af de, der fra starten var meget aktive for at etablere LS, fik også hjælp via de forskellige ordninger: Henstand, Gældssanering og Akkord. De var altså ganske tynget af gæld. I de sogne, hvor der var procentvis flere der fik hjælp, var der også flere meget aktive medlemmer af LS. Men man kan ikke konkludere, at der var en direkte sammenhæng. Man kan godt have været medlem uden at have fået hjælp. Lige som man kan have modtaget hjælp uden at være medlem

Bilag 2: Procenten af gårdene i de forskellige sogne, som fik hjælp gennem de forskellige tiltag

Antal gårde i sognet	Henstand	Gældssanering	Akkord
Aaker 89	12 %	20 %	
Bodilsker 51	11 %	24 %	
Ibsker 57	10 %	9 %	
Klemensker 86	19 %	35 %	10 %
Knudsker 33	7 %	21 %	0 %
Nyker 41	22 %	36 %	17 %
Nylars 39	3 %	15 %	5 %
Olsker 40	50 %	30 %	45 %
Pedersker 42	17 %	24 %	
Poulsker 52	12 %	10 %	
Rutsker 55	22 %	50 %	16 %
Rø 36	22 %	30 %	30 %
Vestermarie 83	12 %	29 %	13 %
Østerlars 69	13 %	24 %	
Østermarie 98	21 %	28 %	

Hvilke aktiviteter var der i foreningen?

Som i alle andre foreninger, uanset om det var et politisk parti, en fagforening eller en landmandsforening, så holdt man generalforsamlinger og foredragsaftner. I februar og marts blev der holdt sognegeneralforsamlinger. Årsberetning og regnskab blev forelagt og vedtaget, valg blev afholdt og bestyrelsen blev konstitueret. I tilknytning til generalforsamlingen var der foredrag om et eller flere emner, som havde relevans for medlemmerne. De blev annonceret i den almindelige indkaldelse til mødet. Østermarie sognegeneralforsamling havde

følgende annonce i »Bornholm« i februar 1934: »LS Østermarie afholder ordinær generalforsamling lørdag den 3. februar kl. 7 på hotellet. Foredrag om »Jord, Arbejde og Kapital«. Mødet er offentligt.« Andre sogne havde andre emner på dagsordenen. Overskrifterne kunne være. »Økonomiske betragtninger«. »Landmændene som kollegaer«. »Husmændene og LS«. »Bondens stilling i det ny Tyskland«. Hvad indholdet helt nøjagtig har været i forbindelse med sidstnævnte emne, kan der kun gisnes om. Den nazistiske stat forsøgte at gøre Tyskland selvforsynende. Hvilket betød, at der blev lavet importbegrænsning på bl. a. danske landbrugsvarer. Den danske stat var

derfor gået ind i forhandlinger med Tyskland for at sikre landbruget afsætning. Som modydelse for de mængder smør og de ca. 50.000 styk kvæg,⁶³ som man fik forhandlet sig frem til, skulle Danmark forpligtige sig til at aftage en vis mængde tyske varer. Set med danske tvangsauktions-truede bønderes øjne, var det interessant, at den tyske bonde blev beskyttet af staten, og desuden dyrkede den nazistiske ideologi »bonden«. Bonden og landbruget var grundlaget for den tyske identitet. I fortællingen om den tyske bonde indgik en idyllisering af det traditionelle, førindustrielle landbrug og familie. Det stemte godt overens med de holdninger mange i LS havde.

Foredraget om »Jord, Arbejde og Kapital«, forkortet JAK, drejede sig om en ny bevægelse. Den ville skaffe rentefri kapital. Man ville oprette en samfundsbank. Det var en ide om en tredje vej eller mulighed: der skulle ikke være en privatkapitalistisk økonomi – som bygger på udbytning – ej heller en socialistisk økonomi – som styres af statsmagten, men en samfundsøkonomi, som man forestillede sig, at folket skulle styre. En form for andelsbevægelse på det finansielle område. Andelsselskabet Jord-Arbejde-Kapital blev stiftet af landinspektør K. E. Kristiansen i 1931. Der blev udstedt andelsbeviser med førsteprioritets pant i de ejendomme, som gik med i selskabet, og der blev fremstillet andelspenge, som blev anvendt i nogle få sammenhænge. Bl.a. var der nogle mejerier, der havde accepteret brugen af andelspenge. Hele øvelsen havde som formål at undgå de høje renter, hvilket naturligvis virkede tiltrækkende på de mange, der var hårdt tynget af gældsbyrder. Fra statsmagts side var man ikke begejstret for de ideer, der var i JAK, og ved

en landsretsdom i 1933 blev andelspengene forbudt.⁶⁴

Der var livlige diskussioner på både sogne- og amtsgeneralforsamlinger, og der blev stillet mange forskellige forslag. Et af de tilbagevendende emner var, om LS skulle anvende de kampmidler, som en fagforning havde, fx at strejke. Det ville betyde at man, som det havde været tilfældet i Sønderjylland, ikke skulle aflevere mælken på mejeriet: mælkestrejke. Man kunne også lave produktionsstandsning. Det ville ramme byerne hårdt. Det blev diskuteret på flere sognemøder op gennem 1930'erne. I den mere kuriøse ende var et forslag, som blev stillet på et sognemøde i Rutsker i februar 1933: LS skulle arbejde for at bilskatten blev anvendt til andet end veje. »De blev nu anlagt så luksuriøst, at det var farligt at færdes på dem med hestevogn«.⁶⁵ Der var sandelig nok at tage fat på.

På amtsplan blev der også indbudt til generalforsamling. I 1934 havde man fået en leder af Masnedsunds Fedtraffinaderi, hr. cand.polyt. Møller Nielsen, til at holde foredrag om følgende: »Danmark som kartel«. Landbrugskartellet Danmark skulle sikre landmændenes magt og rentabilitet og opheve prisforskellen og kløften mellem land og by.⁶⁶ En glimrende ide, eftersom de forskellige slagterier og mejerier på det tidspunkt konkurrerede mod hinanden, og fik priserne trykket i bund.

Undertiden var det langt mere praktiske emner, der blev talt om på møderne. I 1935 var det fx »Salg af levekvæg« som det blev annonceret i Bornholm 9. februar i forbindelse med indbydelse til generalforsamlingen i Knudsker. Hvis man var taget til Nyker kunne man høre om: »Køernes vinterfodring og mineralstofbehov«. I nogle af

sognene var det LS-arbejde i amtsbestyrelsen og i hovedbestyrelsen man blev oplyst om. Som man kan se, strakte emnerne sig over flere felter: det praktiske landbrugsarbejde, det politiske og det økonomiske. Det er også værd at bemærke, at mange af møder var åbne for alle.

I Klemensker Sogn var der nogle meget initiativrige medlemmer. 2. nytårsdag 1935 blev der afholdt julefest. Over 200 deltog. Ugeavisen Bornholm understregede, at der var stor tilslutning til julefesten, der var både »arbejdere, husmænd og gårdmænd og lige fra små børn til mennesker med det hvide hår. Festen gik med leg omkring juletræet samt sang«. Der blev læst fortællinger og holdt taler, og man havde fælles kaffebord. En af talerne betonedes LS-bevægelsens »store fortjeneste for at skabe landbefolkningen, både arbejdere, husmænd og gårdmænd, lige vilkår med byerne«, og han mente at »denne opgave kun kunne løses ved at få nye fok ind i vore offentlige og private institutioner, da de gamle ledere var så hårdt partibundne, at befolkningens, særlig landbefolkningens tarv, blev fuldstændig tilsidesat af politiske og private interesser«. Han hævdede, at rammerne inden for LS var så rummelige, »at her kunne alle samles i frihed til at virke for det heles vel.«⁶⁷ Interessante bemærkninger. Selv i forbindelse med en julefest understregedes de politiske og ideologiske holdninger: demokratiet tog ikke hånd om landbrugets problemer. Taleren ophævede klasse og politisk tilhørsforhold. Han fremstillede det, som om der ingen modsætninger var blandt medlemmerne af LS, ingen modsatrettede interesser. En samfundsopfattelse man kalder organisme-tankens. Det var præcis den slags tanker og ideer andre grupperinger reagerede imod.

Under overskriften »Vellykket udflugt« kan man i nr. 6 af ugeavisen »Bornholm« 1933 læse om en biludflugt, som sogneforeningerne for Nylars, Aaker og Vestermarie havde arrangeret i juli måned. Man samledes i Aakirkeby og herfra kørte man til »bornholmernes gamle yndede udflugtssted «Graneli» i Aaker, hvor man besøgte den gamle have »og det nye hønseri, herfra til Ølelystmosen, hvor der blev talt om »mosens bonitet og de forsøg man tidligere havde gjort for at afvande den«. Derefter gik turen gennem Østermarie, Ipsker over Slamrebjerg i Bodilsker. Man nød udsigten og senere blev den medbragte kaffe drukket ved Balkastrand, og der blev tid til en tur langs stranden. I Langedeby »besøgte en gård og turen endte i den nyåbnede Brændesgaards have i Ipsker, hvor madpakken blev spist, og højskolelærer Bech holdt foredrag om kriser i fortid og nutid. En udbytterig dag, med et meget afvekslende program«.

Om sommeren blev der holdt møde, som regel på Bolsterbjerg. Der blev holdt taler med politisk indhold. Der kom ofte et af de fremtrædende medlemmer fra hovedledelsen. Undertiden var der også en kvindelig taler. Derudover var der altid en lokal taler. Emnerne var de sædvanlige: Bak op om LS, kun derved kan landbruget blive rentabelt, de offentligt ansatte får for høje lønninger, kapitalen snylter på landbruget på grund af de høje renter, og de arbejdsløse snylter på samfundet – læs: landbrugets skattebetaling. Man spiste medbragte madpakker, undertiden blev der spillet diletantkomedie. Og som regel afsluttede man med dans. Der kom mange til sommermøderne. Antallet var støt voksende gennem 1930'erne. I Bornholm den 23. juli 1934 kunne man

Bolsterbjerg. Landbrugernes Sammenslutning holdt sommermøderne her. Den store have var en god ramme om arrangementet. Ukendt fotograf og år. Bornholms Museum.

læse følgende: »Medens landmændene venter på høst, stævner de til store møder, hvor standens interesser foredrages, og hvor der kaldes til kamp mod den udplyndring, landbrugerne er genstand for. Vort eget sommerstævne er ved at udvikle sig til en veritabel folkefest. Aldrig har vi noget år hørt så megen tilfredshed med arrangementet af stævnet som i år.« ... »Antallet af tilskuere, der flokkedes omkring talerstolen i den smukke og hyggelige have, var dobbelt så stort som antallet i fjor. Der var omkring et par tusinde ældre og yngre landmænd, mange børn og alle grene af landbruget sås repræsenteret såvel en række inden for både

Venstre – vælgerforeningerne, flere kendte husmænd og ledende JAK-mænd.« Antallet af deltagere varierede fra år til år, fra ca. 1000 til 2-3000 deltagere i 1938 og 1939. Efter 1940 faldt deltagerantallet. Frem til og med 1939 var der adgang for alle, der ville deltage. Fra 1940 og frem var det kun medlemmer med familie, der havde adgang. I 1940 var der ifølge Bornholm 1000 medlemmer,⁶⁸ i 1944 ca. 400 medlemmer⁶⁹. Som det ses steg antallet af deltagere i løbet af 1930'erne og faldt fra 1940-1944.

Medlemskab af LS gav både identitet og oplysning, sammenhold og underholdning. I økonomisk trange tider har det vel lunet at

have stærke sociale bånd og følelsen af, at man selv var med til aktivt at gøre noget, at ændre på forholdene.

Bondetoget 1935

Det var ikke kun LS, der stillede krav om forbedring. Meget hurtigt havde landboforeningerne og husmandsforeningerne – januar 1931 – fundet sammen, og stillet krav om lavere udgifter og økonomisk tilpasning. Senere fremsatte de krav om skattelettelse. Regeringen og Rigsdagen havde, som tidligere omtalt, gennemført forskellige ordninger, der skulle hjælpe landbruget. Man forsøgte også at komme overproduktionen til livs ved at indføre svinetort, således at landmanden kun fik den gode pris på et vist antal svin. Forrentningsprocenten steg fra 0,4 i 1931 til 3,1 i 1935. Tiderne blev bedre, men stadig langt fra 1920'ernes forhold. Mange af de krav som LS fremsatte, blev hurtigt overtaget af de gamle organisationer, og en del af protestbevægelsens ønsker blev efterkommet af regeringen og Rigsdagen. Men ikke i et tilstrækkeligt omfang ifølge LS.

For at understrege alvoren i landbrugets situation, blev det besluttet at arrangere et såkaldt Bondetog. Et storstilet og spektakulært arrangement, som løb af stablen den 29. juli 1935. Ca. 40.000 bønder fra hele landet deltog i demonstrationen. Heraf var, ifølge ugeavisen Bornholm, de 456 bornholmere.⁷⁰ Forudsætningen, for at det kunne lykkes for så mange bornholmere (og andre landbrugere fra andre dele af landet) at komme til hovedstaden, var et gigantisk organisatorisk arbejde. De bornholmere, der ville deltage, skulle henvende sig til sogneformændene, og meddele med hvilket skib og hvornår de ville rejse. Der var tre afgang med Øst-

bornholmske Dampskibsselskab fra Allinge og fire afgang fra Rønne med Dampskibsselskabet af 1866. Det var begrænset, hvor mange der kunne komme med på de enkelte ture, så sogneformændene måtte holde nøje regnskab med antallet af rejsende på de enkelte ture. Det første skib sejlede allerede fredag den 26. juli kl. 23.00 og det sidste søndag den 28. juli kl. 23.00. Sogneformændene skulle indtelefonere antallet af deltagere på de enkelte rejser til amtsformanden. Både de bornholmske jernbaner og de to dampskibsselskaber gav nedslag i priserne. I København havde LS sørget for overnattingsmuligheder for de, der ikke selv kunne finde husly. Der blev brugt mange »mandetimer« på at få arrangementet til at fungere. Mandag formiddag kl. 10 samledes bornholmerne med landbrugere fra hele landet på Kastellet, hvorefter de vandrede til Amalienborg Slotsplads. De bornholmske LS-folk havde, som så mange af de andre landsdeles organisationer, anskaffet sig en LS-fane: et Dannebrog, hvor der i midten af korset var et LS-monogram, og henover det stod der i en halvbue: Pligt, Ret og Retfærdighed. Under monogrammet stod den geografiske location, altså i dette tilfælde Bornholm. Ledelsen havde henvendt sig til Christian den 10, som de ønskede at få i tale og overrække deres krav, der i al beskedenhed gik ud på følgende: Ligestilling med andre erhverv, devaluering af kronen, mindstepriser på kød, beskyttelse mod kornimport samt lavere ejendomsskatter. Kongen modtog delegationen, men han havde statsminister Stauning ved sin side, og henviste delegationen til ham. Hvorefter der blev forhandlet i Statsministeriet. Da deputationen kom ud fra de forhandlinger, sagde en af lederne, godsejer Junker: »Nu ... må vi selv

Bondetoget til Amalienborg 1935. I forgrunden med hat i højre hånd ses Knud Bach, (1871-1948) gård-ejer, politiker, formand for Landbrugernes Sammenslutning. Foto Sven Türck, Kongelige Bibliotek.

tage vor skæbne i vor egen hånd og gennemføre vor vilje med alle til rådighed stående midler«. Han opfordrede herefter til produktionsstrejke.⁷¹

Hvad Bondetoget betød for deltagerne, kan bedst sammenfattes med følgende citat fra en af de bornholmske deltagere ved afrejsen fra København mandag aften: »já vil gjærna varra sjøsjøger en Nat te for aa há oplævet dænja Dánj«⁷²

Fælleskabet, oplevelsen af at man var mange, der havde »gjort noget«, har naturligvis betydet vældig meget for deltagerne. Man kan undre sig lidt over, at der ikke var nogen overvejelser over det helt åbenlyse

udemokratiske i at gå til kongen, og dermed uden om den lovlig valgte regering. De overvejelser forekom i pressen. Særlig bed pressen sig fast i, at politiet i København havde meddelt, at der ikke måtte demonstreres på Amalienborg Slotsplads. Det havde man så valgt fra LS' side at overhøre. Hvilket Bornholms Avis havde nogle kommentarer til. Avisen syntes, at det var dumt at gennemføre toget. Men de blev fejlet af bordet af den bornholmske ledelse, med følgende ord: »når en ide har udviklet sig til en folkestemning ... så spørges der ikke om dispositionerne er kloge eller dumme, men så gennemføres de med Livets Ret, og land-

brugerne skal nok vide at komme i forbindelse med deres konge«. ⁷³ Opfordringen fra godsejer Junker til produktionsstrejke, kom ikke som nogen overraskelse for deltagerne. Det var et middel, der var blevet diskuteret flere gange. I november 1934 blev emnet diskuteret på flere møder, bl.a. på sognemødet i Rø og senere på en ekstraordinær generalforsamling på Kanns Hotel i Aakirkeby.⁷⁴ Der var ikke entydig tilslutning blandt de mere markante LS-folk for ideen om produktionsstrejke. Nogle enkelte var positive, andre mente, at man højst skulle standse eksporten – det ville skade valutaindtjeningen. En gav udtryk for, at man nok skulle vænne sig til at anvende magtmidler, selv om det ikke var så enkelt. Der var forskel på, om det var svineproduktionen eller mælken, man skulle tilbageholde. Mælken betød ikke så meget økonomisk. Og smørret kunne gemmes i et kølerum. Den pågældende gik selv ind for leveringsstandsning, men mente, at det ville tage en snes år, før der var fuld enighed om at slutte op om det. Diskussionen afspejlede, at de bornholmske LS-folk ikke var helt enige med ledelsen. Men heller ikke helt fremmede overfor tanken. Bondetoget havde været en stor og spændende oplevelse at deltage i – men det fik ingen betydning rent politisk. Det kunne man ikke vide på det tidspunkt.

Produktionsstrejke 1936

På årsdagen for Bondetoget blev der holdt landmandsstævne i Rønge hos LS-formanden Knud Bach. Ifølge avisen Bornholm, var der 60.000 danske bønder, som deltog i mødet. Der var kun få bornholmske repræsentanter til stede. På mødet blev det proklameret, at man skulle lave »en aktion mod

systemet og kapitalmagten men ikke mod byernes befolkning«. ⁷⁵ Der blev vedtaget en resolution til standsning af svineleverancerne fra 3.-8. august. Det blev ikke nogen stor succes. I Jylland blev det kun delvist gennemført, og på Sjælland og øerne inklusiv Bornholm, var leverancerne nogenlunde som sædvanligt. Den 15. august kunne de bornholmske bønder så læse i Bornholm, at LS' hovedbestyrelse havde besluttet, at mælken skulle tilbageholdes søndag den 13. september. Det man ville opnå med den tilbageholdelse var at vise politikerne, at landbruget havde kampmidler, som man ikke var bange for at bruge. Meningen var at ramme eksporten og dermed valutaindtjeningen. I de udgaver af Bornholm, der udkom fra den 15. august til mælkestrejken skulle finde sted, var der mange »opråb«, som skulle animere bønderne til at undlade at levere mælk den 13. september. Det blev ikke nogen succes på Bornholm. Der blev kun tilbageholdt 15 % af mælken.⁷⁶ I resten af landet var det nogenlunde det samme billede. Det udstillede LS som en organisation, der ikke havde de »muskler« som hovedbestyrelsen havde forestillet sig, at de kunne bruge til at true regeringen og de øvrige partier med. På landsplan fik de to mislykkede strejker den konsekvens, at de, der mente, at man opnåede mest ved forhandling med regeringen, blev ekskluderet. Hvorefter en del medlemmer sivede ud. Det kan man ikke konstatere på Bornholm, da man jo ikke har overblik over medlemstallet, og der ikke kom modstridende synspunkter til udtryk i ugeavisen Bornholm. Men man kan konkludere, at tilslutningen til bevægelsens aktioner ikke var så stor, og måske overdrev den lokale afdeling af LS, når den angav medlemstallet. Herom senere.

Ud fra bilag 7 kan man se, hvor stor tilbageholdelsen af mælkemængden var den pågældende strejkedag. Ibsker- og Nexø-området leverede 100 % det samme som sædvanlig. I Bodilsker kom der så godt som den samme mængde som sædvanlig, ligeledes i Østermarie. Der hvor man tilbageholdt mest mælk var i Olsker, Rø, Rutsker og Klemensker. Hvis man sammenligner med bilag 1 og 2, som er oversigter over, hvor der var størst brug for de økonomiske tiltag, som kom i begyndelsen af 1930'erne, så er der overensstemmelse mellem opbakningen til hovedbestyrelsens mælkestrejke og de dårlige økonomiske forhold. Der er til en vis grad overensstemmelse mellem, hvor stor en procentdel i et sogn, der stemte på Bondepartiet (som var LS' politiske forlængelse – herom senere), og på hvor meget mælk, der blev leveret den 13. september. Ibsker holdt ikke nogen mælk tilbage, og i det sogn var der 3,6 % der havde stemt på Bondepartiet.

I Bodilsker blev der kun holdt 1 % af mælken tilbage og her havde 0,9 % afgivet en stemme på Bondepartiet i 1935. Rø, Rutsker, Olsker og Klemensker havde henholdsvis 6,5 %, 5,2 %, 4,2 % og 7,4 % sat kryds på Bondepartiet. Det var også nogle af de økonomisk hårdest ramte sogne. Men sammenhængen er ikke entydig. I Poulsker var 20 % af mælken tilbageholdt og 7,1 % havde stemt på LS' politiske forlængelse. Det giver god mening. Men hvis vi ser på hvor mange af gårdene der fik hjælp, så var det ikke særlig markant. Der kan være to forskellige konklusioner: enten var der ingen sammenhæng mellem den økonomiske situation og opbakningen til LS, eller også var det husmændene, der var de aktive i Poulsker.

LS og de politiske partier

Allerede i forbindelse med de første orienteringsmøder, som blev holdt i sognene i begyndelsen af 1932, var der, som nævnt tidligere, mange der gav udtryk for, at LS ikke skulle udvikle sig til at blive et politisk parti. Det ville kunne dele vandene. Man skulle holde fast i at være en protestbevægelse og en fagforening. Initiativtagerne beroligede hver gang: det vil ikke ske. Det gjorde det heller ikke. LS blev ikke omdannet til et parti. Men bevægelsen gik i samarbejde med frafaldne venstrefolk allerede i 1934. Det resulterede i oprettelsen af Det Frie Folkeparti – senere kendt som Bondepartiet – i maj 1934. Det blev den partipolitiske gren af LS. Partiet var meget kritisk overfor byerhvervene og kapitalismen, og det talte landbrugets sag. Men Bondepartiet fik aldrig ret mange mandater. Ved det første valg i 1935 fik det fem mandater, senere i 1939 blev det til fire mandater, og ved valget under krigen i 1943 fik det kun to man-

De to mejerier, henholdsvis Hammersdal, Rutsker Sogn, øverst, hvor der blev tilbageholdt 25 % af den normale mælkeleverance, og Vaddam Mejeri, Ibsker Sogn, hvor al mælken blev leveret søndag den 13. september 1936.

LS-hovedledelse havde proklameret stop for mælken til mejerierne søndag den 13. september 1936. Beslutningen blev taget på årsdagen for Bondetoget. Meningen var at vise politikerne at bønderne stod bag Landbrugernes Sammenslutning og at man var villig til at bruge strejk våbnet. Men aktionen blev ikke nogen egentlig magtdemonstration. Hverken på landsplan eller på Bornholm. Luftfotos fra Kongelige Bibliotek, 1946 og 1949, foto Sylvest Jensen, Hillerød.

dater. Det er bemærkelsesværdigt, at Bondepartiet ikke fik større tilslutning. Man stemte på de partier, man normalt havde stemt på. Gårdmændene stemte Venstre. Om husmændene, hvis de havde tilsluttet sig LS, vedblev at sætte kryds ved de radikale og socialdemokraterne, kan det være lidt vanskeligt at fastslå.

I 1935 var der 565 bornholmere, der stemte på Bondepartiet, i 1939 blev det til 615 og i 1943 var det faldet til 444 stemmer. Spørgsmålet er, om de bornholmske landbrugere stemte på samme måde som de øvrige danske landbovælgere. Eftersom det er vanskeligt at afgøre, hvor mange medlemmer der var af LS, kan det være svært at sige noget om. Men man kan da lave nogle overvejelser.

Bilag 6 viser, hvor mange medlemmer af LS-Bornholm der var lige efter oprettelsen i 1932 og i 1936, ifølge organisationens egne opgivelser. De to sidste tal i den kolonne er antallet på de, der var mødt op til Sommerstævnet. Alle fire er meget runde tal. Inden for organisationens egne rækker kom der omkring 1940 udtalelser der viste, at medlemstallene gennem hele organisationens eksistens, havde været temmelig opustede. Så de er ikke så pålidelige.

Desuden er der en oversigt over, hvem der betalte »Svinekronen«. I perioden fra 1937-1939 blev det gennemført i det meste af landet, at medlemmerne af LS betalte kontingent på den måde, at de betalte en kr. pr. slagtet svin. På Sjælland, Lolland-Falster og på Bornholm blev det aldrig gennemført. Til gengæld opfordrede avisen Bornholm LS-medlemmerne til at betale »Svinekronen« frivilligt. Det var der så nogen der gjorde. Man må gå ud fra, at de der betalte også sympatiserede med, eller var

medlemmer af LS, ellers ville de nok ikke lægge penge i den kasse.

Den sidste kolonne viser stemmetal på Bondepartiet. Der var formentlig en sammenhæng mellem det at stemme på Bondepartiet og være medlem af LS. Partiet var, som nævnt, dannet af LS-folk der var brudt ud af Venstre. Partiets program var hentet ud af LS ideer og ønsker.

Ud af tallene kan man vel tillade sig at konkludere, at de første medlemstal nok er noget overdrevet. Men at der er en nogenlunde stabil medlemsskare, også under krigen. Den har nok toppet i 1940. Tallet er fra januar måned. Samtidig kan man udlede, at der ikke skete den store afvandring under krigen.

1939 var der 615, der stemte på Bondepartiet og i 1940 752, der betalte Svinekronen. Altså færre der stemte på Bondepartiet end der økonomisk støttede LS. I 1943 var det kun 444 der stemte på Bondepartiet og i 1944 var der 650, der betalte Svinekronen. Konklusionen må blive: selv om man støttede LS økonomisk, stemte man ikke nødvendigvis på Bondepartiet. Det samme billede som i resten af landet. Man kan også sige, at der minimum var et medlemstal, der svingede fra 518 til 752 i perioden 1938 til 1944.

I begyndelsen af 1935 var der amtsrådsvalg. I den sammenhæng besluttede amtsbestyrelsen for LS Bornholm, at man ikke ville opstille lister til valget. Men henstillede til, at de øvrige partier ville tage hensyn til LS-medlemmerne, således at der kunne opstilles LS-medlemmer på de øvrige partiers lister. Hvilket ingen af partierne var villige til. Man ønskede at holde afstand til protestbevægelsen.

Et andet parti, som også bejlede til LS-

folk, var DNSAP – det danske nazistparti. Det havde, som tidligere omtalt, den førindustrielle fortælling om bonden og jorden som grundlaget for nationen. Altså en idyllisering af fortiden, den gamle familiestruktur, de gamle værdier og håndens arbejde. Det parti fik ingen mandater i 1935. Der var på landsplan afgivet 16.000 stemmer på det. Heraf kom de 191 fra Bornholm. I 1939 var der 31.000 der satte et kryds ved partiet, heraf var de 251 fra Bornholm. Det gav tre mandater, som de også fik efter valget i 1943, hvor 43.000 stemte på dem. Dog kun 254 bornholmere. Men det er ikke muligt at se nogen entydig sammenhæng mellem medlemskab mellem LS og stemmeafgivelse på DNSAP. LS var ikke nazistisk. Nogle af lederne, både på landsplan og lokalt, var nazister. Men det berettiger ikke til at stemple bevægelsen. Den fik fra sommeren 1940 nogle problemer med en for tæt tilknytning til DNSAP. Herom senere.

Bilag 3, 4 og 5 viser afstemningsresultaterne for Bornholm i 1935, 1939 og 1943.

LS'avis: »Bornholm«, en avis til Bornholms landbrugere

Lørdag morgen 8. juli 1933 havde de bornholmske mælkekuskene andet end mælkejunger med i vognen. Der lå også en stak aviser, som skulle omdeles til alle de, der leverede mælk til mejerierne. På forsiden af den ny avis, som havde fået navnet »Bornholm«, kunne man læse, at formålet med at udgive den var at samle de bornholmske landmænd. Bladet skulle uddeles gratis til alle landbohjem hver lørdag. På den måde kunne landboerne blive orienteret om, hvad der rørte sig indenfor erhvervet. Avisen

blev trykt på Bornholms Avis' trykkeri i Storegade 33 i Rønne. Det var LS, der var udgiver af avisen, og bladudvalget under LS havde ansat en redaktør. Ud over ham var der to meget aktive LS-folk i redaktionen.

Som nævnt ovenfor, skete udbringningen med mælkekuskene fra mejerierne ganske som i det øvrige Danmark. Formanden for LS opfordrede til, at man averterede og indsendte stof af landbrugsfaglig og erhvervsøkonomisk art. På den måde kunne landbrugere selv være med til at præge avisen. Hidtil havde man kunnet læse om de landbrugsfaglige og -politiske emner i Bornholms Tidende, som også havde lagt spalteplass til en del læserbreve fra de forskellige debatlystne landmænd.

Der var flere formål med at udgive bladet: et var at holde landmændene underrettet om, hvad der skete indenfor erhvervet, praktisk og fagligt, noget andet var ønsket om at oplyse om LS. Man mente, at større viden om bevægelsen var vejen frem, det ville føre til større tilslutning. Det kunne måske også skabe bro over nogle af de modsætninger, der var mellem husmænd og LS. Formanden understregede at »den eneste tilknytning til en politisk presse er trykningen, og jeg håber, at dette ikke vil have til følge, at den smager af partipolitik.« Det var LS der udgav bladet, og det var LS, der sammensatte redaktionsudvalget.

Et andet modsætningsforhold var mellem by og land – byboerne havde ingen forståelse for landbrugernes problemer, mente man blandt landbrugere – også det kunne man håbe på at formindske. Bornholms Avis, som stod for trykningen af ugebladet Bornholm, ville daglig have en landbrugs-side med stof fra Bornholm.

Bilag 3: Afstemningsresultater fra Bornholm ved Folketingsvalget i 1935

Resultater fra 1. kreds 1935

	Bonde.	Kom.	DNSAP	Retsfor.	Konserv.	Rad.	Soc.d.	Venstre
Rønne	20		54	130	1146	105	3589	425
Hasle	8		5	7	128	23	433	102
Allinge	6		6	10	85	29	461	94
Sandvig	0		2	0	52	11	281	7
Olsker	23		6	21	49	25	291	130
Rutsker	32		19	6	59	9	301	208
Klemensker	79		24	11	124	25	432	372
Nyker	24		9	7	58	15	259	205
Knudsker	30		6	7	46	12	255	110
Nylars	15		4	32	63	18	196	139
Vestermarie	34		6	32	89	54	344	361

Resultater fra 2. kreds 1935

	Bonde	Kom.	DNSAP	Retsfor.	Konserv.	Rad.	Soc.d.	Venstre
Aakirkeby	5		4	63	105	30	212	327
Aaker	72		3	57	79	58	405	467
Nexø	0		11	70	193	124	586	329
Bodilsker	5		0	19	25	80	148	244
Pedersker	30		5	10	30	30	152	245
Poulsker	37		2	30	49	12	139	246
Gudhjem	4		5	37	51	39	197	52
Østerlars	31		3	14	74	43	232	309
Svaneke	3		8	21	114	53	290	144
Ibsker	20		5	42	48	62	204	167
Østermarie	64		5	70	84	104	344	420
Rø	23		4	11	73	13	125	103
Christiansø	0		0	1	10	7	42	0

Bilag 4: Afstemningsresultater fra Bornholm ved Folketingsvalget i 1939

Resultater fra 1. kreds 1939

	Bonde.	Kom.	DNSAP	Retsfor.	Konserv.	Rad.	Soc. d.	Venstre
Rønne	23	237	60	111	980	187	3263	648
Hasle	3	10	2	9	125	25	403	130
Allinge	6	14	7	29	69	40	442	123
Sandvig	5	4	4	0	45	14	275	14
Olsker	18	2	4	13	30	28	285	163
Rutsker	31	3	10	4	60	8	290	212
Klemensker	77	10	26	11	88	30	407	412
Nyker	18	9	2	5	28	16	279	225
Knudsker	27	6	2	11	43	15	283	123
Nylars	17	8	4	26	57	11	172	182
Vestermarie	32	1	6	17	72	45	332	390

Resultater fra 2. kreds 1939

	Bonde.	Kom.	DNSAP	Retsfor.	Konserv.	Rad.	Soc. d.	Venstre
Aakirkeby	9	0	9	43	88	28	227	390
Aaker	86	11	13	43	59	54	406	458
Nexø	3	11	27	36	177	88	533	378
Bodilsker	13	0	8	17	22	46	136	263
Pedersker	24	0	8	2	17	33	162	266
Poulsker	30	3	7	20	38	2	139	281
Gudhjem	7	31	7	13	59	54	151	107
Østerlars	39	7	9	6	93	49	198	341
Svaneke	2	5	10	10	104	84	229	156
Ibsker	28	3	10	16	35	39	193	226
Østermarie	92	8	14	35	67	119	342	506
Rø	25	0	11	6	38	18	125	140
Christiansø	0	1	1	3	18	4	42	0

Bilag 5: Folketingsvalg 1935, 1939 og 1943

Valgresultater på Bornholm

Partier	1935	1939	1943
Bondepartiet	565	615	444
Kommunisterne	Opstiller ikke	373	Er forbudt
Nationalsocialisterne	191	251	254
Retsforbundet	698	486	440
Konservative	2834	2412	2873
Radikale	981	1047	969
Socialdemokratiet	8819	9314	11636
Venstre	5206	6134	6505
Dansk Samling	Opstiller ikke	Opstiller ikke	427

Kilde: Bornholms Tidende 4. april 1939 og 24. marts 1943.

Den nye ugeavis Bornholm var udset til at løse mange problemer. Forventningerne var store.

Ud over formandens indledning og begrundelse for at udgive avisen, blev avisens hensigt også præsenteret af den ansvarshavende redaktør. Han skrev at ånden i bladet ville blive præget af »lige værdighed i borg og hytte« ... »Alle landbrugere er stands- og lidelsesfæller uden hensyn til deres jordlodders størrelse ... Landbrugets rentabilitet er det store mål vi arbejder for, og de landmænd, der endnu står udenfor vor organisation, vil vi forsøge at få vakt til erkendelse af, at af alle erhverv er landbruget det dårligst aflønnede«. Avisen skulle behandle erhvervsøkonomiske og landbrugsfaglige problemer »upolitisk kan vi vel ikke påstå det bliver, men det bliver absolut neutralt overfor alle bestående partier. Partipolitik vil ikke finde plads i bladet«. Det blev understreget at bevægelsen gik på tværs af de

traditionelle opdelinger, og at det var en fagforening. Han opfordrede til, at man skulle skrive i bladet og meget gerne annoncere. Annoncerne skulle være med til at finansiere bladets udgivelse.

Et gratis blad, som også blev gratis om-delt! Hvor kom pengene fra? Der blev taget penge af det kontingent LS-medlemmerne betalte. Men for at det økonomisk skulle kunne hænge sammen, var man afhængig af annoncer. I blad nr. 2 fra 15. juli 1933 var der et »opråb« fra formanden på s. 2, hvor han gjorde opmærksom på, hvor stor en læzerskare bladet havde: det blev trykt i et oplag på 3875 eksemplarer (30. dec. 1933 var oplaget på 3975 og i nr. 21 1935 s. 3 opgives det, at bladet udsendes i mere end 4000 eksemplarer, det endelige højdepunkt er omkring 1940, hvor tallet angives til 4200), »vi tillader os herved at henlede Deres opmærksomhed på dette nye blad som et organ, der tør skønnes at være af en så-

dan rækkevidde, at annoncer der trykkes i det, vil være sikret en endog meget stor læsekreds af landbrugere«. Og på s. 3 blev der gået mere direkte til sagen i en reklame fra ugebladet Bornholm, med følgende tekst: »Hvilke forretningsdrivende bør landbrugerne købe hos? Naturligvis hos dem, der averterer i Ugebladet Bornholm«. Så kan man vel næppe sige det mere klart.

Udbringningen var, som nævnt, gratis. I bestyrelserne for mejerierne, var der et flertal af LS-folk. De havde givet tilsagn om, at mælkekuskene kunne tage bladet med. De skulle jo alligevel køre, så det spillede ingen rolle.

Ugebladet Bornholm var ikke det eneste LS-blad der blev udgivet. I 1933 var der 12 andre lokale LS-blade, fortrinsvis i Jylland.

Derudover et landsblad der kom hver 14. dag og landsbladet, Landboværnet, som kom hver uge. Flere af de små lokale blade forsvandt i 1933, fordi der kom LS-aviser, som dækkede større dele af landet. Bornholm bragte artikler fra de øvrige blade. Så på den måde var Bornholm ikke kun et blad med lokale nyheder eller diskussioner. Læseren blev også orienteret om, hvad der blev skrevet og diskuteret i andre lokale afdelinger og i ledelsen af LS.

Avisen var på fire sider, helt almindelige avissider, af samme størrelse som Bornholms Avis og de øvrige aviser, der blev udgivet på det tidspunkt. I det meste af avisens levetid var der et nogenlunde fast forhold mellem indhold og annoncer: ca. 43 % af avisens indhold var annoncer. De øvrige

Første årgang, første nummer af »Bornholm«. Ugeblad for Landbrugernes Sammenslutning paa Bornholm,« Bornholms Ø-Arkiv. »Som et Led i Arbejdet for at samle bornholmske Landmænd har LS Amtsbestyrelse indset Nødvendigheden af, i Lighed med en stor Del af Amterne i det øvrige Land, at udgive et eget Blad. Bladudvalget har gennem det sidste Aarstid arbejdet paa realisere denne Plan med det som Maal, at Bladet skulle tilgaa samtlige Landbo Hjem paa Bornholm gratis«.

Bilag 6: Viser medlemstal for LS-Bornholm, hvor mange der betalte Svinekrone, og hvor mange der stemte på Bondepartiet

	LS-medlemmer	Svinekrone ⁸⁴	Antal stemmer på Bondepartiet
1932	1.500 medlemmer		
1935			565
1936	1.350 medlemmer		
1938		518	
1939			615
1940	1.000 medlemmer der deltog i sommerstævnet	752	
1943			444
1944	400 medlemmer der deltog i sommerstævnet	650	

Bilag 6 viser, hvor mange medlemmer af LS-Bornholm der var lige efter oprettelsen i 1932 og i 1936, ifølge organisationens egne opgivelser. De to sidste tal i den kolonne er antallet på de, der var mødt op til Sommerstævnet. Alle fire er meget runde tal. Inden for organisationens egne rækker kom der omk. 1940 udtalelser der viste, at medlemstallene gennem hele organisationens eksistens, havde været temmelig oppustede. Så de er ikke pålidelige. Desuden er der en oversigt over hvem der betalte »Svinekronen«. I perioden fra 1937-1939 blev det gennemført i det meste af landet, at medlemmerne af LS betalte kontingent på den måde, at de betalte en kr. pr. slagtet svin. På Sjælland, Lolland-Falster og på Bornholm blev det aldrig gennemført. Til gengæld opfordrede avisen Bornholm til at LS-medlemmerne betalte »Svinekronen« frivilligt. Det var der nogen der gjorde. Man må gå ud fra, at de der betalte sympatiserede med eller var medlemmer af LS, ellers ville de nok ikke lægge penge i den kasse. Den sidste kolonne viser stemmetal på Bondepartiet.

57 % var artikler af forskellig art. Strukturen udkrystalliserede sig rimelig hurtigt. På s. 1 var som ofte de artikler, der var hentet fra Landboværnet – den landsdækkende LS-avis, eller andre LS-blade. Artiklerne omhandlede i de fleste tilfælde politiske forhold, set med LS-briller, men også ganske almindelig oplysende artikler. 25. nov. 1933 nr. 21 havde således på s. 1 følgende, meget forskellige artikler og indlæg: »Almindelige betragtninger over politikernes uduelighed«. Med undertitel: »Nogle betragtninger af Jens Bæk«. Skribenten udtrykte sin vrede over at politikerne ikke

gennemførte de forslag, som LS stillede. Han slutter med følgende svada: »At den danske styreform er gold ikke alene indadtil, fordi den spilder sin tid og kraft i partipolitikkens golde kævl..., men også udadtil er vor styreform gold, så vel som andre landes styreform af samme støbning også er det.« ... »Støt de sammenslutninger der vil noget, der er kraft i, der sætter vilje, og alt ind på at ændre forholdene – lad os dog ikke længere fortsætte i den »laden-stå-til« samfundsnedbrydende erhvervsøkonomiske politik, der føres herhjemme«. Indlægget fyldte 2 spalter. På s. 1 er der også føl-

Bilag 7: Mælkestandsning på Bornholm 13. september 1936⁸⁵
I alt blev der tilbageholdt 15 % af den normale levering

Mejeri	Procent af den normale leverance	Område hvorfra det blev leveret
Kajbjerg	29 %	Allinge og Olsker
Humledal	38 %	Rø
Godthåb	9 %	Rønne og Knudsker
Hammersdal	25 %	Rutsker
Dybdal	12 %	Østerlars
Bøsthøj	15 %	Aaker
Brodal	16 %	Aaker
Lobbæk	20 %	Nylars
Nykær	16 %	Nyker
Bjørnedal	27 %	Klemensker
Svalhøj	9 %	Hasle
Central	3 %	Vestermarie
Broholm	16 %	Østermarie
Gadeby	15 %	Østermarie
Bækkedal	20 %	Poulsker
Pedersker	15 %	Pedersker
Bodilsker	1 %	Bodilsker
Nexø	0 %	Nexø
Vaddam	0 %	Ibsker

gende: en lille notits om »Englands korn-told«. En artikel om »Kålbroskvampen og dens bekæmpelse«. Otte linjer om »Amerikansk krisehjælp«. Et indlæg om det ønskelige i lytterindflydelse på radioen. Som det ses, er det meget blandet: LS’ politiske synspunkter og almindelige praktiske oplysninger.
På s. 2 og undertiden også på s. 3 kom de lokale indlæg, debatindlæg eller meddelelser fra den lokale afdeling af LS. Enten indkaldelse til et sognemøde eller indbydelse til Sommerstævne. Der udviklede sig snart en praksis, således af der på s. 2 var et

indlæg med titlen »Situationen i dag«. Som oftest var strukturen i indlægget følgende: først om vejret, dernæst om det arbejde, der var aktuelt netop på det pågældende tidspunkt. Det kunne være roerne – i den sammenhæng blev et af landbrugets større problemer taget op: mangel på arbejdskraft. Herefter fulgte 3. del af indlægget. Idet behandlingen af landbrugets problemer blev årsag til at komme ind på det politiske systems manglende tiltag på området, og dermed en god anledning til at understrege LS’ løsning på problemerne. Ikke partipolitik, men et fagforeningspolitisk synspunkt.

Bilag 8: Folketingsvalget 1935

	1935 stemmer	1935 %	1935 stemmer	1935 %	1935 stemmer	1935 %	1935 stemmer	%
	Bondepartiet		Venstre		Socialdem.		Radikale	
Olsker 545	23	4,2	130	23,8	291	53,3	25	4,5
Rutsker 634	32	5,0	208	32,8	301	47,4	9	1,4
Klemensker 1070	79	7,4	372	34,7	432	40,3	25	2,3
Nyker 577	24	4,3	205	35,5	259	44,8	15	2,5
Knudsker 466	30	6,4	110	23,6	255	54,7	12	2,5
Nylars 471	15	3,1	139	29,5	196	41,6	18	3,8
Vestermarie 920	34	3,9	361	39,2	344	37,3	54	5,8
Aaker 1141	72	6,3	467	40,9	405	35,4	58	5,0
Bodilsker 521	5	0,9	244	46,8	148	28,4	80	15,3
Pedersker 502	30	5,9	245	48,8	152	30,2	30	5,9
Poulsker 515	37	7,1	246	47,7	139	26,9	12	2,3
Østerlars 706	31	4,3	309	43,7	232	32,8	43	6,0
Ibsker 548	20	3,6	167	30,4	204	37,2	62	11,3
Østermarie 1091	64	5,8	420	38,4	344	33,1	104	9,5
Rø 352	23	6,5	103	29,2	124	35,2	13	3,6

Tabellen viser afstemningsresultatet for folketingsvalget i 1935, det første valg, hvor Bondepartiet var opstillet. Det er tallene fra landsognene for henholdsvis Bondepartiet, Venstre, Socialdemokratiet og Radikale. Under hvert sogn står det totale stemmetal for det pågældende sogn. Derefter følger antal stemmer på det pågældende parti og i næste kolonne er tallet omregnet til procent af det afgivne stemmetal.

Som nævnt tidligere blev s. 3 ofte anvendt til lokale meddelelser. I nr. 21, 1935, er der således et referat fra Landboforeningens generalforsamling. En Jagttabel, så var alle orienteret om, hvad der måtte skydes og hvornår. En opfordring til at melde sig ind i LS. Og for at det ikke skulle være besværligt, var der en liste over hvem der var sogneformænd rundt om på øen. Så viste man, hvem man kunne henvende sig til. Samt børsnotering. Alt sammen praktiske oplysninger. Desuden en opfordring til at landmændene skulle avertere i deres eget blad.

I begyndelsen af 1944 gik avisen ind i svære tider. Den opmærksomme læser havde vel allerede inden da bemærket, at noget var mindre godt: der var ikke lige så mange annoncer som sædvanlig. Annoncørernes tal faldt fra et gennemsnit på 70 til 30 i det nummer, der udkom 8. januar 1944 og var nede på 15 den 22. januar. Annoncerne var den økonomiske nerve. Formanden for LS indkaldte til ekstraordinær generalforsamling.⁷⁷ Han opfordrede til, at medlemmerne mødte talstærkt op, for at være med til at træffe beslutning om bladets fremtid. I det

efterfølgende nummer af avisen fulgte et referat af generalforsamlingen, som var blevet afholdt i Industri- og Landbo-Cafeen. Det eneste punkt på mødet var avisens fremtid. Skulle man for fremtiden være abonnent for at modtage avisen? Formanden fremlagde problemet: »annonceindtægten svigter, dels som følge af, at de handlende ikke har noget at annoncere med, og dels som følge af de amerikanske tilstande, der i denne urolige tid har så stort et råderum.« Han mente at det ville være nødvendigt at bruge kr. 250 om ugen af Amtskassens beholdning (LS-bevægelsens kasse) for at holde bladet gående. Men det mente han ikke, man kunne i længden. Derfor foreslog han at »Bornholm« blev et abonnementsblad med ca. 1000 abonnenter. I så fald ville den økonomiske basis være i orden, og man kunne fortsætte udgivelsen. Der var ingen stemning for at gå ud og tegne abonnenter, hvorimod der blev fremsat forslag om at fortsætte med udgivelsen af bladet som månedsskrift. Det blev støttet fra flere sider. Ved afstemningen blev det vedtaget at opsiges kontrakten med trykkeriet inden 1. feb. 1944. Det vedtoges at bladudvalget i forbindelse med amtsbestyrelsen skulle indhente tilbud på fremstilling af et månedsskrift, som midlertidigt organ for LS på Bornholm.

Bladets fremtid var tilsyneladende sikret. Det udkom i uændret form, fem spalter, men med næsten ingen annoncer de følgende uger. 11. marts 1944 (nr. 10) blev et noget andet format omdelt til abonnenterne, det udkom nu i ca. halv størrelse. I perioden 11. marts til 21. okt. 1944 kom avisen hver 14. dag i tidsskriftsformat. I det sidste nummer af avisen var der kun fire annoncer. I de syv måneder avisen overlevede, blev den

trykt i Randers i Folkets Bogtrykkeri. Man kan undre sig over, at bladet skulle trykkes i 1000 eksemplarer. Så var der måske alligevel så mange medlemmer af bevægelsen i 1944? Eller var 1000 abonnenter det der skulle til for at give bladet et tilstrækkeligt fundament? Og derfor mere et udtryk for et ønske end en realitet.

Man kan undre sig over, at annoncørenes antal faldt så voldsomt. Årsagen var, som nævnt, ifølge formanden, at de forretningsdrivende ikke havde nogen varer og »de amerikanske tilstande«. Den først nævnte årsag kan man måske godt forstå, men hvad mente han med »de amerikanske tilstande«? Det dækkede helt konkret over, at de erhvervsdrivende, som tegnede annoncer i bladet, blev truet af de folk, der stod bag det illegale blad »Pro Patria«.⁷⁸ Redaktionen af det illegale blad arbejdede sammen med to brødre fra Engegård i Nylars: Arne og Poul Kofoed. I begyndelsen af januar 1944 blev der sendt breve til de forskellige annoncører, hvor de blev gjort opmærksomme på, at de med deres annoncer støttede et nazi-foretagende. LS bladet havde flere gange angrebet modstandsbevægelsen. Desuden havde bladet, som tidligere nævnt, udvist en utilsløret begejstring for den nazistiske fremgang tidligere i krigen. Det havde den umiddelbare effekt, at antallet af annoncer faldt til 30 i det nummer, der kom den 8. januar. I nytårsudgaven havde der været 83annoncører, som ønskede Godt Nytår til bladets læsere. Den illegale gruppe sendte endnu et brev til de annoncører, der fortsatte. »Til vor store forbavselse ser vi, at De, ved fortsat avertering i Nazi-Bladet »Bornholm«, har valgt at sidde vor anmodning fra forleden overhørig. Vi anmoder Dem derfor om endnu en gang, at tænke alvorligt over

sagerne og gøre Dem klart, hvorvidt fordelene ved averteringen står i forhold til risikoen.« Modtageren blev herefter oplyst om, at 75 % af de øvrige annoncører var stoppet. Brevet sluttede med at appellere til den forretningsdrivendes bedre jeg: »Da vi ingenlunde ønsker at drage Deres gode danske sindelag i tvivl, tillader vi os at tro, at De i rette tid vil annullere Deres annonce.« Underskrevet »Pro Patria«. Det gav resultat. Man kan konkludere, at bladet »Bornholm« blev nedkæmpet af modstandsbevægelsen.

Nogen har nok savnet de praktisk-faglige oplysninger og den ugentlige dosis af vrede udfald mod alt og alle, som havde en anden opfattelse. Men andre har uden tvivl været glade for at slippe for at få bladet inden for døren.

LS efter 9. april 1940

I tiden efter 9. april 1940 var der tanker fremme i erhvervskredse og på den politiske højrefløj om at ændre eller afskaffe det demokratiske system, som man mente havde spillet fallit. Man forestillede sig, at der skulle indsættes en regering bestående af eksperter eller upolitiske ministre, som ikke var bundet af Rigsdagen. Den ide var, som tidligere nævnt, ikke fremmed for LS, ej heller for den bornholmske afdeling. Efter krigsudbruddet 1. september 1939 voksede landbrugets problemer og de blev ikke mindre i den første tid efter den tyske besættelse. Man var nu helt afskåret fra det væsentligste afsætningsmarked, England. Derfor var det vigtigt at få en handelsaftale med Tyskland. LS havde ikke nogen gode forbindelser i Tyskland, men det hjalp NSDAP med at få organiseret i løbet af foråret

1940. Men besættelsen kom i vejen, så det var først i efteråret 1940, at der kom en delegation afsted. Inden da havde den danske regering forhandlet sig frem til en aftale, hvor man tog hensyn til, at der skulle sælges landbrugsvarer og samtidig skulle man kunne købe kul og andre vigtige produkter i Tyskland. Hvis prisen på landbrugsvarerne blev høj, ville man tilsvarende skulle betale en høj pris for importvarerne. Derfor fik landbruget ikke så tilfredsstillende et resultat, som erhvervet kunne ønske.

Sommeren 1940 krævede LS-ledelsen, at regeringen gik af, og at den overlod både forhandling og magten til erhvervsinteresser. I avisen Bornholm var der 8. juni 1940 et indlæg af en af de meget aktive bornholmske LS-mænd. Indlægget afspejlede, at de af øens LS-folk – der førte ordet – var helt enig med landsledelsen: der skulle ske et systemskifte »desuden forlanges (forhandlingsansvaret) overdraget mænd, der besidder landmændenes agtelse og tillid... Og da det bliver mere og mere klart for alle interesserede, at situationen før, som efter 9. april overstiger regeringens evner og kræfter, egner den sig derfor ikke til at føre an i den omlægning, der nu må gennemføres og opfordres derfor til at trække sig tilbage. »Ministeriet Stauning og co. betyder ikke fornyelse som landet og forholdene kræver. Folket søger derfor andre ledere«. Næste skridt viste, at LS-ledelsen var parat til at gå længere, end man havde gjort tidligere. Den 22. juni 1940 kunne man i avisen Bornholm læse en meddelelse fra repræsentantskabet, som havde holdt møde i Århus 17. juni – den dag, Frankrig havde kapituleret til Tyskland. Knud Bach gjorde rede for Tysklands-forhandlingerne. Han udtalte sin dybeste mistillid til regeringen

og Landbrugsrådet, som havde ført forhandlinger om en handelsaftale med Tyskland. »Regeringen er efter sin fortid uegnet til at føre disse forhandlinger. Den har bevist, at den ikke er i stand til at bringe os i det rette tillidsforhold overfor Tyskland, hvorfor vi gentager vores krav om dens tilbagetrædelse. Vi erkender det nu som utilstrækkeligt, kun at beskæftige sig med faglige spørgsmål. Idet bondens stilling først og fremmest afhænger af den nærmeste tids politiske udvikling her i landet.« LS vil, »som landbrugsfagligt korporation i loyalt samarbejde med Bondepartiet og DNSAP og alle opbyggende kredse i vort folk, medvirke ved dannelsen af en på bred basis hvilende sammenslutning af alle nationale og sociale kræfter, der vil afløse det bestående partipolitiske system.«

Det skabte debat. De lokale aviser var hurtige til at kommentere og drage konklusioner ud fra den udtalelse. Bornholms Tidende (Venstre avis) holdt nogenlunde lav profil, de skrev blot, at nu vidste man, hvor man havde LS. Men både Bornholms Avis (Konservativ) og Bornholms Social Demokrat gik noget voldsommere til angreb på LS. De beskyldte bondebevægelsen for at være både udemokratisk og udansk. Amtsformanden udtalte sig ikke. Han var afventende. Han ønskede en lukket debat om den nye kurs, og det lagde han op til i forbindelse med indkaldelse til sommermødet, som skulle afholdes i slutningen af juli. Måske var han selv i tvivl om den nye linje. Han meddelte, at der ville blive udsendt materiale til sogneformændene, og at man også skulle afhente sit medlemskort der. Man kunne kun deltage i sommermødet, hvis man fremviste medlemskort. Til gengæld var der andre, der gik til angreb på den

lokale presse. Ledende kræfter i den lokale bevægelse argumenterede for, at det var nødvendigt, at LS tilsluttede sig Bondevennerne og D.N.S.A.P.: »Vore læsere vil sikkert have bemærket, at sidste uge har samtlige bornholmske dagblade svælget i angreb på LS i anledning af dens sidste beslutning... De har haft frit slag, end ikke amtsformanden har (slået fra sig), selv om Bornholms Tidende har henvendt sig til ham for at få hans mening.«

Herefter argumenterer skribenten for, at det er af nødvendighed, at LS har tilsluttet sig Bondevennerne og DNSAP: »intet er vel naturligare end at støtte dem, der taler vor sag. Dette har altid Bondepartiet gjort og dette gør nu også DNSAP – havde (regeringen) vist landbruget økonomisk retfærdighed, så havde LS selvfølgelig støttet denne, men det kan ingen tænkende landbruger gøre uden at gøre sig skyldig i økonomisk selvmord« ... herefter fulgte en truende svada: »og systemet skal nok fælde sig selv og tage sine garantier med sig. Det straffer sig altid at søge slet selskab, det vil det sikkert også gøre i dette tilfælde. Den tid er måske ikke fjern, da Socialdemokratiet bliver et forbudt parti, og så bliver det ikke så hyggeligt for Venstre og Det konservative Parti at sidde i samme vogn, thi så kan det hænde, de ager samme vej« ... Han fortsætter med at kritisere regeringens forhandlingsresultater hvor smør og flæsk, til alt for lav pris, byttes for kul...« Dette vil og skal stå som en skændsel og anklage mod det rådende system, og det skal og vil få sin løn i form af en nydannelse af det politiske system, og dette bliver ikke i den ånd, som karakteriserer vort nuværende system.«⁷⁹ Mere præcist kunne det vel næppe udtrykkes: væk med demokratiet, det har ikke

gjort noget godt for landbruget. Det vil gå Socialdemokratiet ganske som dets tyske søsterparti, som blev forbudt i 1933 efter Hitlers magtovertagelse. Og de andre partier vil formentlig lide samme skæbne.

Der kom flere indlæg, som afspejlede den samme holdning til situationen: Landbruget var blevet uretfærdigt behandlet, de betalte prisen for at andre erhverv kunne leve og tjene godt, der ville snart ske et systemskifte – demokratiet ville forsvinde.⁸⁰

»Således er nu dommens dag forestående for de partier, der så rørende er enige om at suge bonden ud til fordel for sine masser, der snylter på det bærende erhverv enten som arbejdsløse, som alt for højt lønnede funktionærer..., eller som kapitalejere og rentesugere... Har da vore udsugere- og deres presse- ... Ikke endnu begrebet et muk af, hvorfor den revolution, der nu raser i Europa, er udbrudt, og hvad den skal gøre gavn for? Det synes ikke så. Den raser så voldsomt, netop fordi der er begået uret i lang tid mod et stort antal af mennesker. Og som en strøm, der er dæmmet op, bryder de nu alle hindringer, knuser uretten og som en fugl Fønix opstår af asken og ruinerne et nyt system, der sætter retten i højsædet. Og tro ikke Danmark bliver holdt udenfor den dag systemet skal revideres... Men den som ler sidst, ler bedst, og den dag er måske ikke langt borte, da et nyt og mere retfærdigt system og ditto styre råder i Danmark, og så bliver det måske de bladmænd, der har vist modstand mod den nye tids styreform, der kommer i koncentrationen, hvis ikke de foretrækker at flygte ud af landet, som nogle kolleger allerede har gjort...«⁸¹ Det er den vrede og forurettede der taler her. Den der føler sig trådt på, den som politikerne ikke har gjort noget for – politi-

kerne, som er en del af magteliten. Skribenten viser klare totalitære tendenser. Begejstringen for det tyske diktatur er tydelig, men det vidner også om den magtesløshed mange har følt: »der er et system, der ikke hører på os og vores problemer«.

I sommeren 1940 så det ud til, at det var de totalitære ideer, der ville sejre, og LS ville være på den sejrende side. De toneangivende i den bornholmske del af LS var ikke længere fremmede overfor de udemokratiske ideer, således som en del af dem var i begyndelsen af 1930'erne. Og mange af dem måske stadig var. De kom blot ikke til orde.

I flere amter var der medlemmer, der sagde fra overfor ledelsens beslutninger og handlinger. Folk meldte sig ud eller protesterede åbent overfor den nye linje: man ville fortsætte som erhvervspolitisk organisation. Amtsformanden i Svendborg Amt blev citeret i Bornholms Tidende. Han mente at 75 % af medlemmerne ikke ville følge Knud Bachs nye linje.⁸² I den bornholmske del af LS var der, som nævnt, ikke nogen der protesterede. Ingen der udtalte sig til aviserne.

Senere, særligt i 1944, blev det understreget gentagne gange, at LS var uafhængigt af partipolitik, at LS kun var en erhvervsorganisation. Måske har der været diskussioner og overvejelser i den bornholmske afdeling i 1940 – hvorfor udtalte amtsformanden sig ikke, end ikke når Bornholms Tidende henvendte sig til ham? Han ønskede, efter alt at dømme en intern orientering og samtale, inden man gik ud i det offentlige rum med en udtalelse. »Situationen således som den havde udviklet sig siden 9. april« blev drøftet i de enkelte sogne på medlemsmøder. På møderne forelagde

formanden situationen og herefter fulgte en drøftelse. Hvorledes beslutningen om samarbejde med de to partier blev modtaget i de forskellige sogne, er der ikke mange oplysninger om. Kun findes der en notits om mødet i Klemensker, omtalt i Bornholm 20. juli. Overskriften var: Et vellykket medlemsmøde. Amtsformanden forelagde situationen, beskrev udviklingen. »Alle var enige om at holde fast ved LS«. Der er også en reference til et møde i Østermarie. Men her står der ikke noget om, hvorvidt alle holdt fast ved LS. Der oplyses kun, at man havde afholdt mødet. Så det kan ikke bruges til noget. Andre sognemøder omtales ikke. I forbindelse med det årlige Sommermøde i Almindingen, 27. juli 1940, hvor det kun var LS-medlemmer der deltog, oplæste Amtsformanden en udtalelse, som blev enstemmigt vedtaget: »LS på Bornholm til møde i Almindingen 27. juli 1940 i antal 1000 medlemmer udtaler: vi tilsiger hovedledelsen vor uforbeholdne tilslutning og støtte i kampen for genrejsning af landbrugets økonomi«. ⁸³ De tilstedeværende havde dermed accepteret hovedledelsens analyse og konklusion: regeringen havde ikke været i stand til at forhandle en ordentlig aftale for landbruget, følgelig måtte regeringen gå af. De eneste, der havde støttet landbruget, var Bondepartiet, (med nazistiske sympatier) og DNSAP, derfor skulle man nu samarbejde med disse partier. Det er oplagt at disse udtalelser har vakt vrede i nogle kredse. Det er som tidligere nævnt, umuligt at få indblik i om der var diskussion om den nye drejning af bevægelsen, ligesom det ikke er muligt at gennemskue, om der var medlemmer, der droppede ud af bevægelsen. Men noget må der være sket. Hvis man ser på tallene i tabel 5, er

der færre der stemte på Bondepartiet i 1943 end i 1939: 171 færre stemmer. I den udtalelse, der blev vedtaget nævnes det, at der var 1000 medlemmer til stede ved sommermødet. Det er et meget rundt tal. Det virker konstrueret. I 1932 oplyste den bornholmske ledelse, at man havde et deltagerantal på 1500. Om de 500 som er forskellen på de to talangivelser, er forsvundet i perioden 1932-1940, eller om de er forsvundet i 1940 pga den nye politiske linje, det kan man ikke sige noget om. Tallene er nok under ingen omstændigheder korrekte. Det oplyser vel blot, at der var færre medlemmer i 1940. Men nogen indflydelse har det haft på medlemstallet, idet der var langt færre der deltog i Sommermødet i 1944. Antallet opgives, som tidligere nævnt, til 400. (Se tidligere angående overvejelserne om medlemstallet)

Det lykkedes ikke for LS, Bondepartiet og DNSAP at få afsat regeringen. Samlingsregeringen fortsatte frem til august 1943, hvor samarbejdspolitikken brød sammen. Heller ikke efter august 1943 kom der en nazistisk ledet regering. Det blev departementscheferne, der administrerede Danmark. Og det blev det gamle styre, der atter tog over efter krigen. LS fik aldrig opfyldt sin drøm om at få ændret styreformen i Danmark.

Afsluttende bemærkninger

Protestbevægelsen LS, »Landbrugernes Sammenslutning«, var et barn af sin tid: den økonomiske krise skabte polarisering, og demokratiet og de politiske partier blev gjort til syndebukke. Bevægelsen viste sin værdi, ved at lægge pres på de politiske partier, som på mange områder lod sig påvirke

af LS til at finde løsninger på landbrugets problemer. Partiet Venstre, landboforeningerne og husmandsforeningerne overtog i flere omgange de krav, som LS opstillede, og gjorde dem til deres. Det vurderes at LS havde udspillet sin egentlige rolle fra 1933. Landbruget fik langsomt bedre vilkår i løbet af 1930’erne, og ganske gode forhold under krigen. Det kan være vanskeligt at opretholde sin utilfredshed, når der er fremgang. Men et forhold, der ikke udviklede sig til det bedre, set med traditionelle landbrugsbriller, var den industrielle udvikling, som brusede frem i løbet af 1930’erne. Denne udvikling blev sat på pause under krigen. Til trods for det skrev en af de mere stålsatte lokale LS-mænd i januar 1942 følgende i Bornholm: »omdannelsen af Bondelandet Danmark til industriland med landbrugskriser og ødelæggende arbejdsløshed jævnsides med højkonjunktur for storkapitalen, kan ikke være dansk, men er i allerhøjeste grad fremmedartet, vistnok russisk eller engelsk« ... vi konstaterer »i denne forbindelse at nationalsocialismens sejrsgang er en kendsgerning.« Det var næppe den opfattelse, der prægede de landbrugere, som dannede sogneforeninger i 1932. Der er langt fra ønsket om at gøre landbruget rentabelt til en omfavnelse af nationalsocialismen. Det var en bestemt del af LS, der havde adgang til at skrive i Bornholm. De, der forholdt sig mere kritisk til bevægelsen, har ikke efterladt sig læserbreve eller synspunkter. Så vi ved ikke, hvad de har tænkt og ment om den drejning LS fik. Men man kan konstatere at medlemstallet daledede.

Den overordnede parole var gennem hele perioden: Landbruget skulle gøres rentabelt. Landbruget skulle ligestilles med de andre

erhverv. Det blev gentaget mange gange. Både til julearrangementer, sommermøder og i ugeavisen. Også i det sidste nummer af bladet. På det tidspunkt var tilslutningen ringe og landbrugets indtjening god.

Landbrugernes Sammenslutning var ikke den første protestbevægelse i landbruget. Der havde været to tidligere. Og det er ikke den sidste...

Kilder:

Utrykt materiale, Rigsarkivet
Rønne Henstandsudvalg. Retten i Rønne
Landbrugs-og Fiskeriministeriets 1. afdeling 3. kontor. GSJ
journalkort
Retten i Rønne. Journal 1919-1960
Retten i Rønne. Journalsager 1919-1958
Rønne Akkordudvalg

Trykt materiale, Aviser
Bornholm
Bornholms Avis og Amtstidende
Bornholms Social Demokrat
Bornholms Tidende

Litteratur
Andersen, Richard: Danmark i 30’erne. Gyldendal, 1968
Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske
Forenings virksomhed 1805-1955. red af Aage Brandt. 1958
Bornholms Vejviser. P. Møllers bogtrykkeri –1927
Danmarkshistorien.dk. DNSAP
Den store Danske.dk om K.E. Kristansen
Hansen, Finn Kjerulff: De bornholmske husmænd. Turbine, 2018
Kaasted T. og Samuelsen O.: Kilder til Danmarks politiske historie 5. oplag 1972
Nissen, Henrik S.: Tiden 1914-1945. Danmarks historie bd. 7, Gyldendal, 1988
Olsen, Ernst G.: Bornholms historie, Landbruget. Rønne 1950
Pedersen, Helmer E.: Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborgpolitikken 1930-33. Bol og By 1994 nr.2
Pedersen, Helmer E.: Det danske Landbrugs historie bd.4. Landbohistorisk Selskab, 1988
Rasmussen. E.: Velfærdsstaten på vej. Politiken. Danmarks historie bd.13. 1965
Vensild H.: Krise, konflikt og kompromis. Jul på Bornholm 2013

Forkortelser
B.T. = Bornholms Tidende
Bornholms Avis = Bornholms Avis og Amtstidende

Noter:

1 Rønne Henstandsudvalg, Retten i Rønne. Sag nr. 100. Rigsarkivet
2 Rønne Henstandsudvalg. Retten i Rønne. Sag nr. 100. Rigsarkivet
3 Bornholm 1. årgang 9. sep. 1933. Et kig bag kulisserne
4 T. Kaasted og O. Samuelsen s. 120-124 og Richard Andersen s. 165-203
5 Forrentningsprocenten er en betegnelse for landbrugets fortjeneste, beregnet som årets nettoudbytte
6 T. Kaasted og Ole Samuelsen: Kilder til Danmarks politiske historie s. 153 og 155
7 Bol og by 1994 nr. 2, s. 8-14
8 Jul på Bornholm 2013, s. 22 og s25
9 Bornholms Avis og Amtstidende (Bornholms Avis) 8. dec 1931 s. 1
10 Bornholms tidende (B.T.) 8. dec. 1931
11 Bornholms Avis og Amtstidende 8. dec. 1931
12 B.T. 8. dec. 1931
13 B.T. 8. dec. 1931
14 B. T. 24. dec. 1931
15 Politiken: Danmarks historie bd. 13 s. 403
16 B. T. 28. Jan. 1932
17 B. T. 26. Jan. 1932
18 B. T. 27. Jan. 1932
19 B. T. 30. Jan. 1932 s. 4
20 Bornholms Avis 21. Jan. 1932
21 B.T. 22. Jan 1932
22 B.T. 28. juni 1933
23 B.T. 26. jan. 1932 s. 3-4
24 Bornholms Avis 4., 5., og 6. marts 1932 annoncer for stiftende generalforsamlinger
25 B.T. 29. jan. 1932 s. 5 Rutsker sognemøde
26 B.T. 22. Jan. 1932
27 B.T. 23. marts 1932
28 B. T. 14. marts 1932
29 Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms Landøkonomiske forening s. 496-497
30 B.T. 23. marts 1932
31 Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms Landøkonomiske Forening s. 497
32 B.T. 8. dec. 1931
33 B.T. 24. dec. 1931
34 Bornholms Avis 22. Jan. 1932
35 B.T. 18. feb. 1933
36 F. K. Hansen s. 275
37 B.T. 2. marts 1932
38 E. Helmer Pedersen: Landbrugskrisen S. 25
39 B.T. 2. dec. 1931 s.2
40 Henrik S. Nissen: Danmarks historie. Gyldendal, bd. 7 s. 264
41 B.T. 22. nov. 1932
42 B.T. 25. nov. 1932
43 B.T. 18. feb. 1933
44 B.T. 9. feb. 1933
45 B.T. 15. juni 1933

46 Bornholm 23. nov. 1935
47 Bornholm 16. marts 1940
48 Bornholm Social Demokrat (Soc. Demo.) 8. dec. 1931 s. 5
49 B.T. 25. feb. 1933
50 B.T. 14. marts 1932
51 Helmer Pedersen s. 19
52 B.T. 1. marts 1932
53 B.T. 20. nov. 1931
54 B.T. har oplysninger, små notitser fra den 20. nov. til 3. dec. 1931
55 Rigs Arkivet (RA) Retten i Rønne, Journalsager 1919-1958
56 R. A. Retten i Rønne. Journalsager 1919-1958. Løbenummer IX. b-8
57 R. A. Landbrugs og fiskeriministeriets 1. afdeling 3. kontor 1936-1941. GSJ journalkort nr. 40
58 RA Rønne Henstandsudvalg, Retten i Rønne. Arkivserie: akter vedrørende Henstandsudvalget
59 Bornholm LS bladet nr. 2 s. 2 15. juli 1933. Antal bedrifter er vanskelig at opgøre. LS bladet blev trykt i ca. 4000 eksemplarer. Ifølge B.T. 29-08-1930 var der 5652 ejendomme i Bornholms Landdistrikt – men det er ikke kun landbrug
60 B.T. 21-01-1932
61 Se foregående note
62 RA Landbrugs og fiskeriministeriets 1. afdeling 3. kontor. GSJ journalkort
63 Det danske landbrugs historie bd. 4. ved Erik Helmer Pedersen. S. 150
64 Den store Danske.dk om K.E. Kristiansen
65 B.T. 18. feb. 1933
66 Bornholm 3. marts 1934
67 Bornholm d. 12. jan. 1935
68 Bornholm 3. aug. 1940
69 Bornholm nr. 22 1944
70 Bornholm 10. aug. 1935
71 Kaasted og Samuelsen s. 126
72 Bornholm 10. aug. 1935
73 Bornholm 20. juli 1935
74 Bornholm 17. nov. og 24. nov. 1934
75 Bornholm 8. august s. 1
76 Bornholm 19. sep. 1936
77 Bornholm 15. Jan. 1944 s.2
78 J. K. Barfod: Et centrum i periferien. Bornholmske Samlinger 2. række 9. bind s. 107-108 og s. 145. Samt et brev fra »pro patria«, som jeg har fået af Thomas Jensen, tidligere Cheffredaktør på Bornholms Tidende
79 Bornholm 29. juni 1940 s. 2
80 Bornholm 29. juni 1940, under overskriften: Opråb.
81 Bornholm 13. juli 1940
82 B. T. 22. juni 1940
83 Bornholm 3. aug. 1940
84 Peter Ramskov Andersen: Vildskab over landet. Odense Uni. 1996. s. 321-323
85 Bornholm 19. september 1936

Tintype, ferrotypi, fra Californien. Personen forrest til venstre er ukendt. Til højre er det Hans Dam, som denne historie handler om. Bagerst formodentlig en af brødrene fra Offergård. Billedet tilhører Merete Dam.

Hans Dam – og de andre bornholmere i Californien

Af Kirsten Laurberg Lund

I årene ca. 1840-1940 udvandrede over 10.000 bornholmere, langt de fleste til Amerika. Det var mange, ca. en fjerdedel af Bornholms befolkning. Ganske mange vendte dog hjem igen, og bragte viden, erfaring og i mange tilfælde også kapital med sig tilbage. På den måde var de mange hjemvendte udvandrere med til at præge Bornholms positive udvikling i de mange år.

Hans Ludvig Dam udvandrede til Californien i 1888, blot 21 år gammel og kom hjem 15 år senere omkring 1903. I 1906 købte han Gildesgård i Nylars. Han er bedstefar til Kirsten Laurberg Lunds mand, Jens Ove Sode Kofoed.

Hvem var Hans Dam?

Hans Ludvig Dam blev født 2. oktober 1866 på Lindesvang i Østermarie. Han blev døbt i Østermarie Kirke 27. december. Hans far var udbygger Lars Dam på 30 slg.'s grund

Kirsten Laurberg Lund er lærer, født, opvokset og bosat i Gudhjem, lokalhistoriker og slægtsforsker samt del af Gudhjem Museums arkivarbejde.

og moren Signe Albine Jensen, 28 år. Faddere Jacob Jensen, Line Olsen, Niels Møller, Hans Peter Dam og Frederik Olsen.¹

Hans havde to søstre, en ældre søster Signe og Louise, der var yngre. Hans havde også en tre år ældre bror Niels Peter, der døde 11 år gammel i 1874. Niels Peter blev dræbt af løbske heste.

Lars Dams ejendom i Østermarie, 30 slg. parcel 36 g.², Lindesvang var på ca. 9 hektar, den var beliggende på Lindetsvej 5. Det var blot en tohestesejendom, og det passede slet ikke faren Lars Dam, der kom fra 7. vdg., Store Kirkebogård i Poulsker. Han ville have en rigtig gård, og i 1877 solgte

Hans Dam høster på sin farm i Californien. Hans sidder bagerst og er »level tender« dvs. at han styrer skærbordet, midt i ses en »separator man«, han sørger for at korn og halm deles. Forrest sidder en »skinner«, han styrer muldyrene og nederst til højre har vi en »sack sewer«, som lukker sækkene.

han ejendommen. Den 14. august 1877 købte han i stedet Tophjem 21. slg. i Nylars.

Familien flyttede til Tophjem i Nylars. Hans Dam fortalte senere, han måtte gå med tyren hele vejen fra Lindesvang til Tophjem. Han var ikke mere end ti år. Tophjem var en gård, så den passede faren bedre, men jorden var ikke særlig god. Lillesøster Louise huskede tilbage på tiden i Østermarie med glæde, her havde de haft det godt. Børnene havde fået lov til at lege og være børn. På Tophjem måtte alle knokle med at bryde lyngen op, her var ikke tid til leg. Hans Dam var heller ikke glad for gården, han ville have noget bedre. Han så på de gode gårde andre steder i sognet og ønskede sig derhen.

Hans Dam blev konfirmeret i Nylars d. 3. oktober 1880, hans kundskaber betegnede som meget gode og opførsel ligeledes meget god. Han boede hjemme hos forældrene.³

Hans Dam havde fem fætre på Offergård i Østermarie, der alle tog til USA. De kunne fortælle, at her kunne man tjene rigtig mange penge. To af fætrene var udvandret til Californien og var landmænd ligesom Hans Dam.

21 år gammel begav Hans Dam sig afsted, han rejste indirekte og viste sine papirer d. 1. maj 1888. Han var registreret som arbejder og skulle til San Fransisco, Californien. Han sidste opholdssted var Tophjem, Bornholm.⁴

Turlock

Jernbanen kom til området, hvor Turlock i Californien ligger i dag, i 1871. Det blev besluttet, at der skulle oprettes et postkontor, der kunne betjene de omkring 55 familier, der boede i området. Man forsøgte sig med navnet Sierra, men det blev afslået. Navnet Turlock blev fundet i en roman, som der blev bragt et kapitel af hver uge i avisen »Harpers Weekly«. Så – 24.1.1871 blev postkontorets officielle navn Turlock Post Office, senere på året kom byen også til at hedde Turlock.⁵

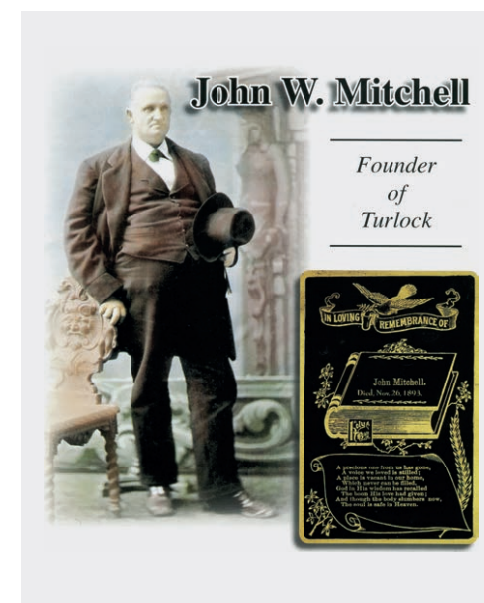
I begyndelsen af 1880'erne var der kun 15 beboelseshuse i Turlock, der var to købmandsforretninger, der skulle forsyne farmerne i området. Der var en del saloons (værtshuse) og fem kornvarehuse til at modtage den store hvedeproduktion. I kornvarehusene kunne man opbevare 27.000 tons hvede. Der var to hoteller, flere smede, apotek, posthus, telegrafkontor og skoforretning. Barberen og slagteren havde forretninger i samme bygning som et værtshus.⁶

Turlocks grundlægger

John Mitchell blev opfattet som byen Turlocks grundlægger, mange mente, at byen skulle opkaldes efter ham, men det ønskede han ikke. John Mitchell, der stammede fra Connecticut, tog den lange sejltur syd om Kap Horn.

Mitchell startede som farmer, men gravede også guld. I 1850'erne og 1860'erne købte han store landområder. For han havde været klog og begravet guld til en værdi af 60.000 dollars i sin hytte!

Han købte landområder i både Stanislaus, Merced- og Fresno Counties. Man mener

Turlock Historical Museum – byens grundlægger, John Mitchell, har en fremtrædende placering i udstillingen.

han ejede 500.000 acres og i 1868 havde John Mitchell den største hvedeproduktion i området.

John Mitchell lejede sin jord ud til unge landmænd, som hver lejede omkring 960 acres, ca. 700 tønder land. Der blev bygget boliger til dem, gravet brønde og installeret vindmøller. John Mitchell gav dem såsæden mod at få halvdelen af høstudbyttet. Han sørgede også for plov, landbrugsudstyr og foder. Landmanden skulle blot selv stille med egne heste.⁷

I 1893 fik John Mitchell lungebetændelse. Han døde 26. november 1893 og blev begravet i Turlock d. 30. november.

Tørke og lave priser på korn havde i samme periode fået priserne på jord til at falde

dramatisk, prisen havde været så højt oppe som 45 dollars per acre, nu faldt prisen til 10 dollars per acre. Efter John Mitchells død blev hans del af jorden solgt. Indbyggertallet i Turlock var da steget til 200.⁸

Hans Dam i Californien

Hans Dam kom til Californien i 1888. Desværre findes folketællingen fra 1890 kun i dele af Californien, og her mangler vi den. Så den eneste folketælling, hvor Hans Dam figurerer, er år 1900. Han må naturligvis være startet med at arbejde på en farm, muligvis i Turlock. Hans fætter, Otto Peter Olsen, boede ved folketællingen i 1880 tæt på, i Merced County. Turlock var et område med en del andre bornholmske farmere, ved folketællingen år 1900 var der ti danskere, heraf var otte bornholmere. Det var fem bornholmske farmere, en landbrugsmedhjælper og to hustruer til farmere. Her var også gode muligheder for at leje jord og komme i gang som farmer.

Hans Dams farm lå otte miles (13 km) øst for Turlock i Denair, området hed Elmsdale i Hans Dams tid. Her ejede Mitchell jord, så det er sandsynligt, han var en af de unge landmænd, der lejede land af John Mitchell og var startet på den måde. Da Mitchell døde i 1893, blev store jordområder udbudt til salg. Men ved folketællingen i 1900 står der, at Hans Dam stadig var lejer af jorden. Det var langt de fleste i området.

Turlock Historical Society anslår, at hans farm har været på ca. 960 acres dvs. omkring 700 tønder land. Han dyrkede hvede, men havde også behov for store græsningsarealer til alle sine dyr. Han havde mere end 20 muldyr og også flere heste. Hans Dam høstede med en muldyrdreven mejetærsker,

der havde et skærebord på 20 fod. Disse mejetærskere var almindelige i dalen, en lokal smed havde opfundet den type mejetærsker. Flere bornholmere sendte billeder hjem, hvor de høstede med de store mejetærskere. Hans Dam var ingen undtagelse, så han blev også fotograferet på sin mejetærsker sammen med sine to ansatte.

Der var også andre dyr på gården. Hans Dam fortalte, at han havde været ude med hestene, men skulle slagte to grise, men han havde travlt, så han bandt bare hestene. Da han kom ud til hestene igen, havde den ene hest hængt sig. Den historie fik hans søn Alfred⁹ til at udbryde: »Du kunne da have spændt hestene fra far.«

Tørken gav landmændene store problemer, gennemsnitsregnmængden i området er 12 inches, ca. 300 mm, men det dækker over store forskelle, for nogle år kom der 34 inches, ca. 860 mm, men andre år ingen regn.

Der var indianere i området, de var jægere, og der var mange rådyr. Indianerne levede fredeligt sammen med nybyggerne. Hans Dam fortalte, at indianerne det ene år sagde til farmerne, at de lige så godt kunne lade være med at så, for der blev intet udbytte, det kunne de se på solen, månen og stjernerne. Farmerne såede alligevel, men indianerne fik ret, der blev intet udbytte. I 1889 havde man tørke og intet udbytte.

I 1887 var John Mitchell en bærende kraft i opstarten af et kunstvandingsprojekt, der samlede vand fra San Joaquin Floden. I maj 1888 havde man lavet en 32 km lang kanal, der vandede 80.000 acres, John Mitchell ejede 10.000 af dem. Her plantede han vindruer.¹⁰

Men der skulle gå mange år før vandingskanalerne nåede Hans Dams jord.

Farm i Denair tilhørende John Davis, her fotograferet sammen med sin familie i 1880'erne. John Davis var den første farmer i området, der etablerede sig i 1870'erne. Bemærk vindmøllen i baggrunden. Den var nødvendig for at få vand op af brønden. University Archives CSU Stanislaus.

Der var store temperaturforskelle på sommer og vinter. Om sommeren kom temperaturen op på 40°C, om vinteren kunne det fryse 10°C. Farmerne boede i træhuse, som arbejderne byggede på kort tid. Her var ingen isolering. Hans Dam fortalte, at det blev meget koldt om vinteren. Fødderne blev så kolde, at de stak fødderne ind i brændekomfurets ovn.

Ude på farmene blev der tjent penge, men en tur til Turlock, der var blevet en livlig by, kunne hurtigt tømme lommerne. Hans Dam fortalte, at de unge landmænd ofte var ribbede for penge, når de havde været i byen, så måtte de ud på landet igen og tjene penge. Hans Dam viste aldrig sin tegnebog frem, han vendte ryggen til, når han tog den frem.

Ingen skulle vide, hvor mange penge han havde. I Turlock kom der først bank i 1905, efter at Hans Dam var vendt hjem, så han måtte hele vejen til Modesto for at sætte penge i banken. Modesto lå 25 km nord for Turlock, og her satte Hans Dam sine penge i forskellige banker, så blev de overført til Rønne. Han stolede ikke rigtigt på banker.

Front Street i Turlock var fuld af saloons (værtshuse). Alle døre i hovedgaden førte ind til et værtshus. I høsttiden kunne man ikke køre igennem hovedgaden om søndagen, der var fuldt med landbrugsmedhjælpere, der var i byen for at fejre weekenden ved tage på værtshus. Avisen »Daily Evening News« skrev: »Fylldt med drukkenbolte i byen hver søndag«. John Mitchell

brød sig ikke om al drikkeriet, han drak ikke selv, og han kaldte hovedgaden »Kannibalgaden« og området »Barbarkysten«.

Vagabonder kom til Turlock i høsttiden. De kunne bruges som arbejdere på farmene, så Mitchell ansatte en kvinde der havde til opgave at koge bønner og bage brød til vagabonderne. Det var gratis mad, og så var man sikker på, at de fik noget at spise – og kunne bestille noget. Mitchell havde en lade med et stort løfte. Det lokale politi tjente en – to dollars, når de arresterede vagabonder, der sov i Mitchells lader. Men det satte Mitchell en stopper for. Han satte et skilt op, hvor der stod, alle der havde lyst, måtte sove i hans lader.¹¹

Ved folketællingen 1900 blev det oplyst, at Hans Dam var farmer, og at han også havde bygninger på grunden. Han havde to ansatte, en jævnaldrende svensker John Johnson og en ældre irer John Haffrom, og ingen af dem var gifte. Hans Dam kunne både læse, skrive og tale engelsk, han havde været i USA i 12 år.

Naboen hed James B. Kinsey. Han havde i 1889 lejet jord af Levi Jones, 1000 acres i fem år. Levi Jones havde en farm på 4800 acres ca. 3500 tønder land og lejede således dele af arealet ud.¹²

Levi Jones havde god sandholdig lerjord og producerede mellem 18 og 30 skæpper korn per acre.¹³ (Der gik otte skæpper korn på en tønne). Man såede fra december til februar. Hans Dams jord har været af samme type og må også have givet en god hvedehøst i de år, det gik godt. Mange år gik det imidlertid galt, der var mange farer: græshoppesværme, tørke etc. Mange landmænd gik fallit, når høsten slog fejl, de kunne så ikke betale deres regninger hos de handlende, der efterfølgende også gik fallit.

Det betød at Turlock blev ved med at være en landsby i 30 år, byen kunne ikke blive velstående under de betingelser.¹⁴

Kunstvandingen kom imidlertid til at ændre det hele, Turlock fik en stor indvandring, og der blev etableret mange mindre farme.

I 1902 begyndte tillige en stor svensk indvandring til området. Missionæren Nels Hultberg drømte om at etablere en svensk koloni i Turlock. De svenske indvandrere kunne købe jord for 25 dollars per acre. Nels Hultberg fortalte senere om sit første indtryk af byen »*Turlock så ud som en forladt mineby. Der var nogle huse spredt i byen, nogle var delvist faldt ned og andre var ruiner*«. Nels Hultberg havde imidlertid et problem, de nye, mulige beboere blev skræmt af beretninger om afgrøder, der blev ødelagte og om økonomisk ruin. Så en del af de mulige svenske indvandrere vendte aldrig tilbage, men mange andre købte jord.¹⁵

Den 3. oktober 1893 raserede en storbrand hele forretningskvarteret på hovedgaden Front Street. Omkring 12 træbygninger brændte ned, fem af disse var salooner. Hovedgaden blev lagt øde, husene var aldrig blevet genopbygget, så det var det syn, der mødte Nels Hultberg, da han kom til Turlock i 1902.¹⁶ Svenskerne fik stor betydning for Turlocks genopbygning og velstanden, der fulgte.

I 1903 fik Hans Dam et brev fra sin lillesøster Louise. Det gik rigtigt dårligt hjemme på Tophjem. Moren var død i 1897 og nu var storesøsteren Signe død af tuberkulose. Der var kun Louise og faren tilbage. Louise var selv angrebet af tuberkulose i benet, hun kunne ikke klare at holde sammen på stumperne længere. Hun skrev, at nu var det på tide Hans Dam kom hjem.

Tintype dateret til ca. 1885, *Le Cussan Saloon og barber i Turlock* – Robert Brown Collection, University Archives CSU Stanislaus.

Olsenbrødrene fra Offergård

Hans Dams fire ældste fætre fra Offergård i Østermarie, Niels Frederik, Laurits Peter, Eliham Svend og Julius Peter Olsen rejste sammen til USA i 1872. Aftenen før de skulle rejse samledes familien på Offergård og sang fædrelandssange. De tre ældste brødre fik arbejde som skovhuggere i de store skove i Amerika. Julius Peter Olsen arbejdede på en farm i Californien.

Laurits Peter Olsen var ikke meget for at tale om tiden i USA. Han fortalte dog sin søn, at det var et meget barskt miljø med kortspil og slagsmål. Der blev spillet poker, og når Laurits vandt, gik han ud gennem bagdøren. Der blev holdt øje med, hvem der vandt, de blev efterfølgende rullet. Senere i

livet, sagde Laurits, at kortspil var noget djævelen havde skabt.¹⁷ Det har været noget af en omvæltning, når man kom fra Bornholm.

De tre ældste brødre vendte hjem i 1878. Laurits havde lovet sin mor at vende hjem og overtage Offergård. Eliham Svend ønskede imidlertid at vende tilbage til USA og tjene flere penge, så han kunne købe sig en god gård og han fik sin yngste bror på 19 år, Otto Peter, med sig. De rejste sammen til San Francisco.¹⁸

Eliham Svend tog tilbage til skovene i Californien. Ved folketælling i 1880 var han skovhugger i Bodie.¹⁹ Bodie var en mineby, da der var blevet fundet guld i 1859. I 1880 boede der 10.000 mennesker i Bodie. Byen var kendt for sin rigdom – og sin lovløshed.

Jernbanen kom til Turlock i 1871, her har vi stationen, som var det første de nye indbyggere så, når de kom til byen. Robert Brown Collection, University Archives CSU Stanislaus.

Her var 65 saloons, opiumhuler og bordeller. Moni Lake Railway and Lumber Company sørgede for brænde og træ til minedriften. Eliham Svend boede i en lejr i Bodie sammen med mange andre skovhuggere fra forskellige lande. Bodie ligger ved Yosemite Nationalpark og tæt på grænsen til Nevada. I dag er det en spøgelsesby, hvor en del af bygningerne stadig står tilbage.²⁰ I 1890 var Eliham Svend Olsen tilbage på Bornholm og havde købt en gård.²¹

Otto Peter og Julius Peter Olsen var de eneste af Hans Dams fætre, som blev i USA. De blev begge farmere i Denver i Solano County, 60 km øst for San Francisco. Det område, hvor de bosatte sig, blev kaldt »Little Norway«. De første, der kom til området i 1852, var nordmænd, men senere fulgte andre skandinaver. Julius og Otto Olsen er nævnt, som nogle af de første bosættere.²² Otto Peter giftede sig med en svensk kvinde Clara Krook og fik fire søn-

ner, hans bror Julius Peter giftede sig i en sen alder med en finsk kvinde, Emilia. I den nærliggende by Suisun var der mange bornholmere, de havde startet en dansk forening som de kaldte »Hammershus«.

To af Ottos sønner, Oscar og Emery blev farmere på den fædrene gård, som lå 2 miles dvs. 3,2 km nord for byen Birds Landing på Olsen Road. Den tredje Clarence Otto blev motorcykelbetjent »Captain State Highway Patrol« og den sidste Sidney buschauffør.

Olsen brødrene har været vigtige personer i lokalsamfundet, det illustrerer følgende historie. Der var spiritusforbud i USA fra 1919. En stor flod skar sig igennem landskabet, så det var et eldorado for spritsmuglere. Den lokale sherif, Milton Talbot, bemærkede en mistænkelig båd. Han skyndte sig tilbage til Birds Landing og udnævnte Emery Olsen til vicesherif. De opdagede, at en mindre båd sejlede op på siden af de for-

Hovedgaden i Turlock. Til højre Purdys saloon, som man kaldte »No Place«. Robert Brown Collection, University Archives CSU Stanislaus.

modede spritsmuglere og at en masse sække blev flyttet over på den mindre båd. Vicesherif Olsen blev sat til at holde vagt ved en vindmølle, imens begav sheriffen sig til Birds Landing og dannede en styrke bestående af Emerys to brødre Oscar og Sidney Olsen, samt Verner Hansen og Romeo Yolo. Da spritsmuglerene så styrken, forsøgte de at bestikke sheriffen. Da det ikke lykkedes, satte besætningen ild til båden for at ødelægge beviserne. Sheriffs mænd skød hul i fronten på båden og hakkede bagenden itu med en økse. Båden sank, ilden blev slukket, og på det lave vand dykkede sheriffs mænd ned efter sækkene med spiritus. De fandt 13 sække skotsk whisky, 16 sække gin og 17 sække champagne. Smuglerne fik seks måneder i fængsel og 1000 dollars hver i bøder.²³

Otto og Julius så aldrig den fædrene gård eller Bornholm igen. Familien havde dog kontakt med Otto, han skrev breve til sin

mor og senere til sin søster Ingeborg indtil sin død i 1936.²⁴

De tre øvrige brødre fra Offergård, der vendte hjem til Bornholm, fik alle gårde på øen.

Laurits Peter fik den fædrene gård Offergård i Østermarie, Eliham Svend Siegård i Østermarie og Niels Frederik Kildesgård i Nylars.

Hjemme igen

Hans Dam kom hjem, formodentlig i slutningen af 1903 eller begyndelsen af 1904, efter 16 år i Californien. Han rådede sin far til at sælge Tophjem, han var ikke interesseret i gården. Tophjem blev solgt 11. april 1904 for 27.000 kr.²⁵ Hans Dam havde et pantebrev i gården på 6.000 kr.²⁶ Faren købte et hus, der lå på 17. slg. parcel, her flyttede Hans Dam og lillesøster Louise også ind.

Hans Dam fotograferet med sin familie i slutningen af 1930'erne. Forrest fra venstre Hans Dam, Esther, Margrethe Dam og bagerst fra venstre Annelise, Hedvig, Alfred og Laura. Foto Th. Yhr, Rønne.

Gildesgård i Nylars, foto Sylvest Jensen, 1946.

Hans Dam havde problemer med helbredet efter han var vendt hjem, den store forandring i klimaet fra det tørre og varme klima i Turlock til det meget koldere og vådere klima i Danmark betød, at han var syg de første to år han var hjemme.

Den 1. marts 1906 købte Hans Dam Gildesgård i Nylars af Jochum Peter Kaas, og gården kostede ham 36.000 kr.²⁷

Den 16. maj 1907 giftede han sig med Margrethe Nielsine Skovgaard fra Arnagerbro, hun var 17 år yngre end ham. Margrethe og Hans Dam fik fem børn, fire piger og en søn.

Hans Dam havde taget forskellige ting med sig hjem fra Californien, bl.a. en cykel, som imidlertid ikke havde nogen bremses. Alle døtrene fik en ny cykel, da de blev konfirmerede, men sønnen Alfred fik cyklen, som hans far havde haft med hjem fra Amerika. Alfred havde altså en cykel uden bremses, hvilket betød, at han måtte kaste sig ned i en grøft, når han skulle standse.

Hans Dam var en økonomisk velstillet mand efter sin tid i Californien, hvilket betød mange ansatte på Gildesgård. Der var fodermester, selvom det var en lille gård. Han investerede ikke i selvbinder, han havde jo fire døtre, de skulle jo også bestille noget. Alle hans døtre fik en pæn sum som medgift, når de giftede sig. Hans Dam forstod at investere sine penge og handlede en del med aktier og obligationer.

Ved købet af Gildesgård havde Hans Dam købt en gård, hvor Nylars Gildeslav holdt ølgilde en gang om året. Det var Hans Dam ikke meget for, så han forslø, at han kunne leje Nylars Forsamlingshus til ølgilderne; men den gik ikke. Så der blev fortsat holdt ølgilder på Gildesgård. I december

1944 solgte Hans Dam Gildesgård til sin søn Alfred Skovgaard Dam.

Margrethe og Hans Dam var flyttet til Damgade i Aakirkeby i 1943, her døde han den 5. maj 1945.

Turlock i 2019

Turlock er i dag en velstående by med en afdeling af Stanislaus University. Der bor ca. 72.000 mennesker i byen, så det er, hvad amerikanerne kalder en »Small Town America«.

Kunstvandingen har ændret området totalt, der er brede kanaler og pandekageflade marker. Kunstvandingen kører døgnet rundt. Man har nivelleret jorden for at gøre kunstvandingen mere effektiv. Turlock Historic Society har til huse Downtown i Turlock. Museet har et udstillingslokale, der

Turlock Historical Museum. Fra venstre Hans Sode Kofoed der viser Marvin Scott et billede af sin morfar, der høster i Turlock. Til højre Jens Sode Kofoed.

fortæller om områdets historie, her har landbruget en stor rolle. Det er en meget barsk historie de fortæller, de tidlige farmere var prisgivet, når tørken satte ind og når græshoppesværme ødelagde deres afgrøder.

Museet drives ved hjælp af frivilligt arbejde og donationer. Vi blev mødt af Marvin Scott, der er pensioneret finansmand. Marvin havde sat hele dagen af til at vise os museet, Turlock og Denair, hvor Hans Dams farm lå. Marvin havde også lavet aftale med nabogårdens ejere, så vi kunne se nærmere på farmen. Man kører ikke ind på en amerikansk farm uden at have en aftale.

Der skete en dramatisk ændring i landskabet på det tidspunkt, hvor Hans Dam flyttede tilbage til Bornholm.

I 1903 kom kunstvandingen til området, hvor Hans Dam var farmer. Hvor der tidligere havde været store farme, blev der nu

udstykket små farme på omkring 10 tønder land. Klimaet i området var mildt, her var billig jord og rigeligt vand. Produktionen blev lagt om fra hvedeproduktion til grøntsager, mandler og vindruer. Desuden var der store farme, der producerede mælk.

Vi så to mælkeproducenter med henholdsvis 3000 og 4000 køer. Al jorden var helt flad og kunstvandingen kørte døgnet rundt. Marvin Scott fortalte, at køerne kun får kviekalve, det er den fagre nye verden. En malkeko holder i to år, så der er stor udskiftning.

Den afgrøde, som man ser mest af, er mandler. Hvor Hans Dam havde sin farm er i dag en mandelplantage, bygningerne er væk, der er kun marker. En af nabofarmene, der var ejet af Levi Jones findes stadig, og ikke meget er ændret siden. Der findes en tegning af farmen fra 1880'erne. Det var en stor farm med 4800 acres ca. 3500 tønder

Levy Jones farm fotograferet i 2019, de fleste bygninger fra begyndelsen af 1900-tallet er her stadig, i dag dog beklædt med metal. Marvin Scotts pickup i forgrunden.

Turlock Historical Museum set fra gaden.

Der høstes mandler på Levi Jones farm, mandeltræerne ses i baggrunden.

Vandingskanal i Turlock, der ses mandeltræer på begge sider.

land, Levi Jones lejede en del af jorden ud til andre farmere. I 1880 stod bygningerne med en træbeklædning, i dag er bygningerne beklædt med metal, men nemt genkendelige. Der står også et muret vandtårn, som stammer tilbage fra 1880'erne.

Californien står for 90 % af verdens mandelproduktion. Høsten var i gang, da vi var i Turlock. På farmen vi besøgte, var de også i gang, der var mandelplantage på hele arealet. Vi så dem komme kørende på mini-traktorer med opsamler bag ved. De var iklædt hættetrøjer og totalt indkapslede. Det forstod man, når man så dem høste. Det var i en enorm støvsky. Mandlerne bliver først rystede af træerne ved hjælp af maskiner. Så bliver de fejede sammen imellem rækkerne af træer. Herefter kommer mini-traktorerne og samler dem op. De bliver kørt til en fabrik, hvor de bliver vaskede og gjort klare til os. Mandeltræer producerer i

tyve år, så bliver de fældet og nye bliver plantede

Vi så også en del grøntsagsproduktion, der var mange søde kartofler, græskar og vandmeloner. Tidligere havde der været en meget større vindrueproduktion i området, men mange af farmerne, der tidligere dyrkede vindruer havde lagt om til mandler, det var en sikrere produktion, her kunne ikke gå så meget galt, og så var de heller ikke afhængige af vinproducenternes luner.

Marvin Scott kunne fortælle os, at Hans Dams historie var usædvanlig for tiden, hvor han var farmer i Turlock. Langt de fleste gik fallit, der var nød og elendighed i området både for farmerne og de handlende. Så var Hans Dam usædvanlig heldig eller dygtig? Det var det spørgsmål, vi stod tilbage med. Vi ved imidlertid, han var usædvanlig nøjsom og formodentlig fik solgt sine værdier på det rigtige tidspunkt.

Kilder

- <https://www.danishfamilysearch.dk/sogn236/churchbook/source144369/opslag16202091>
- <https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?bsid=146278#146278,23919701>
- <https://www.danishfamilysearch.dk/sogn230/churchbook/source143332/opslag16019625>
- http://ddd.dda.dk/udvandr/udvandr_soeg.asp?navn=Dam%2C+Hans&stilling=&alder=&sidste_oph_sted=Tophjem&s_sogn=&s_oph_amt=Bornholm&best_by=&best_stat=&best_land=&kontraktens_nr=&aar=&maaned=
- Turlock Pioneer, Volume 4, Summer 2006
- Images of America Turlock – Kristin Santos, Phyllis Soderstrom, Thea Sonntag Harris and Monica Harris – Arcadia s.17 and Turlock Pioneer Volume 3 Winter 2005 s. 23
- Turlock Pioneer, Volume 3, Winter 2005, s. 19
- Turlock Pioneer, Volume 3, Winter 2005
- Alfred Skovgaard Dam 22-12-1917 - 03-07-2004
- Turlock Pioneer, Volume 3, Winter 2005
- Turlock Pioneer, Volume 3, Winter 2005, Number 6 s. 22
- History of Stanislaus County by George Tinkham s. 582-583
- Stanislaus County 1881 s. 181
- Turlock Pioneer Volume 5 Fall 2010 s. 5
- Turlock Pioneer, Volume 5 Fall 2010 s. 11
- Turlock Pioneer, Volume 5 Fall 2010 s. 8
- Oplyst af Erik Svendsen, Rønne, Laurits Olsens barnebarn.
- Oplyst af Erik Svendsen
- Folketællingen i 1880 Bodie, Mono, California, United States
- [Legendsofamerica.com/ca-bodie/](http://www.legendsofamerica.com/ca-bodie/)
- Oplyst af Erik Svendsen
- Little Norway History told- Ernest D. Wichels – Historical Articles of Solano County Online Database
- Prohibition brought crime to the area – Jerry Bowen – Historical Articles of Solano County Online Database.
- Oplyst af Erik Svendsen
- Kures gårdefortegnelse
- Skøde og panteprotokol for Vestre Herred 1902-1904 s. 371-373
- Skøde og panteprotokol for Vestre Herred 1904-1907 s. 272-274

Povls Kirkes klokketårn adskiller sig fra øens øvrige klokketårne på flere punkter. Det er det eneste, der er placeret mod øst, og det er meget højt i forhold til længden og bredden. Det er det mindst kubiske klokketårn på øen, som faktisk rummer flere næsten helt kubiske klokketårne. Udsigten mod øst og syd er formidabel, så mulige fjendtlige landgange kunne ses i god tid. Ideen med at placere et klokkehus ovenpå stammer fra en langt senere tid. Klokkerne var oprindeligt placeret i en klokkestabel (stevel) på kirkegården. De nye fotografier er taget af artiklens forfatter.

Kunsten at datere Skt. Povls kirke – eller cirkelns kvadratur

Af Finn Kjerulff

»Vi ved ikke med rimelig sikkerhed, hvornår de bornholmske kirker blev opført, hvem der opførte dem, hvorfor de ligger, hvor de gør, hvorfor flere har overhængende stokværk, og hvorfor nogle af dem blev befæstet. Vi ved ikke, hvem eller hvad som blev beskyttet i kirkerne, eller mod hvem det skete.«

Professor Jes Wienberg, Lunds universitet, 2002.

Dette citat fra Wienberg er ren anskuelsesundervisning i såvel anvendelsen af hv-ord på dansk som i klassisk historisk kildekritik. Der har indtil de senere år været underligt stille om dateringen af de bornholmske landkirker siden tiden omkring Første Verdenskrig, hvor ikke mindst Mathias Bidstrup og Hjorth i Bornholmske Samlinger i årene lige forud med artikler, svar og gensvar udviste stor uenighed om emnet. Som jeg beskriver nedenfor, er det særdeles pro-

Finn Kjerulff Hansen, født i 1953 på Bornholm, hvis historie siden barndommen har optaget ham meget. Cand.mag. i historie og nordiske sprog i 1981. Administrator ved CBS, Handelshøjskolen i København. Flyttede i 2013 tilbage til Bornholm. Forfatter og foredragsholder.

blematisk, at man lige siden har skrevet de dateringsforslag af, der fremkom op til 1915 i bøger, brochurer mv. Når man i øvrigt ser de tekniske fremskridt ikke mindst dateringsmetoderne har gjort bare inden for de sidste 10-20 år, er dette lidt forstemmende. Vore gamle landkirker er jo meget besøgte, ikke kun af bornholmerne til de kirkelige handlinger, koncerter mv., men også af mange turister, der værdsætter denne gamle kulturarv.

Siden årtusindskiftet er der kommet lidt mere gang i debatten om en mulig datering

af kirkerne på Bornholm. Det har dog især været rundkirkerne, der har været i centrum. Nogle af forsøgene vidner om omhyggelig kildelæsning, engagement og pænt velfunderede forslag og teorier. Andre er bedst at glemme. Men, man kan dog på ingen måde kan sige at være nået frem til noget, der udviser enighed om disse emner: Hvornår blev bornholmerne kristnet? Hvornår og hvor byggedes de første trækirker eller snarere kapeller? Hvor blev den første stenkirke bygget? Hvem var kirkernes bygherrer?

Så øens beboere, turister og andre må stadig nøjes med de oplysninger, der hviler på skrifter udgivet for over 100 år siden. Det må vi kunne gøre bedre.

Kan en datering ikke bare være lige meget?

Hvorfor er det da så vigtigt at få dateret de bornholmske landkirker? Gør det nogen større forskel, om de er bygget i perioden 1050-1100, 1100-1200 eller senere? Er der overhovedet nogen grunde til, at vi bør interessere os for dette?

For dem, der interesserer sig for Bornholms historie i vikingetid og ældre middelalder, vil en mere præcis datering af kirkernes opførelsestidspunkt kunne give svar på de spørgsmål, som er anført lige oven for. Måske også bidrage med svar på andre gåder, fx hvornår vi fik sognestrukturen på øen, og hvorfor sognegrænserne blev placeret, som de blev. En datering vil formentlig kunne give os en større forståelse af baggrunden for kirkernes placering i den datidige gård- og gildestruktur og dermed også svar på, hvordan Bornholm var organiseret religiøst, socialt, juridisk og økonomisk i tiden op til byggefasen.

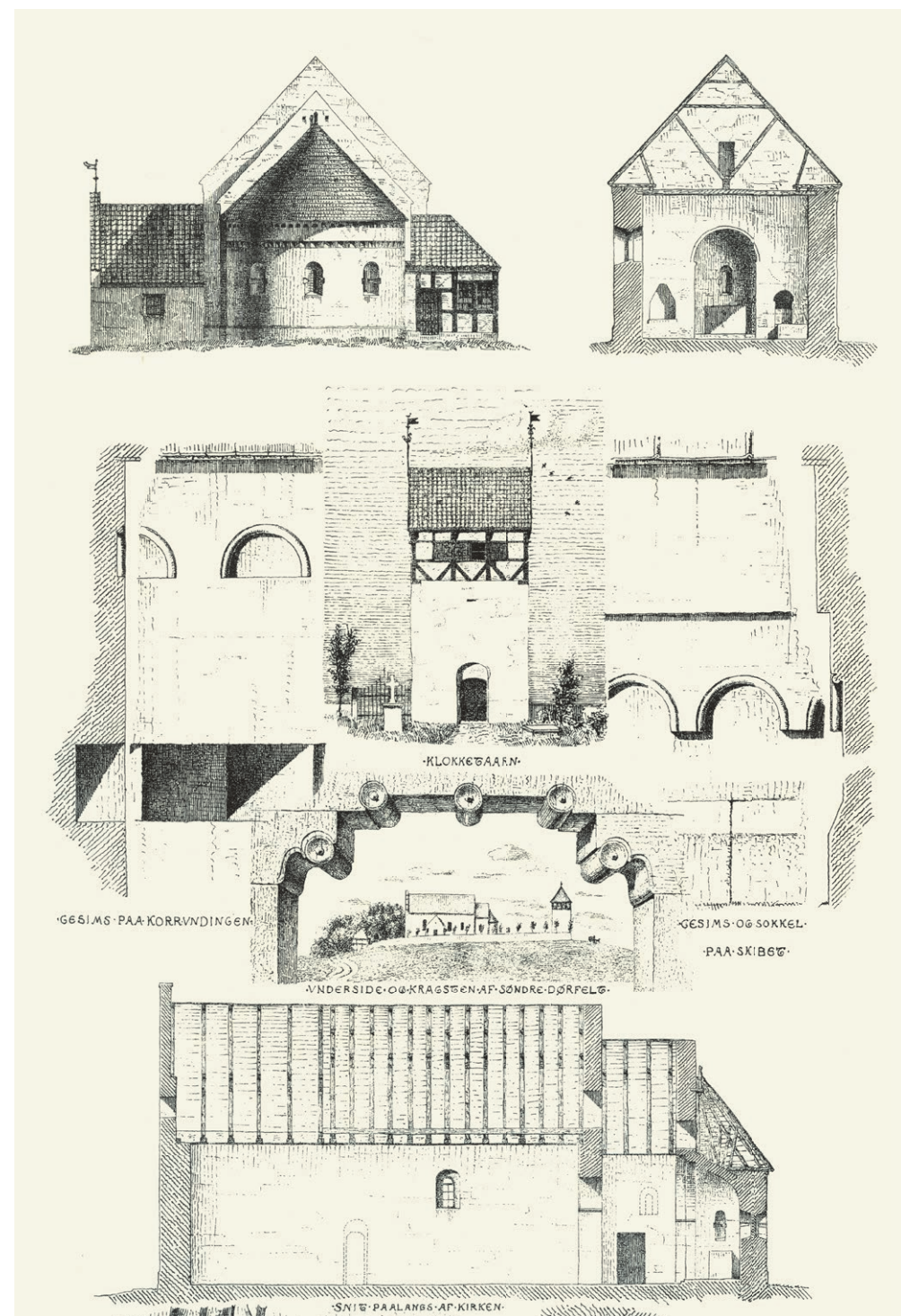
Generelle dateringsproblemer vedr. romanske stenkirker

Det må indledningsvist slås fast, at datering af kirkers opførelsestidspunkt er mere end vanskeligt, idet kun de allerfærreste kirker i det datidige, danske rige via indskrifter på kirken eller andre kilder anfører dette. Vi taler her om under en håndfuld. Dendrokronologi duer kun sjældent, da de fleste lofter eller anden tømmeranvendelse oftest er fornyet indtil flere gange siden byggetidspunktet. Så forskerne har gennem tiden mest anvendt byggestil, materialevalg samt udsmykning ude og inde (hugget i sten eller skåret i træ samt kalkmalerier mv.) som udgangspunkt for en ofte ret upræcis datering. Desværre er jeg så nødt til at anvende de samme teknikker, men et stykke vej kan man bestemt komme, hvis man bruger sine øjne og sin historiske viden på nye måder.

De indmurede runesten og datering

Modsat Skåne har vi her i landet – bortset fra de nedrevne kirker på Bornholm – kun fundet få eksempler af indmurede runesten i kirke- eller kirkegårdsmurene. At man har

Tegninger af Skt. Povls Kirke fra opmålingsværket »Bornholmske Kirker« opmålt 1874, udgivet 1878. Denne smukke tegning viser en pæn del af Povls Kirkes særlige karakteristika. Gennem kragstenene ses tydeligt, at kirken ligger på et plateau, og den tidligere runde kirkegård fornemmes. På den nederste tegning kan kirkens forlængelse tydeligt ses til venstre for døren. Kirken var oprindeligt meget lille – nok øens mindste landkirke – og lignede en sten kopi af en trækirke.

fundet så mange i Skåne skyldes på den anden side, at man rev en stor del af kirkerne ned eller ombyggede dem til ukendelighed i 1880'erne og videre frem. I dag er perioden med god grund omtalt som Zetervalls store hærværkstid. De fleste bornholmske runesten kan faktisk nogenlunde dateres. Alle de bornholmske indmurede runesten i kirkerne er formentlig kristne og fra perioden 1025-75 iflg. Nationalmuseet. Det er ikke til helt at bevise, men vi må ud fra stenenes tekster, formål og omkostningerne ved at få runerne hugget antage, at disse sten er rejst af meget slægtsbevidste stormænd. Deres umiddelbare efterkommere er de mest sandsynlige bagmænd bag indmuringerne i tårnene, klokketårnene og kirkemurene. Det må allerede være sket i en generation eller senest to efter rejsningen af stenen, altså 30-60 år efter målt på gennemsnitslevetiden dengang.

Så her har vi faktisk et godt udgangspunkt for datering af i al fald de kirker, vi nu ikke længere har. For langt de fleste indmurede runesten blev fundet i de herredskirker, man rev ned i 1880'erne. De er næppe indmuret pga. mangel på materiale, men af helt andre markeringsmæssige årsager. Bl.a. for at markere de slægters rolle, som er omtalt på runestenene, i selve kirkebyggeriet. Måske også for at få forfædrenes ånd og kraft med over i det nye gudshus. Forfædre dyrkelsen spillede en meget stor rolle i jernalderen og vikingetiden og i tiden efter. Da de personer, de er sat som minder for, formentlig ikke er begravede på de ny-anlagte kristne kirkegårde, har man i stedet måske valgt denne måde at markere deres tilknytning til kirken på. Vi ved ikke, om de folk, stenene blev rejst for, alle har været døbt, men det er meget sandsynligt, når vi

ser på tidspunktet for runestenenes rejsning. Nogle af de omtalte personer kan sagtens have været blandt de første bygherrer af trækirkerne på øen.

Noget kan derfor tyde på, at de nærmeste efterkommere har været blandt de pågældendes kirkers bygherrer, siden disse for slægten så væsentlige mindesmærker er blevet indmuret i kirkerne. Gad vide, hvor mange runesten, der gemmer sig i murene i de kirker, der ikke blev nedrevet den gang i 1880'erne? Anvendelsen af runestenene en eller senest to generationer senere til kirkebyggeriet gør det realistisk, at murene, tårnene og måske også klokketårnene i disse kirker er rejst senest og snarere et stykke før 1150 vurderet på gennemsnitslevetiden i datiden. Denne oversteget sjældent 45 år, men var måske lidt højere for de stormænd, vi her taler om.

Kirkerne blev rejst under permanent krigstilstand

De fleste forskere hælder til, at langt hovedparten af de ca. 2500 stenkirker i det daværende danske rige blev opført i årene efter 1100, især i perioden omkring 1150 og frem mod år 1200. Det er i sig selv fysisk utroligt, at man på så kort tid skulle kunne rejse så mange kirker. Ikke mindst taget i betragtning af, at nyere forskning viser, at det tog mindst 7 år og snarere op til 10 år at rejse en kirke. Dertil kommer, at fra ca. 1130 og faktisk næsten århundredet ud befandt Danmark sig i mere eller mindre permanent krigstilstand. Først gennem krige med Norge og svenske stormænd, og fra ca. 1132 borgerkrige som led i tronstridighederne efter mordet på Knud Lavard i 1131. Derefter får vi i al fald op til ca. 1170 både land-

gange og plyndringer af de danske kyster af især slaviske folk. Valdemar den Store og senere hans søn, Knud den Sjette, fortsætter efter 1170, hvor man havde pacificeret venderne, med at udbyde ledingen til nye næsten årlige togter til østslaviske og baltiske områder. Derefter tager Valdemar Sej (1202-41) fat med nye krige i både Baltikum, Venden og Holsten til ca. 1227. Så får vi nogle få års fred, inden man igen begynder at krige internt om tronen og med ærkebispens fra ca. 1250 og faktisk resten af 1200-tallet og langt ind i 1300-tallet. Hvordan kan man have haft midler og folk til at bygge op mod- og måske mere end 2500 kirker i en så lang periode ofte præget af krig med plyndringer, udskrivninger af proviant og folk til ledingen mv. samt ned- og afbrændinger rundt om i landet? Selv om store del af det daværende Danmark i længere perioder eller slet ikke blev præget heraf. De stormænd, man i dag mener oftest stod bag kirkebyggeriet, var jo tvunget til at møde frem – ofte sammen med ledingsbønderne – til krigstjeneste for kongerne eller i visse tilfælde tronkræverne. Når ledingen helt eller delvist dele heraf iflg. Saxo, konstant lå ude gennem mange af disse år, hvor fik man så arbejdskraften fra til byggeriet af især kirker, men også de mange klostre og kongsborge rundt om i riget?

Næde kirketienden at få nogen betydning?

Hvor kom de enorme midler fra til byggeriet? Ganske vist hævdes det fra flere sider, at tienden blev indført allerede under Knud den Hellige i 1080'erne, men ikke meget tyder på, at betalingen heraf til kirken blev stabil før godt 100 år senere. De mange

krige må desuden have medført, at man flere steder ingen midler havde til at betale tiende eller andre skatter. Forskellig uro på både Sjælland og i Skåne til helt op i 1180'erne viser, at tienden ikke var helt slået igennem blandt de bønder, der skulle betale den. Så alt i alt vurderer jeg, at tienden næppe kan have betydet det store for kirkebyggeriet, før det iflg. forskerne næsten var afsluttet. Det understøtter snarere teorien om, at det var kongen sammen med velhavende stormænd og/eller sognegildernes medlemmer rundt om, der stod bag de fleste kirker i perioden 1070-1200. De ældste stenkirker blev nok flest bygget på kongens bud, men ind i 1100-tallet overtog stormændene opgaven med at rejse stenkirker. Sikkert også her på Bornholm, hvor de sammen med kongens ombudsmænd og de lokale gilder må anses som værende bygherrerne. I hvert fald indtil andet er dokumenteret.

Trækirker

Vi har endnu ikke her på øen fundet rester af trækirker under eller tæt på de nuværende stenkirker. Udskæringer fra stave og planker kunne ellers gennem stilen og dendrokronologien have givet os et ret præcist byggetidspunkt. Det skal her understreges, at man aldrig rigtigt har ledt efter rester af trækirkerne under de nuværende kirkegulve. Heller ikke da man i 1880'erne nedrev kirkerne i Øster- og Vester Marie, Klemensker og Rø eller genopbyggede tårnene til kirkerne i Bodilsker, Knudsker og Rutsker fra bunden af. Museets folk mener, at der må være rester heraf under de nuværende stenkirker. Vi ved, at der er fundet trækirkerester under mange af stenkirkerne på

Gotland og enkelte i Skåne. Det er også muligt, at man skal undersøge kirkegårdene eller området lige uden for efter sådanne rester, da stormænd andre steder i riget, bl.a. i Skåne, rejste de første trækirker inden for deres eget gårdbebyggelsesområde. Vi skal her ikke glemme, at Bornholm på mange måder dengang var et vedhæng til Skåne, som datidens bornholmere delte økonomi, kultur og måske i et vist omfang også slægtskab med.

Mønter

Mønter kan med en vis usikkerhed anvendes til datering af byggetidspunktet. Problemerne ligger i mønternes omløbstid, udmøntningssteder samt rene tilfældigheder vedr. findesteder. I de fleste af øens kirker er kun de færreste gulve opgravet og fyldet siet efter moderne metoder, hvilket sikkert vil flerdoble antallet af fundne mønter. Dette kunne bidrage til en mere sikker bygningsdatering. Man fandt en del mønter ved totalnedbrydningen af de nævnte kirker, men dette var blot en bonusgevinst. Det var ikke noget, man bevidst ledte efter. Det handlede langt mere om at få rejst en ny og større kirke i en fart. De ældste danske mønter fundet under kirkegulvene er fra Valdemar den Stores (1157-1182) og Knud Den Sjettes tid (1182-1202). Men i den urolige tid efter kong Niels' død i 1134 blev der udmøntet langt mindre gennem de næste godt 25 år. Vi har i al fald kun fundet meget få. Bl.a. fra Svend Grathes tid omkring 1150, da han var konge i Skåne og for Bornholm. Enkelte udenlandske mønter er ældre, men så slidte, at de sikkert har været lang tid i omløb, inden de landede på et bornholmsk kirkegulv.

Hvilke bornholmske kirker er ældst?

Faktisk alle udgivelser, bortset fra enkelte fra de senere år, anfører, at de bornholmske stenkirker er bygget efter 1150 – snarere op mod år 1200 og frem. Desuden at de er bygget af ærkebiskoppen i Lund. I så fald kan vi kun tale om ærkebisperne Eskil, Absalon og Anders Sunesen. Dette er ret usandsynligt, selvom det må medgives, at alle tre temmelig sikkert stod bag en række kirker i Skåne, herunder domkirken i Lund, men i højere grad stiftede og anlagde de meget ressourcekrævende klostre.

Aa Kirke på Bornholm er formentlig påbegyndt under Eskil efter overtagelsen af tre af øens fire herreder ved forliget i 1149 med den daværende skånekonge, Svend Grathe. Aa Kirkes bygning kan være igangsat for i forbindelse med ærkesædets fortsatte arbejde, sammen med kongemagten, at indføre en ny herreds- og sognestruktur på øen. Selve byggeriet strakte sig over temmelig mange år. Intet tyder på, at Aa Kirke skulle være Bornholms ældste og i al fald slet ikke den først færdigbyggede.

Det mest logiske vil være, at de såkaldte herredskirker, som ud over Aa tæller de to Mariasogne samt Klemensker Sogn, er bygget først og indviet som dåbskirker og mødesteder for herredstingene. Så kunne resten af trækirkerne efterhånden afløses af nye stenkirker. Runestenene peger også den vej, men hvilke runesten kan være gemt i de øvrige kirkers tykke mure? Og hvad nu hvis herredskirkerne, bortset fra Aa Kirke, er bygget før den nye sogneopdeling? Det kunne de være, såfremt runestenenes datering er rigtig.

Andre spor, bl.a. gildernes daværende fysiske udstrækning og grænser kunne tyde

Skt. Povls Kirke, foto 1918, Chr. A. Møller, Rønne. På dette fine billede ses, at den øverste række rundbuer på apsis er blevet overkalket efter 1878. Måske ved kirkens restaurering i 1881. Korets lavtplace-rede rundbuer er tydelige. Det er ganske usædvanligt og tyder på, at koret må være blevet forhøjet på et senere tidspunkt. Vestgavlens nygotiske kamtakker er en tilføjelse fra kirkeskibets forlængelse i 1871. Bornholms Museum.

på, at måske endda samtlige landkirker er påbegyndt inden den nye herreds- og sognestruktur, som så er tilpasset kirkernes placering. Kun såfremt vi i forskningen helt kan få afklaret de førkirkelige administrative strukturer her på Bornholm, vil vi få et præcist svar herpå. Så det står stadig hen i det uvisse, hvilken kirke, man herovre først lagde grundstenen til. Men jeg gør alligevel et forsøg, som samtidig måske afslører, at vi skal være meget forsigtige, når vi vurderer en kirkes alder. For også de bornholmske kirker kan være blevet lettere ombygget selv kort tid efter opførelsen. Dette kan let snyde dateringen af den oprindelige kirkes byggetidspunkt.

Den svære case: Skt. Povls Kirke

Min personlige vurdering er, at Skt. Povls Kirke er øens mest spændende kirke. Men Skt. Povls Kirke er også den, der giver anledning til flest spørgsmål om byggetidspunktet. Den er anført de fleste steder som øens yngste landkirke, måske først bygget op mod år 1300 eller endda senere, i al fald efter 1250. Alle senere skribenter har direkte overført Matthias Bidstrups bemærkning i Bornholmske Samlinger fra 1912 om, at den har flere unggotiske træk, især i portalerne. En teori han vist havde fra et værk af den samtidige kunsthistoriker Francis Beckett. Unggotikken er en lidt svævende betegnelse, idet den i Frankrig anføres som begyndt ca. 1150, men henregnes her i landet til perioden efter 1250, og vel snarere efter 1300! Interessant nok vurderer Bidstrup i samme artikel, at øens kirkebyggeri var meget fransk inspireret. Det tyder det nu ikke særlig meget på, i al fald ikke fra det gotiske franske kirkebyggeri.

Inspirationen er dokumenterbart langt større fra Skåne, Gotland, Østeuropa, Normandiet, det angelsaksiske England samt Irland. Vi har gennem datidige bornholmeres (storbønder) rejser fået denne inspiration, men nok især gennem bygmestrenes og disses ansatte svendes erfaringer fra Jylland, Norge (britisk-normannisk), men mest fra Skåne og Gotland. Bygmestrene og svendene kom formentlig direkte fra enten de store kirkebyggerier i Lund og Dalby eller efter igangsættelser af landkirker i det øvrige Skåne til Bornholm. Bønderne her på øen har fungeret som arbejdskraft med at skaffe materialer og som håndlangere for stenhuggere, murere og tømrere mv. Det er meget underligt, at ingen forskere mig bekendt har haft øje for de pænt mange ligheder mellem de oprindelige gutniske og bornholmske kirker. Handelsvejene var de samme og ligeledes lighederne i den sociale struktur med de mange fribønder, som også var handelsmænd med egne skibe. I 8 af vore landkirker står dertil fx gutniske døbefonte. Procentvist langt det højeste tal i Danmark.

Ligheder med Skt. Peders Kirke

Skt. Povls Kirke anføres også som øens eneste kullede (tårnløse) kirke, men Skt. Peders Kirke – nabokirken – som i øvrigt er den af øens kirker, den har flest ligheder med, var tårnløs til engang i måske 1500-tallet, hvor den fik tilbygget sit lave, kvadratiske, kastelagte tårn. De øvrige langkirker har enten samtidige tårne eller tårne senest tilbygget op til 100 år efter selve kirken. Disse tårne er alle romanske, og flere af dem er stærkt inspirerede af de skånske vesttårne, både hammertårnene og de store kvadrati-

ske tårne. Langt de fleste af de tilsvarende skånske kirker dateres til at være opført før eller omkring 1150. Det skal dog her tilføjes, at dateringskriterierne i Skåne langt fra i alle tilfælde er gennemskuelige eller opfylder i al fald mine krav til dokumentation.

Povlsker og Pedersker er nabosogne og ligger begge i øens meget frugtbare, kornavlende sydland og næsten på linje. Da de dertil er bygget af de samme materialer – silurkalk – og oprindeligt havde en ret ens opbygning og størrelse, tyder en del på, at de må være nogenlunde samtidige. Interessant er, at ved forstærkningen af Gamleborgs (i Almindingen) indgang i sydvest er anvendt silurkalk opbygget i kvadre på nøjagtig samme måde og i næsten samme størrelser som i de to nævnte kirker. Så den teknik har man altså mestret ret tidligt, alt efter, hvornår denne port kan dateres til. De nyeste bud er ca. år 1100. Men dette er der ingen, der har noteret sig under dateringen af kirkerne. For hvis man har behersket denne teknik, vil det vel være naturligt at anvende den til det næste stenbyggeri her på øen, og det kunne jo have været de to kirker sydpå. Helt ny forskning anfører også, at rigets ældste kirker er bygget i skifter på ca. 20 cm's højde (oftest i frådsten, altså kildekalk eller af sandsten), hvilket passer på Gamleborgs sydport og på skifterne i de to sydlandskirker. Jeg fremhæver dette, idet alle forskere, også Wienberg, mener, at de to kirker er de yngst rejste på øen.

Godt nok er Skt. Povls Kirkes skib og kor (dette er efter min bedste vurdering senere forhøjet med noget under en meter) noget højere og lidt bredere end Peders Kirkes, men sidenicher i kormuren, og at de sammen med Ruts Kirke er de eneste kirker, der har haft de smalle præstedøre i korets syd-

side lige før skibet, kunne også tyde på et tidsmæssigt og gammelt sammenfald. Der er ikke i nogen bøger mv. anført, at Skt. Povls Kirke skulle have haft en præstedør, men det er jeg helt sikker på. Det kan ses både ind- og udvendigt gennem den måde, man har tilmuret døren på, selvom det senere, meget store korvindue mod syd har ødelagt en del af beviset. Præstedøre findes især i det østlige Jylland, Salling, det nordlige Skåne og ikke mindst på Gotland. Præstedøre anføres generelt som et tegn på tidlig opførelse. Peders Kirke har også spor af et såkaldt lægmandsalter i korbuen. Dette er der ingen spor af i Skt. Povls Kirke, men da korbuen helt sikkert ifm. forhøjelsen af koret må have været bygget om, kan det jo være, at der også her oprindeligt var et lægmandsalter. Disse hører ofte sammen med præstedørene, som præsten benyttede som indgang ved de fleste kirkelige handlinger. Han alene måtte som Guds indviede være i koret; det var ikke tilladt for menigheden før i senere tid. Denne blev så betjent ved lægmandsalteret i korbuen.

Andre kirker som inspiration

Begge disse kirker kan være inspireret af Borrie Kirke i det sydøstlige Skåne, som har stort set de samme mål, sidenicher mv. Den er klart irsk-normannisk inspireret og dateres til ca. 1150. Benestad i Skåne har også en del identiske træk, dertil et kastel placeret mod øst lige som Skt. Povls Kirkes. Ramsåsa også fra Tommelillaområdet har et meget kort kor ligesom Skt. Povls Kirke. Den anses dog som opført op mod 1200.

I det øvrige Danmark er det umuligt at udpege kirker, der har mange lighedstræk med Skt. Povls Kirke, men på udsmyk-

ningssiden er der en del vstdanske kirker, hvis relieffer mv. kan have påvirket de mestre, der udsmykkede Skt. Povls Kirke. Det vil jeg vende tilbage til senere i artiklen.

De gutniske kirker blev stærkt ombyggede i 1300-tallet, så derfor er det svært at finde en kirke her, som har mange bevarede lighedstræk med Skt. Povls Kirke. En del af de gutniske er stormandskirker med kasteller og bygget i 1100-årene. Byggematerialet var ofte kalksten ligesom i Skt. Povls Kirke. Rigtigt mange af dem har præstedøre og oprindeligt korte kor samt høje skibe. Fardhem er et eksempel på en af øens ældste kirker med flere lighedstræk med Skt. Povls Kirke.

Særlige træk ved Skt. Povls Kirke

Skt. Povls Kirke er trods mange ligheder med Skt. Peders Kirke på en række områder alligevel helt sin egen set i en bornholmsk sammenhæng. Den har ud over ret mærkværdige mål (højde x bredde x længde) et meget kort og højt kor, og kirkens døre var placeret helt ude ved vestgavlen (altså inden skibets forlængelse med ca. fem meter i 1871). Så målene passer ikke med de ideale mål i forholdet mellem kor og skib, og koret er heller ikke kubisk i målene, sådan som man også helst ville have det dengang. En så vestlig placering af dørene har jeg hidtil ikke kunne finde på øvrige danske kirker fra tidlig middelalder. Jeg kan heller ikke forklare den, medmindre man af andre årsager valgte at forkorte skibet. Det virker, som om skibet skulle have været noget længere, eller at der var tænkt på en opførelse af et større vesttårn, for i så fald havde dørplaceringen givet mere mening. Kirkens målforhold i kor og skib viser

klare træk fra de trækirker, der stod rundt om i riget i tiden forud. De bud, jeg har set på rekonstruerede trækirker, ligner temmelig meget Skt. Povls Kirke, som den så ud før forlængelsen. Det er især højden og det meget lille kor, der muliggør en sådan sammenligning. Er dette tilfældet, taler vi også om en gammel stenkirke.

Apsis

Apsis er også unikt. Det er faktisk ret stort og vel idealt set for stort ift. til koret. Apsiden har bevaret flotte rester af et næsten helt og markant savtaksskifte. Desuden er her få rester af en rundbuefrise, der ligesom i koret faktisk sidder for lavt ift. taget. Rundbuefriser er normalt placeret helt oppe under taget, hvis kirken ikke er påført lisener, halvsøjler eller anden udsmykning, hvor man så valgte at afslutte ovenpå med en rundbuefrise. Men det findes her ingen spor af. Måske er også apsis blevet forhøjet senere? Savtaksskifte på apsis findes på flere jyske kirker, som dateres til ca. 1150. Men det anvendtes også langt ned i gotikken, da mursten er som skabt til at anvende dette mønster.

Det helt unikke er dog vinduerne i apsis. De har et korsformet lysindfald, som ses meget tydeligt inde fra koret. Lyset en solrig morgen/formiddag er helt fantastisk! I bøger mv. har jeg læst, at vinduerne skulle være inspireret fra Speyerområdet i Sydvesttyskland eller endda fra Irland. Jeg har personligt set på både domkirker og mindre prangende kirker i og omkring Speyer uden at finde noget, der ligner disse vinduer. Lokale forespørgsler gav heller intet resultat. Jeg har ej heller i bøger eller på nettet om irsk-keltisk eller tysk byggestil fra hverken

Det er tydeligt at se, at motivet med lindormene er blevet flyttet til apsisbuen fra dets formentlig oprindelige placering i korbuens nordside. Ved flytningen er motivet desværre delvist blevet ødelagt for at få det til at passe til den mindre apsisbue.

den romanske eller gotiske periode fundet noget, der ligner Skt. Povls Kirkes apsidevinduer. Det nærmeste, jeg kommer til, er den også kullede Tved Kirke på Mols, men det ser ikke umiddelbart ud til, at smiget har været ført helt igennem på apsidens eneste bevarede vindue. I øvrigt er smiget muret til udefra i dag. Tved Kirke regnes som den ældste på Mols.

Portalerne

Det andet helt særlige er Skt. Povls Kirkes portaludsmykning, som ikke finder sin lige her på Bornholm, samt stenudsmykningen i koret og i kor- og apsisbuerne. Generelt set er de gamle bornholmske landkirker faktisk meget enkle og bastante. Hvor man i

det øvrige land kan finde de smukkeste udsmykninger af mure, portaler, døre for ikke at tale om den indvendige udsmykning, er denne langt mere karrig her på øen. Her har vi endda den bløde silurkalk, der er velegnet til lidt finere, todimensionelt stenhuggerarbejde, dog ikke lige så velegnet som sand- og andre former for kalksten. Bevarer, denne silursten er også flittigt benyttet til dør-, vindues- og apsidearbejder herovre. Personligt mener jeg, at kvaliteten ikke når de granitarbejder, som jeg har set i Jylland, og granit er jo et ret utaknemmeligt materiale at arbejde i. Antallet af udsmykninger er også forbavsende få her på øen. Gad vide hvorfor? Økonomi? Manglende sans for det hos bygherren? Næppe; der er intet, der tyder på, at bornholmske stormænd eller bi-

Stenhuggermærket med et vinglas er mægt til et motiv, der findes i både Dalby kirke og Lund domkirke i Skåne og viser, at mestre herfra også arbejdede på Bornholm. Der er desværre kun 3 felter af en formentlig hel apsisbue tilbage. Blev resten ødelagt ved en ombygning af kor og apsis ca. 1260?

Disse motiver af et stenhuggermærke og ringe er også flyttet ifm. en ombygning. Ringemotivet har sandsynligvis siddet i koret eller korbuen og været synlig – ligesom – lindormemotivet – for kirkegængerne. Præsten havde ikke behov for at kunne se på dem!

skoppelige fogeder skulle være hverken fattigere eller have mindre udsyn end øvrige danske. Så en forklaring herpå udestår. Det er kun Skt. Povls Kirkes to portaler og delvis Østerlars' og Knuds Kirkes nordportaler, der skiller sig bare lidt ud, og Skt. Povls Kirke tager førsteprisen! Kan dette skyldes en særlig ærkebiskoppelig interesse for Skt. Povls Kirke? Han rådede helt sikkert over gårde i sognet, bl.a. de to kirkebogårde. Eller er det snarere en stedlig kongelig ombudsmand, der var bygherren, måske i samspil med det lokale gilde? Det er mere sandsynligt, da der gemmer sig flere vornedgårde (kan være gamle kongsgårde) tæt på begge sider af kirken.

Sydportalen

Et problem vedr. sydportalen er, at jeg ikke er helt sikker på, at alle de udsmykkede kalksten, vi i dag ser indmuret på begge sider af portalen, altid har været placeret dér. Det kan sikkert kun en datering af den anvendte mørtel afklare, men det virker, som om der har været foretaget ændringer i en senere tid ligesom inde i koret og kor- og

Sydportalen er Bornholms flotteste og mest symbolrige portal. Både form og indhold dokumenterer høj alder, da der er træk fra vikingetidens træskærerkunst. Motiverne har indhold fra både det gamle og det nye testamente.

*Det er usikkert, om denne figur med en klæde-
dragt fra 1100-tallet sidder på sin oprindelige
plads. Er dette tilfældet, kan det forestille kirkens
bygherre, altså et stifterbillede og i så fald det
 eneste på øen.*

apsisbuen. Dette forhold ses også i mange andre kirker, ikke mindst de jyske kvaderstenskirker, hvor billedkvadrene og portaludsmykningerne mange steder er flyttet rundt siden hen, hvilket ikke gør tolkningen af motiverne nemmere.

Hele sydportalen, som den ser ud i dag, er en ophobning af rituel og kristen symbolik uden sidestykke her på øen. Næsten alle de symboler, der her er udhugget og flot bevaret, har jeg fundet på kirker i Randers- og Skanderborgområdet samt i Salling. Kirker, der alle dateres til første del af 1100-tallet. Bygmestrene rejste sikkert sammen med deres dygtigste svende rundt til de steder, hvor der var arbejde at få. Omkostningerne

var dertil så store, at man mange steder sikkert kun løbende kunne finansiere byggeriet, som derfor også ofte gik i stå i en periode. Meget tyder på, at bygmestrene havde flere projekter i gang på samme tid, idet de efter igangsættelsen ét sted kunne tage videre og igangsætte andre steder. Senere vendte de tilbage – måske endda flere gange – for at tage byggerierne i øjesyn og give nye ordrer.

De dygtigste har i den første tid sikkert været udlændinge med erfaringer fra andre lande og som blev hidkaldt af bisperne til at stå for de nye domkirker, der begyndte at skyde op rundt om i landet efter 1100. De første menes at være kommet hertil fra Lombardiet i Norditalien. Deres medhjælpere har så som udlærte bygmestre og svende stået for det mere ydmyge byggeri af sognekirkerne. Fra domkirken i Lund, som blev indviet løbende i 1130'erne og frem til 1145 (højalteret), kan de have taget imod nye opgaver i Skåne og på Bornholm.

Bygmestrene var datidens arkitekter, og andre mestre måtte så tage sig af byggeri og udsmykning efter tegninger og anvisninger fra disse og måske bygherren. Man mener, at apsideudsmykningerne i Ruts Kirke og Østerlars bærer præg af lån fra Lund, dog stærkt nedskaleret! Bygmestrene er næppe sendt her til øen af ærkebispens; han havde problemer nok i denne her periode med borgerkrig i riget. De kan derfor være hidkaldt af kongens fogeder, ærkebispens lokale ombudsmænd, lokale stormænd eller måske repræsentanter for de gårdfællesskaber, som vi kalder gilder. Disse kan i princippet sagtens selv have taget initiativ til at rejse en kirke i sognet og har måske rådet over opsparing eller endda enkelte midler fra tienden hertil. Vi skal også huske på, at man

lokalt lige fra gammel hedensk tid var vant til at betale for kultiske handlinger, og at man kan have besluttet at spare op til en ny kirke, da den gamle trækirke var begyndt at rådne.

Men hvorfor har den ansatte bygmester så ikke ladet sin inspiration fra fx Lund påvirke udsmykningen af Skt. Povls Kirke? Han var måske i stedet hyret fra Jylland eller mente, at det ville pynte med en udsmykning magen til den, som han kendte derfra? Det ved vi ikke. Eller ønskede bygherren nogle motiver hugget ud, som han eller de havde set i Jylland eller andetsteds? Det finder vi nok aldrig ud af, men motivmæssigt set passer det her i Skt. Povls Kirke langt bedre med inspiration fra jyske og enkelte skånske kirker.

Tympanen er mesterlig med den smukt skårne såkaldte franske lilje og de to spader. Kragstenenes omhyggelige udformning med de detaljerede volutter som konsoller er der heller ikke sparet på. Jeg har set udformninger af livets træ (liljen) på mange tympaner, men aldrig denne kombination af symbolet på den fuldkomne kærlighed mellem Gud og menneske (den franske lilje) sammen med et af symbolerne (spaderne) for kong David. Meget specielt og helt unikt her i landet!

Men turister og andre har oftest mere fokus på den højre side af portalen, hvor man ser udsmykningen som et skakspil og et backgammon eller en forløber for det persiske triktraspil. Indrømmet, det er fristende, for de ligner jo meget disse spilleplader! I skakterndelen af frisen er der faktisk 64 felter og i den anden del 12 x 2 felter som i backgammon, her dog rundede og ikke spidse! De har nok mere sig undervejs i byggeriet disse stenmestre, mener flere for-

skere. Derudover er der ham, den sjove mand, lige op over til venstre. Det er måske en af mestrene eller bygherren, de gør nar af?

Intet kan være mere forkert! Man spøjte ikke i ressourcefattige tider med kunsten, og alt det, man skabte med datidens få ressourcer, havde altid en højere mening. Kirken var rejst til ære for Jesus Kristus, og det lavede man ikke sjov med. Udsmykningen var ofte en lærebog for menigheden, hvoraf sikkert ingen kunne læse og skrive. Motiverne er her og i alle andre kirker religiøs

Der er en del teorier om, hvad denne udsmykning forestiller. Mest sandsynligt har vi her symboler på forholdet mellem det gode og det onde (skaktavlen) og Helligånden (rundbue-motivet). Dette understreges af placeringen lige ved indgangen til selve kirkeskibet, hvor man forlader den ydre, syndige verden og gennem døren renset af vievandet og Helligånden træder ind i den nye rene verden.

anskuellesundervisning lige som de senere kalkmalerier, hvor præst og bygherre(r) alerede inden man trådte ind i kirken, viste, hvad der forventedes af kirkegængerne. Jesus siger selv i Matthäusevangeliet, at han er døren, og den der træder ind gennem ham, skal blive frelst. Døren er altså som selve Kristus' symbolske legeme, kirkens mest hellige sted for menigheden, som jo ikke betrødte det allerhelligste, nemlig koret.

Så skaktavlen er mere et symbol på selve livet, som giver gode og onde muligheder for den enkelte, hvor de mørke felter er det onde og de lyse det gode. De siger: Pas på, hvor du træder i livet. Hold dig til de lyse felter! Altså et sort- og hvidtavl gulv i miniudgave. I en del kirker ses et sådant gulv, oftest ved døbefonten. Backgammondelen af billedfrisen er en ganske almindelig rundbuefrise, som symboliserer Helligånden. Vi ser dem ofte rundt om i landets kirker i al fald i apsis og kor, men af og til også om skibet helt oppe under taget som et symbol på, at herinde i Guds hus hersker Helligåndens nådegave for dem, der vander på de lyse felter! Men de findes i østjyske kirker mange steder også på portalerne ligesom her i Skt. Povls Kirke. Det helt specielle ved denne her udgave er, at den har to rækker rundbuer, der vender ind mod hinanden.

Det har jeg ikke set andre steder. Det er lige i skæringspunktet mellem de to buerækker, du træder ind i det hellige. Dette modsvares tydeligt i udsmykningen i venstre side af portalen. Her har man igen flere rundbuer samt et savtaksmønster og et lille indhak – sikkert til vievandskarret. Savtaksmønstret er også et helligåndssymbol, der skal forestille bølger eller vand lige som

rundbuerne. Når du anvender vandet lige dér til at gøre korsets tegn, altså lægger det urene, syndige menneske bag dig, træder du rensat gennem døren ind i skibet. Det mærkelige her er dog, at motivet på portalens venstre side vender forkert.

Den runde del af buen og den spidse del af takken burde vende ud mod døråbningen! Er der ved en senere ombygning flyttet rundt på elementerne i sydportalens vestside, eller vidste mesteren ikke bedre? Det gjorde han helt sikkert, så jeg holder på en senere ombygning, hvor kendskabet til symbolikken kan være gået tabt. Denne form for meget smal udhugning er gammel og har her i Skt. Povls Kirke en markant lighed med den teknik, man anvendte i vikingetidens træskærerarbejder på bl.a. stolper.

Denne symbolik har jeg set i lignende udgaver i rigtigt mange kirker i Østjylland og Salling. Skaktavlerne er der mere end 45 af i især Randersområdet, og et tilsvarende savtaksmønster er meget tydeligt i fx præstedøren i Lihme Kirke i Salling. Det tyder på en inspiration fra dette område og igen fra kirker, der sandsynligvis er bygget før 1150, Lihme endda meget tidligere. Derfor kan det være en mester, der har taget motivkredsen med til Skt. Povls Kirke og overtalt byggherren til at udsmykke kirken hermed. Bygherren for Skt. Peders Kirke, som jeg vurderer er samtidig eller snarere lidt ældre, var enten ikke vild med ideen eller fandt den for dyr. Denne kirke virker generelt som en fattigere og lidt ældre udgave af Skt. Povls Kirke. At jeg anser den for ældre, skyldes især, at den er meget skæv i målene og virker som et mere famlende og usikkert arbejde. Et stenmestermærke fra måske ca. 1120 understreger alderen.

Vi har meget få stenmestermærker i danske kirker

Mandefiguren i Skt. Povls Kirke i højre side af portalen er bestemt ingen karikatur. Det ville være helt utilladeligt at sætte sådan en figur op for sjov så tæt på den hellige indgang til kirken.

Også selvom han senere skulle være flyttet hertil fra et andet sted i kirken. Tilsvarende figurer hugget i granit og i samme klæder har jeg set flere steder i Jylland, igen i kirker dateret vel 100 år tidligere end Skt. Povls Kirke.

Men de indgår alle i en sammenhæng, der har med det gode eller onde at gøre, og udviser en form for plastisk bevægelse. Såfremt denne figur altid har hængt på denne plads, kan den næsten derfor kun forestille byggherren.

Det er helt sikkert en verdslig figur; der er ingen helgenglorie på ham, og han er ikke udstyret med religiøse symboler. Selvom han er primitivt udhugget, bærer hans dragt tydeligt præg af at være fra 1000-1100-tallet. Prøv at se figurerne på fx Bayeux-tapetet, hvis forlæg endda stammer helt tilbage fra 900-tallets England. Bygherre- eller stifterfigurer har vi meget få af, flest på kalkmalerier. Så alt i alt er figuren en stor og desværre slet ikke anerkendt sjældenhed i datidens kirkeudsmykning.

Skånske stenmestre?

Vi har også et markant stenmestermærke i venstre side af portalen. Jeg fandt i øvrigt et helt mage til i den øverste rundbue i rundstaven!

De er også meget sjældne. Skåne har nogle flere, men heller ikke her er de almindelige.

De er sjældent så store, som vi ser det her på portalen.

Måske mere interessante er de stenmestermærker, vi har i kirkens kor og apsidebue! Mærket i apsidebuen, som ligner et vinglas, findes i et større antal i domkirken i Lund og den store kirke i Dalby samt i to skånske landsbykirker.

I Lund og Dalby findes dertil et stort antal, der ligner det mærke, man i Skt. Povls Kirkes kor kalder timeglasset. Mærkerne er dog hverken vin- eller timeglas, men symboliserer treenigheden og korset. På en sten sat ved Skt. Peders Kirkes sydmur findes et lignende stenmestertegn, som er helt mage til et i Dalby Kirke.

De kan derfor være udført af mestre, der har lært hos mestrene i Skåne eller var ansatte hos disse. Nye mestre havde i al fald i England en tendens til at tage et mestermærke næsten mage til det, læremesteren havde.

De er iflg. den svenske professor Ryberg fra ca. 1150, mens professor Eric Cinthio fra Lund daterer dem til ombygninger i de to store skånske kirker under Jakob Erlandsen, og så er vi 100 år senere! Såfremt de på Skt. Povls Kirke er fra ca. 1250, vil jeg gætte på, at de stammer fra en ombygning på det tidspunkt af koret, bl.a. med en forhøjelse af korbuen og ændringer af kor- og apsidebue.

Derimod er mestermærket i sydportalens mere sandsynligt fra kirkens oprindelige byggefase, medmindre man antager, at begge portaler først er tilkommet ved ombygningen i 1250'erne. Det kan sikkert kun mørtelprøver vise. Jeg mener dog, at meget tyder på ombygninger eller reparationer af portalerne flere gange undervejs, måske senest i 1871 ved forlængelsen af skibet.

Nordportalen

Det er helt sikkert søjlernes perspektiv i nordportalen ind mod kirkedøren og udformningen af kapitæler og baser, der har fået nogle forskere helt tilbage fra før år 1900 til at stemple kirken som unggotisk – uden at jeg kan se, at de virkelig har redegjort herfor! De har alle set helt bort fra den øvrige portaludsmykning i nord og syd i deres vurdering af stil og byggetidspunkt. Ej heller foretaget relevante sammenligninger med andre kirker i især Jylland, Skåne og Gotland. Ud fra hvad jeg har set af billeder fra romanske kirker fra Sydspanien og nordpå helt til os, kan jeg simpelthen ikke støtte, at disse baser og perspektivet på søjlerne er specielt unggotisk. De adskiller sig ej heller meget fra Knuds Kirkes nordportal, som ingen hidtil har anset som unggotisk. Her har vi desværre ikke så meget sammenligningsgrundlag fra Skåne. Jeg har i al fald ikke fundet noget tilsvarende her, og de gutniske kirkers portaler er for de flestes vedkommende stærkt ombygget i gotisk stil med spidsbuer etc. i 1300-tallet. Jeg vil ikke påstå, at den er specielt romansk eller samtidig med kirkens opførelse, men det er mest tænkeligt. Den kan dog være tilføjet ved den ombygning, som jeg mener fandt sted omkring 1260. Den er ikke desto mindre ganske usædvanlig, uanset om man sammenligner den med portaler fra 1100- eller 1200-tallet! Jeg har hidtil ikke fundet nogen portal, der ligner den fuldt ud i dansk landkirkebyggeri, men

Nordportalen har ikke så rig en udsmykning som sydportalen, men såvel snoningen som baserne er unikke her på øen. Kun Knuds kirkes nordportal kan matche den. De virker samtidige.

søjleperspektivet findes i flere kirker fra 1100-tallet, skønt de så har andre baser, mere typisk traditionelt romanske.

Ringenes herre

Der er i korets nordside indmuret en limsten med en række ringe på. Den har næppe oprindeligt været indmuret på det sted, og det virker som om, den er en del af noget mere. Hvor de tilsvarende sten i givet fald er blevet af, kan vi ikke se. Jeg ved faktisk ikke, om alt kalkpuds i nyere tid har været fjernet i kirken. Kun dette kan afsløre flere interessante silursten. Ringestenen er sandsynligvis fra kirkens opførelse og kan have været en del af en vandret frise i koret eller snarere fra korbuens sider, som så ved den sandsynlige ombygning eller på et senere tidspunkt er blevet ødelagt og flyttet over på nordvæggen. Cirklen er et symbol på den guddommelige orden, som vel vises mest markant i netop koret.

Lindormen

Apsisbuens lindorm mangler også et stykke. Det er hugget fra og støtter derved min teori om, at der er foretaget en ombygning af kor- og apsidebue. Lindormemotivet burde havde siddet på den større korbue; det gør denne type motiver alle andre steder, hvor jeg er stødt på dem. Den tilsvarende kragsten i den anden side virker også som en del af noget større, som blev beskadiget og hugget fra. Så disse motiver kan være flyttet under ombygningen op mod 1260. Lindormen er et meget gammelt symbol fra både hedningetid og den tidlige kristendom og findes i mange især ældre jyske kirker i både ud- og indvendig udsmykning.

Her i Skt. Povls Kirke ser vi endda flere lindorme, der sluger hinanden, hvilket igen understreger symbolets ælde, idet ormen mere oprindeligt symboliserede fødsel, død og genfødsel. Man troede ikke, at slanger rigtigt kunne dø, men at de blev genfødt og blot efterlod den gamle ham. Symbolet i et kristent perspektiv er, at nok skal det gamle menneske dø, men det bliver genfødt i en ny ham i Paradis. Desuden er billedet selvfølgelig analogt på Jesus Kristus' skæbne. Ormen var også et symbol på frugtbarhed og dermed livsfornyelse. Det er måske derfor, at jeg alle steder kun har fundet lindorme, slanger og lignende dyr på korbuens nordside, som jo er kvindesiden og på døbefontene, hvor det »gamle«, syndige menneske gennem selve dåben dør og genfødes som et nyt og rent menneske. Skt. Povls Kirkes lindorme hører derfor også til i korbuen, da de skulle påvirke menigheden og ikke præsten. Nu er lindormen skjult for en stor del af menigheden, så den må være flyttet og delvist ødelagt for at kunne tilpasses som den noget mindre kragsten på apsidebuen.

Paulusfiguren

I korbuen præcis på det sted, hvor den i gammel tid nærmest hellige slutsten blev placeret, har vi en figur af apostlen Paulus, kirkens værnehelgen. I øvrigt et meget sjældent værnehelgennavn i tidlig middelalder. Han er udført af Tofi, vore dages Tue, altså guden Thor. Rune kyndige har ud fra kendetegn på de anvendte runer anslået, at figuren stammer fra 1200-1300. Den er langt mere detaljeret udhugget end figuren ved syddøren. Den er derfor sandsynligvis hugget og sat ind i korbuen ifm. den tidligere omtalte ombygning omkring 1260. Man

fristes til at gætte på, at Paulusfiguren kan have erstattet de omtalte ringe, som måske forinden prydede hele korbuen. Det vil i al fald give god mening ift. ringenes symbolik. Ikke mindst forskellen på kirkens to mandsfigurer viser tydeligt to forskellige tidspunkter for udførelsen og bidrager til forvirringen om tidspunktet for kirkens opførelse.

Døbefonten

Denne model kalder vi en bægerbladsfont pga. de mange rundbuer hele vejen rundt, der ligner bægerblade på en endnu ikke udsprunget blomst. Men det er nu snarere bølger, rundbuerne skal forestille, og de er igen et symbol på vand og Helligånden. Dåb og vand hører sammen. Denne model er gutnisk, og står i en del af landkirkerne her på øens øst- og sydside samt i kirker i områderne af Østersøens vestlige del. Altså steder, hvor gutterne kunne lægge til med deres skibe og aflevere bestillingsvarerne. Modellen er efter alt at dømme første gang blevet produceret og eksporteret omkring år 1200, og man fortsatte hermed til langt ind i 1300-tallet i flere udgaver og kalkstensarter. Fonten i Skt. Povls Kirke er anderledes end de øvrige bægerbladsfonte her på øen. Dels er den hugget i en mørkere kalksten, der ligner silurkalk en hel del, dels virker arbejdet noget usikkert udført rent kunstnerisk. Den virker som en meget tidlig bægerbladsfont. Det skal her kraftigt understreges, at en døbefonts alder aldrig kan bruges til at datere en kirke efter. De kan enten afløse en ældre midlertidig font af fx træ eller sten, eller kirken kan oprindeligt ikke have været udstyret med dåbsrettigheder. Eller dåben kan være blevet udført i en

Set her fra sydøst ses det påfaldende korte kor og korets lavt placerede rundbuer. De burde sidde lige under tagskægget som på skibet, hvilket tyder på, at koret er forhøjet i måske 1260'erne. Oprindeligt har koret været næsten kubisk som det mest fuldkomne og hellige sted i kirken. Der, hvor Jesus Kristus talte gennem præsten til kirkegængerne. Menigheden måtte ikke betræde koret!

brønd eller kilde tæt på kirken, før man fik anskaffet en font. Desuden byttede nogle kirker fonte. Østerlars Kirke fik Røs font, da man rev Rø Kirke ned i 1880'erne. Så døbefonte skal man være varsomme med ift. datering.

Er den yngste kirke snarere en af de ældste?

Denne tur gennem Skt. Povls Kirkes mange underlige udsmykninger og bygningstræk må jo slutte med en konklusion om dens

byggetidspunkt. Men det er meget svært at sige noget helt præcist herom, især fordi en del tyder på, at kirken må være ombygget og have fået nye udsmykninger på et senere tidspunkt.

Jeg vil her lægge endda meget stor vægt på, at vi har kilder, der beviser, at Jakob Erlandsen i 1250'erne foretog ændringer i kirkerne i Dalby og Lund, ikke mindst for at genere kongen, idet han rev dennes loge eller pulpitur ned i begge kirker. Det er i dette område, de stenmestermærker findes, som er næsten magen til dem i Skt. Povls

Kirke. Det klager kongen i al fald senere over. Og dette må Erlandsen have beordret inden fængslingen i 1259, idet han efter løsladelsen flygtede til Rom og aldrig siden kom tilbage til Danmark i live. Så der har sandsynligvis været tale om en ombygning i Skt. Povls Kirke kort tid efter, endda af håndværkere knyttet til de fine skånske kirkers ombygninger.

Til gengæld vil det ikke give megen mening at påstå, at selve kirken er bygget efter 1250, selvom vi har disse stenmestermærker og Paulusfiguren som dokumentation for et tidspunkt, hvor der har været udført arbejder på kirken. De øvrige ændringer i koret må stamme fra denne tid. De er næppe udført langt senere.

Udsmykningen i sydportalen og i kor- og apsidebuen peger meget tydeligt mod noget ældre, idet den virker inspireret af jysk kirkeudsmykning fra kirker, som de fleste forskere vurderer er rejst senest midt i 1100-tallet. Men også valget af silurkalk i stedet for tilpassede marksten af granit eller andre stenarter peger mod en tidlig byggeperiode, hvilket igen understreges af forbedringerne med silurkalk på Gamleborgs indgang. Et arbejde, der nok er udført tæt på år 1100. Mit gæt er derfor, at Skt. Povls og Skt. Peders Kirker er rejst kort tid efter renoveringen af Gamleborgs portåbning og måske endda af håndværkerne derfra eller nogen, der har lært af disse. De to kirker ligner i øvrigt i mange træk Borrie Kirke i Sydøstskåne, som er dateret til før 1150. Interessant nok er skifterne i denne kirke mage til dem i Skt. Povls og Peders Kirker, men dog lagt i sandsten.

Så jo, Skt. Povls Kirke er enten bygget senest omkring 1150, sandsynligvis 10-20 år før.

Alternativt har bygmester eller bygherre besluttet, at den, hvis bygget 100 år efter, skulle have træk, der blev anvendt i rigets første store kirkerejsningstid, men det giver ingen mening. Både set ift. Gamleborgs brug af silurkalk og ud fra den kendsgerning, at de fleste af øens øvrige kirker er bygget af tilhuggede marksten, de såkaldte gråsten. Ved en bygning i fx 1250 burde den snarere være bygget af brændte sten, et materiale man var begyndt at anvende til kirker i Skåne lige efter år 1180. Dette materiale er ikke anvendt i nogen af de bornholmske kirker, og meget tyder på, at det første gang blev anvendt på Bornholm ved udbygningen af Lilleborg i midten af 1200-tallet under krigene mellem Erik Plovpenning og broderen, hertug Abel.

Den datering, man anviste for 100 år siden, kan have været baseret på manglende kendskab til lighederne mellem jyske, skånske og gutniske kirker og så de bornholmske. Men teorien om de gotiske portaler og derud fra at tidsbestemme opførelsen af Skt. Povls Kirke til 1250 eller ca. 1300, finder jeg ikke holdbar. Samtidig bør det frem over i beskrivelserne af kirken fremgå, at koret med kor- og apsidebue samt Paulusfigur efter al sandsynlighed har været kraftigt ombygget før 1270.

Kun hvis man kan finde oprindelig mørtel inde i murene, vil det være muligt med dagens teknik nogenlunde at dokumentere både dette og kirkens egentlige opførelsetidspunkt. Den mest sandsynlige vurdering er indtil videre, at Skt. Peders og Skt. Povls Kirker har de ældste træk sammenlignet med alle øens øvrige kirker og derfor er rejst lige efter afslutningen af Gamleborgs porte, altså mellem 1120 og 1140-50. Byggetiden dengang var i gennemsnit 7-12 år.

Anvendt litteratur

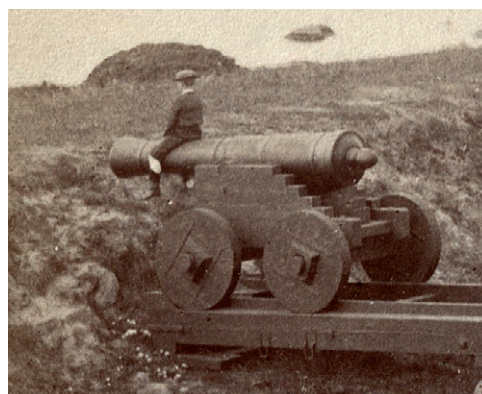
- Andersen, Birte: Gotlands kirker. 2014.
 Bolin, Sture: Skånelands historia, bd. 2. 1933.
 Bolvig, Axel: Kirkekunstens storhedstid. 1992.
 Borgehammer, S. og Wienberg, J.: Locus Celebris. 2012.
 Cinthio, Erik: Minnen från Lund och Dalby. 2006.
 Cinthio, Maia: Om Emino och hans tid. 2010.
 Dahlberg, Markus & Sjöström, Inger, red.: Skåne, landskapets kyrkor. 2015.
 Danmarkshistorien bd. 4, 1050-1250. Kirker rejses allevegne. 1989/2002.
 Danmarks kirker, bd. 7: Bornholm. Udg. af Nationalmuseet. 1954.
 De danske kirker, bd. 19. Red. E. Horskjær. 1970.
 Englart, Mats: Kyrkor och härrevälde. 1995.
 Eskilsen, Jan: Bornholm og Østersøen 1060-1140. 2014.
 Eskilsen, Jan: Bornholmske rundkirker i et europæisk perspektiv. (Netartikel). 2012.
 Eskilsen, Jan: Middelalderens rundkirker. (Netartikel). 2019.
 Gads Danske Bibelleksikon. Red. E. Nielsen og B. Noack. 1965.
 Gotfredsen, L. m.fl.: Troens billeder. 1983.
 Holm, H.J.: Bornholms ældgamle Kirker. 1878/1997.
 Jørgensen, Ellen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling. 1908.
 Jørgensen, J.A.: Bornholms Historie bd.1. 1900/1980.
 Kieffer-Olsen, Jakob: Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark. 2018.
 Lange, P. Hjorth: Bornholmenes kirke. I: Bornholmenes Land 1. 1944.
 Larsson, Anita: Dalby kyrka. Om en plats i historien. 2010.

- Lindkvist, Evert: Gotlands romanska sten-skulptur. 2015.
 Nyborg, Ebbe: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske kirkebyggeri. 1979.
 Ranby, Caroline: Skånes kyrkor. 2004.
 Ravn, Rasmus Pedersen: Borringholms Krønike 1671. 1926.
 Resen, Peder Hansen: Atlas Danicus IIIB Bornholm. 1925.
 Rohde, Arne: Bornholms gamle Kirker. I: Bornholmenes Land 1. 1944.
 Skovgaard, P.N.: Beskrivelse over Bornholm. 1804. 1972.
 Stilling, Niels Peter: Kulturminde i Skåne. 2002.
 Söderberg, Bengt G.: Kyrkorna på Gotland. 1972.
 Sørensen, Søren: Øerne i Østersøen. 1992.
 Trap Danmark 4. udgave. Bd 3. 1921.
 Wahlöö, Claus: Skånes kyrkor 1050-1949. 2014.
 Weibull, Lauritz: Skånes kyrka. 1946.
 Wienberg, Jens: Romanske runde kirketårne – et skandinavisk perspektiv. (Netartikel). 2009.
 Zahrtmann, M.K.: Borringholms Historie. 1934.

Bornholmske Samlinger:

7. bind. 1912. M. Bidstrup: Bornholms middelalderlige Kirker.
 9. bind. 1915. M. Bidstrup: Bornholms Kirker. Gensvar til Hr. Hjorth. Hjorth, H.: Bornholms Rundkirker samt M. Bidstrup: Endnu et Gensvar.
 3. række bd 3. 1984. Wienberg, Jes: Bornholms kirker i den ældre middelalder samt Bornholms befæstede kirker.
 2003. Jes Wienberg: Østersøens flertydige kirker.

Landskabsfotograf Busch på Bornholm 1880

Af Ann Vibeke Knudsen

En sommerdag, den 4. juli 1880, ankom Johan Frederik Busch med dampskibet Skandia til Rønne.¹ Med sig havde han en yngre slægtning, Jensine Johanne Marie Dyrhauge, hun var 24 år gammel, og Busch's yngste søn, Johannes Herluf Busch, blot otte år gammel. Selskabet havde også en lille hund med sig, den tilhørte Johanne Marie.

Ann Vibeke Knudsen er arkitekt, var museumsinspektør på Bornholms Museum fra 1982, museumsleder samme sted 1996-2010. Forfatter, fothistoriker og redaktør af kulturhistoriske bøger og hjemmesider.

Busch selv var da 54 år gammel og havde en lang karriere bag sig. Han var både maleruddannet på Kunstakademiet og en dygtig og anerkendt fotograf. Han havde fotograferet landskaber – og portrætter – nu skulle han fotografere Bornholms seværdigheder.

Med sig havde han et stort kamera med stativ, det fornødne antal glasplader, nødvendigt grej og en mængde kemi for at kunne præparere glaspladerne og gøre dem lysfølsomme – samt et mørkekammer, som formentlig bestod af et telt, et bord og en stol, for den gang skulle negativerne

Havnebugten i Rønne med kanoner og badeanstalt. Man aner svagt til venstre for kirken, at der arbejdes på Rønnes nye fyrtårn i 1880. Et par af forladekanonerne er med på udsnittet, og det er fotografens yngste søn, der er kravlet op på den nærmeste kanon. Ham kan vi finde på flere af prospekterne fra Bornholm, og det var en slags signatur for Busch, at han benyttede en af sine sønner som »målestok« på sine billeder. Yngstesønnen her hed Johannes Herluf Busch og var født i Næstved 1871.

Johan Frederik Busch, 1825-1883. Ved folketællingen i 1880 boede Busch på første sal i Lille Helliggeiststræde i København. Han var da 54 år, enkemand, hans kone, Ane Marie, var død i 1877. Hos sig boede også sønnen Peter Busch 18 år, samt den yngste søn, som må være ham, der var med på Bornholm, Johannes Herluf Busch. Desuden boede der en slægtning og husholderske, den blot 24-årige Jensine Johanne Marie Dyrhauge. Hun var også med ham på Bornholm i 1880.

gøres klar lige inden optagelsen og fremkaldes med det samme, så den hinde – af våd kollodium – med lysfølsom kemi, som Busch havde brugt hele sit liv, ikke tørrede ud.² Det var en stor oppakning, foruden de rejsendes ekstra tøj og andre fornødenheder.

Vi forestiller os, at det hele var pakket omhyggeligt i nogle trækasser, og at Busch allerede hjemmefra havde fået lavet aftale, både med en vognmand, der med et hestekøretøj kunne transportere selskabet og mørkekammeret rundt på Bornholm. Og at der var truffet aftale om overnatning forskellige steder på Øen. Fotografen har også fået udstukket en bestemt rute, så han vidste præcis, hvilke motiver han skulle fotogra-

Portræt af Jensine Johanne Marie Dyrhauge. Ukendt fotograf. Portrættet er fra et album på Rigsarkivet fra Københavns Politi, 2. Politinspektorat. »Fotografiportrætter af offentlige og andre løsttægtige fruentimmere«.

fere. Vi kan forstille os, at han benyttede sin »kollega«, maler, fotograf og museumsinspektør, Peter Haubergs vejviser: »Bornholm i Text og Billeder af P. Hauberg«. Den var udkommet året før, i 1879.

Dampskibet ankom til Rønne, og her ventede vognmanden på selskabet og fik anbragt bagagen, så der også var plads til fotografen, hans lille søn og den unge slægtning. Og en lille hvid hund. Det var sommer og dejligt vejr. Turen kunne begynde.³

Et bornholmsk prospektalbum

Jeg har været så heldig at erhverve den fineste, røde mappe med »Bornholm« i guldtryk, indeholdende 18 gamle fotografier af nogle af Bornholms største seværdigheder. Fotograferet af Johan Frederik Busch, monteret på karton og forsynet med trykte tekster. Men hvornår billederne er taget, melder mappen ikke noget om.⁴ Men mon ikke billederne kan afsløre det?

Busch og hans selskab er ankommet til Rønne, hvor den da lille, beskedne Sankt Nikolaj Kirke troned over byen og fortalte, hvor lille byen faktisk var dengang. Måske er Busch's første billede taget af Rønne fra Kanondalen – med forladekanonerne i forgrunden – og herfra kunne man dengang få et godt indtryk af havnebugten og den lille by. Det vi især lægger mærke til – for vi vil jo gerne vide, hvornår billederne er taget – er, at jernfyret på Havnebakken endnu ikke er færdigbygget, men man aner et rundt, højt stillads, der hvor det står i dag. Man tog det gamle fyr ned i april 1880 (og det ses heller ikke på billedet), det nye jernfyr blev indviet i september 1880 – fortæller Bornholms Avis.

Et andet fingerpeg om, hvornår billederne blev taget får vi, når vi ser på billedet af rundkirken i Nylars. Iflg. Danmarks Kirker blev våbenhuset på kirken udskiftet 1878-1879.

Det kunne se ud som om, det er det, der er sket her, våbenhuset er færdigt udvendigt, de sidste brædder skal fjernes. Tilsammen fortæller de to billeder, at Busch's billeder med stor sandsynlighed er taget i 1880.

Jeg skal lige bemærke, at jeg aldrig har set et eneste af Busch's bornholmske billeder før, og jeg har dog set adskillige gamle billeder fra Bornholm. Serien kan ikke være trykt i mange eksemplarer. Måske udkom den året efter, i 1881, forlæggeren var Vilh. Tillge – og ham og den historie vil jeg vende tilbage til.

Johan Frederik Busch

Fotografen er Johan Frederik Busch, 1825-1883. Han var født i Frederiksværk, men opholdt sig fra sin konfirmation i 1839 i København, medens han uddannede sig som håndværksmaler – og gik på Kunstakademiet.⁵

Han startede på akademiet i efteråret 1839. Kom først i lære som billedhugger hos H. V. Bissen, men Busch ville male og man mener, at han snart efter begyndte i C. W. Eckersbergs malerstue. Han gik i gipsskolen fra marts 1841, i modelskolen marts 1842 og her gik han til 1848. I december 1845 modtog han Akademiets lille sølvmedalje. Fra 1842 havde han også stået i lære som håndværksmaler, og han blev svend i 1845.

Som akademielever var han med til at udsmykke Thorvaldsens Museum 1844-1845, og han blev i 1844 medlem af »Kunstnerforeningen af 18. November« (Den blev stiftet

18. november 1842), og han var her bl.a. sammen med arkitekt F. Meldahl, maleren A. P. Madsen, arkitekturmaler Jacob Kornrup og blomstermaler William Hammer, gode venner, som hjalp ham senere i livet. Han udstillede flere gange malerier på Charlottenborg og omkring 1847-1848 arbejdede han under historiemaleren Heinrich Eddelien på udsmykningen af Christian IV's kapel i Roskilde Domkirke.

Hvorfor ved vi ikke, men han ville vel noget andet, han afbrød arbejdet i Roskilde i 1848 og nedsatte sig nogle år senere som håndværker i Næstved. Måske fik han aftjent sin værnepligt?

Han påtog sig dog også at male portrætter for folk og der findes nogle få malede portrætter i Industrimuseet i Frederiksværk, hvor Busch var født. Her har man også et par farvelagte raderinger af byen, som han tegnede og fik udgivet i 1851.

Bornholm

Efter et langt livs arbejde som fotograf i Næstved og siden i København, og inden det hele var forbi, fik Busch endnu en opgave, måske sit livs sidste, som han enten selv tog initiativ til eller blev overtaget til af vennen, fotograf Vilhelm Tillge: Han rejste til Bornholm i sommeren 1880 for at fotografere nogle af Øens seværdigheder og udgive sine billeder i en mappe på Vilhelm Tillges Forlag.

Det blev til 18 fine prospekter af landskaber og arkitektur på Bornholm, af de kendte seværdigheder med »traditionelle« billedet af Helligdomsklipperne, Hammershus mv., men også billeder af knap så kendte steder og med et lidt anderledes valg af motiver. Man kunne forestille sig, at den før omtalte

guide af Peter Hauberg, har vist ham rundt til de særlige steder på Bornholm.

Busch var ikke alene på rejsen. Med sig havde han som nævnt i indledningen yngstesønnen på otte år og en ung slægtning, som vel hjalp ham med barnet og det praktiske.

Hun hed Jensine Johanne Marie Dyrhauge og var født 29. april 1853 i København. Af en folketælling fra 1880 fremgår det, at hun var en slægtning og boede sammen med Busch på adressen Lille Helliggeiststræde, (nu Niels Hemmingsensgade), lige ved Gråbrødre Torv. Her boede også Buschs to sønner, Peter på 18 år og Johannes på otte år.

Vi ved, hvordan Johanne Marie så ud, for hun blev som ganske ung, 30. maj 1872, blot 19 år gammel, indført i Københavns politis protokoller som »offentligt fruentimmer«. De to, den gamle maler og Johanne Marie Dyrhauge, blev gift 25. januar 1882. Måske ville han sikre sin unge slægtning? Sønnen Peter omtaler ikke ægteskabet i de erindringer, han fik udgivet i 1939.

Busch lagde en rute til Bornholms store turistseværdigheder. Vi tror han ankom til Rønne og fotograferede havnebugten og byens lille Sankt Nikolaj Kirke (1-2). Derpå gik turen østover til en rundkirke, det blev Nylars (3). Han havde også noteret sig bautastenene i Tingsted, Vestermarie (4), derpå gik turen til Almindingen med Kongemindet (5), Rokkestenen (6), Ekkodalen (7). Derfra til Louisenlund med bautastenene (8), Randkløverskåret (9), Gudhjem (10, 11), Helligdomsklipperne (12, 13, 14), Amtmandsstenen (15), Sandvig (16), Hammershus (17) og Ruts Kirke (18). Om turen præcis har haft den rækkefølge? Det er kun ét bud. Kortet er fra Peter Haubergs »Bornholm i Text og Billeder« 1879.

Hvorfor fotograf i Næstved?

1. april 1854 nedsatte Busch sig som dekoratør og malermester i Næstved. Da mange i byen havde ytret ønske om at se hans mesterstykke, udstillede han det i klubben »Foreningen«s lokaler, og måske betød det, at han fra den følgende vinter kom til at undervise i tegning ved Næstved Tegneskole.

Hvorfor Busch valgte Næstved, ved vi ikke. Den 3. januar 1857, 32 år gammel, løste han borgerskab som malermester og i årene efter må han have lært sig at fotografere. Af hvem? Det ved vi heller ikke, men et kvalificeret gæt kunne være, at han fik kontakt til Joseph Henschel, som fotograferede i Næstved som rejsefotograf, og som måske hjalp Busch i gang. Henschel var en af Danmarks første »papirofotografer«, med atelier i København fra 1856. De to var jævnaldrende, og har givet kendt hinanden. Henschel flyttede til Slagelse, og Busch blev fotograf i Næstved.⁶

I 1840'erne benyttede man endnu daguerreotypiet, dvs. et indrammet »foto« på en forsolvet metalplade, men midt i 1850'erne vandt kolloidum- eller vådpladeteknikken frem, dvs. et negativ, fremstillet af kolloidum med lysfølsomt sølv, gydet på en glasplade, hvorfra man siden kunne fremstille det ønskede antal kopier. Busch reklamerede også med vitrotypier, dvs. et kolloidumglasnegativ anbragt mod en sort baggrund og et billigt alternativ til daguerreotypiet. Busch var ikke den eneste akademiuddannede kunstner, der kastede sig over »fotokunsten« (som man bestemt endnu ikke regnede den for) og som med uddannelsen på Kunstakademiet fremstillede velkomponerede landskabs- og arkitekturbilleder.⁷

At Busch slog sig ned i Næstved skyldtes vel også Ane Marie Sørensdatter, som var født i Everdrup ved Næstved i 1830. For de blev gift i 1858, og i december 1859 etablerede han sig som fotograf, den første »faste« fotograf i Næstved. Det var formentlig på det tidspunkt, at han flyttede ind i Ringstedgade 9 i Næstved. Men han fortsatte dog også for en sikkerheds skyld sin malervirksomhed. Det kostede at stifte familie.

1859-1868

Bekendtgørelsen om Busch's fotoatelier i Næstved Avis lød saaledes:

»Atelier for Photographie. Undertegnede til-lader hermed at bekendtgjøre, at jeg daglig aftager Portraiter, Tirsdag og Fredag dog undtagne, saavel efter Naturen som efter Forbilleder og saavel paa Papiir som paa Glas; dog bemærkes, at til Papiirbilleder kun bruges lyse Dage. Snarest muligt vil et Atelier med Glastag og Varmeindretning blive færdig, saaledes at jeg under hvilke som helst Veirforhold vil kunne imødekomme Publicums Fordringer. Næstved i december 1859. Busch«⁸

Det var hans første, men også hans længste avertissement som fotograf. Han averterede meget gennem årene i Næstved Avis, men almindeligvis kun med ganske korte, enslydende meddelelser, fx »Portraiter aftages daglig. Landskaber m.m. udføres paa Bestilling. Busch, Ringstedgade«. I juli 1860 averterede han, at Atelieret »er fremdeles lukket indtil Onsdagen den 1ste August«. Man kunne tænke sig, at lukningen skyldtes den i hans første annonce omtalte indretning af »Atelier med Glastag og Varmeind-

Fra den fjerneste mole i Rønnes havn, kunne man forevige byens lille købstadskirke, Sankt Nikolaj Kirke. Kigger man nærmere på billedet kan man se, at der repareres fiskerbåde; den midterste båd hedder vist »Jens Kofod«. På udsnittet til højre kommer vi lidt tættere på livet i den lille havn, Sønder Bådehavn eller Sønderkås. Huset med kvisten, her næsten i strandkanten, ligger der endnu, karakteristisk med sit udsbud, en »hodda« til højre. De andre huse er nu blot udbyggede og hullet mellem bygningerne er blevet udfyldt.

retning«. Før den Tid har han formentlig kun haft et interimistisk atelier, som de blev benyttet af de rejsende fotografer.

I folketællingen 1860 finder vi ham med familie i ejendommen Ringstedgade 9 i Næstved.

Familien omfattede da hans kone Ane Marie, børnene Marie på tre år og Søren på et år, to lærlinge og en tjenestepige. Året efter fødtes Peter Busch, som senere blev kunstmaler. De to ældste og en yngre bror døde som moderen af tuberkulose. En bror født 1871 var i 1885 murerlærling i København.

Peter Busch udgav i 1939 sine erindringer »Jorden rundt i 80 Aar«, hvori han meget kort omtalte sin far. Han mindedes det grå hus i Ringstedgade, hvor han blev født 4. maj 1861 og »hvor min Fader havde et Fotografisk Atelier«. Som treårig kunne Peter Busch huske den daværende kronprins Frederik (Frederik 8), som da var i dragonregimentet i Næstved. *»Prinsen kom ofte hos min Fader for at blive fotograferet til Hest. Det tog lang tid at præparere og (senere) fremkalde Pladerne, saa i Ventetiden beskæftigede Prinsen sig med os Børn. Vi fik lov at ride Ranke og undertiden fik vi ogsaa en Ridetur paa Hesten.«*⁹

De første år fotograferede Busch især på Næstvedkanten og karakteristisk for ham, benyttede han sine egne sønner som en slags staffage eller målestok på billederne; på de ældste billeder var det sønnen Peter.

1865 udsendte Busch en subscriptionsindbydelse, med anbefalinger af J. D. Herholdt, F. Meldahl og J. J. A. Worsaae, til serien »Danske, slesvigske og skaanske Prospekter. Fotograferede af Maler J. F. Busch. Med tilhørende Text« (af vennen Jacob Korne-

rup). Tegnede man sig for et år, fik man hver sjette uge et hæfte med tre fotos og tekst for 1 rdl. 48 sk. pr. hæfte. Det blev imidlertid kun til én årgang. Allerede fra tredje hæfte droppede han »slesvigske og skaanske« på omslaget, og han nåede end ikke ud over Sjælland. I den omgang.

Men Busch var anerkendt. Han modtog en sølvmedalje »for Landskabsphotographier af udmærket Klarhed« på den landøkonomiske og industrielle udstilling i Slagelse 1867 – og mon ikke det var de fine sjællandske prospekter, han udstillede.

I 1868 fik han skøde på en ejendom ved Ringstedport i Næstved. Indtil da var alt tilsyneladende gået godt for Busch; det, at han nu indlod sig på at købe eget hus, tydede på det. Men fra da af begyndte vanskelighederne at melde sig.

1868-1872

Sidst i 1860'erne flyttede malermester og fotograf Busch så først sit atelier og værksted og senere også sin privatbolig til Ringstedport, Ringstedgade 31 i Næstved. En gammel bygning i bindingsværk var blevet revet ned i løbet af sommeren 1868, et nyt hus på otte fag og i grundmur blev opført i stedet. Men indretningen af det ny atelier, som blev taget i brug i november 1868, og de andre arbejder på ejendommen, kostede ham sikkert en del penge, og muligvis gik forretningen det nye sted ikke så godt som forventet. Han kan også være blevet plaget af andre genvordigheder, fx sygdom, tuberkulosen var hård ved hans familie. Han pådrog sig åbenbart stadig større og større gæld.

Allerede i september 1868 – et halvt år efter overtagelsen af ejendommen – gjorde

Nylars Kirke, en idyl ved den lille sø, omgivet af store gamle træer på den indhegnede kirkegård. Læg mærke til, at det smukke, stensatte gærde kun er kalket ud for våbenhuset. Iflg. Danmarks Kirker (Nationalmuseet), blev våbenhuset på Nylars skiftet ud 1878-1879. Det kunne se ud, som om det netop er det, der er sket her. Det synes at være med til at datere billederne fra Busch's tur til Bornholm. Den foregik i 1880. På udsnittet ses den gamle brønd ved kirken – og – Busch's yngste søn, Johannes Herluf Busch.

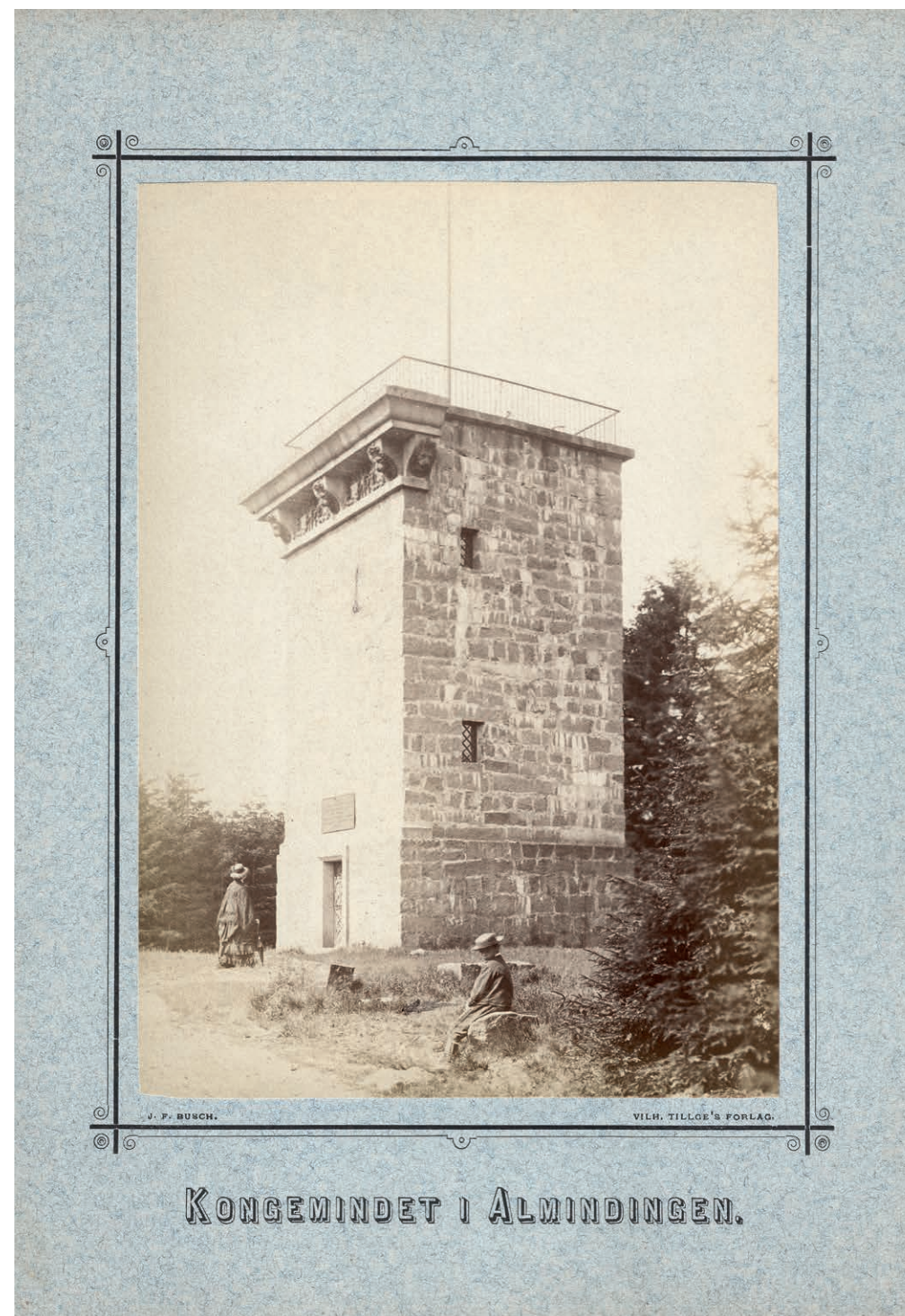

BAUTASTENE FRA VESTERMARIE SOGN.

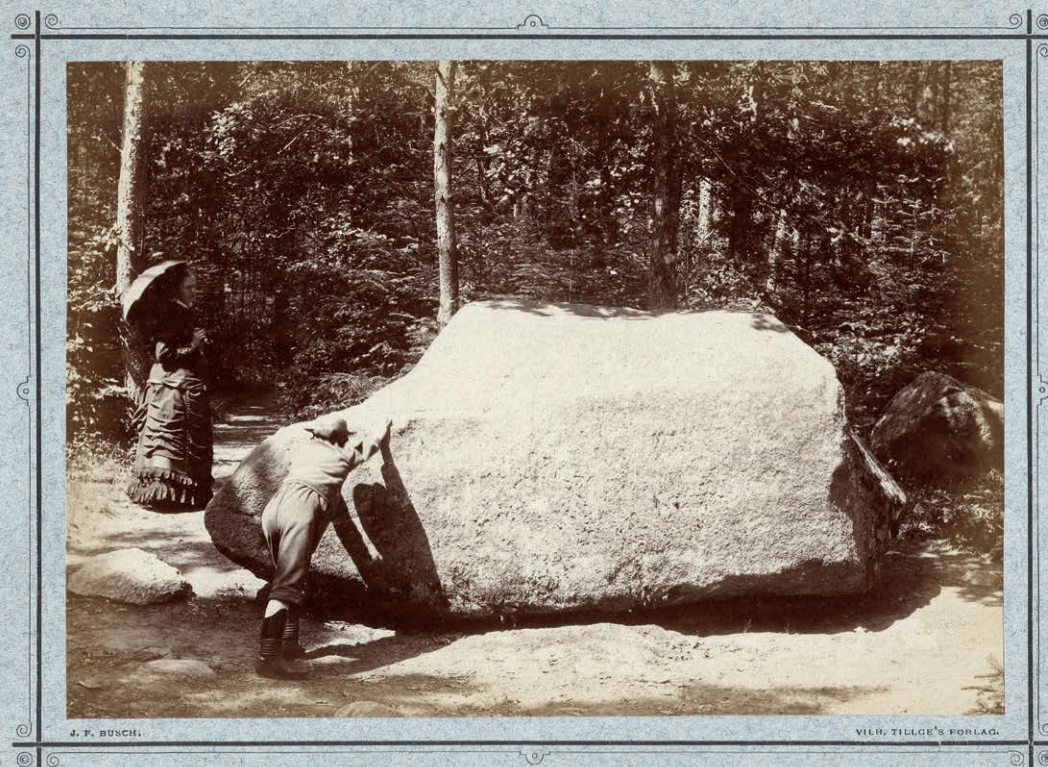
Fra Nylars gik turen med Busch og hans ledsagere mod Vestermarie. Som en af de meget få fotografer, gjorde han ophold i Tingsted ved bautastene på den fredede Bjergebakke. Der var/er mange sten: Ved Store Bjerregård: 14 stående og tre væltede bautasten og ved Lille Bjerregård: seks bautasten, hvoraf kun en har stået oprejst frem til vor tid. De lokale fotografer, Johan Hansen fra Nexø og Gottlieb Stöckel fra Rønne, havde dog forevigt de bornholmske bautasten allerede i 1869. Da skete det på den arkæologiinteresserede amtmand Emil Vedels initiativ og formentlig til Nationalmuseets samlinger.

Næste stop, Kongemindet i Almindingen. Rytterknægten – Bornholms højeste punkt i Almindingen. En klippekold, opkaldt efter en »Rytterknægt«, en høj sten som blev brugt af de ridende, når de skulle stige af og på hesten. På Rytterknægten byggede man 1856 »Kongemindet«, til minde om Frederik VII's besøg i 1851, opført efter tegninger af M.G. Bindesbøl. Knap 13 meter højt og 162 meter over havets overflade. Der blev kun råd til at sætte gesimsen med tilluggede konsoller mv. og støbejernsornamenter i form af løvehoveder på forsiden. Kongemindet blev forhøjet i 1899.

KONGEMINDET I ALMINDINGEN.

ROKKESTENEN I ALMINDINGEN.

Rokkestenen i Almindingen skulle også foreviges. Johanne Marie skærmer sig i sin fine, mode-
rigtige kjole, for solens stråler under parasollen,
medens Herluf prøver at få stenen til at rokke.

Der er vidunderligt smukt i Ekkodalen og det er
svært ikke at finde gode motiver. Komponere et
motiv, det kunne den akademiuddannede Busch.
Kunne man forestille sig, at det er far i hvid kittel
– der får sig en pibe tobak – og søn der ser på
den stejle klippevæg? Det kan jeg i hvert fald på-
stå, og så kunne det være den unge, kvindelige
ledsager, der eksponerer billedet, efter at alt er
gjort klart.

EKKODALEN.

J. F. BUSCH.

VILH. TILGGE'S FORLAG.

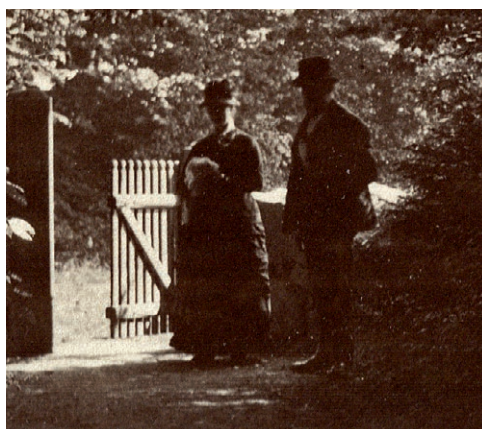
LOUISELUND.

J. F. BUSCH.

VILH. TILGGE'S FORLAG.

RANDKLØVESKAARET.

Så er vi nået til Østermarie. Louisenlund, med de mange bautasten, blev købt af Frederik VII ved et besøg på Bornholm i 1851. Stedet blev opkaldt efter hans gemalinde, Louise Danner, og hun sikrede vedligeholdelsen. Nu skulle man kunne finde 50 bautasten i lunden, tidligere var der flere. Det var/er nok ikke den største turistseværdighed, men er et pragtfuldt og overraskende sted at gå sig en tur. Oven over fiskerlejet Bøls-havn. Johanne Marie og vognmanden (eller fotografen?) nyder den kølige luft ved indgangen til lunden, og Herluff får vist os, hvor høje bautastene er.

Fra Louisenlund fortsætter vi videre mod øst og når til Randkløveskåret. Her kan man undres over, at han ikke har fotograferet selve det dramatiske »skår« i klippen (vi ser det som en skygge til venstre). Måske opdagede han det ikke? Hans lokale »guide« har måske ikke kendt til det? Eller var der nogle glasnegativer der ikke lykkedes? Rejsende som Rawert og adskillige malere havde ellers forevigtet det pittoreske sted i 1800-tallet. Men Busch har tydeligvis været imponeret af de bornholmske klipper ved havet, som han var nået frem til på sin rejse.

GADEPARTI I GUDHJEM.

Selskabet kom også forbi Gudhjem og igen ser det ud til, at fotografen har været fascineret af klipperne, der er synlige alle vegne i det lille fiskerleje. Havnen, kysten, havet interesserer ham åbenbart ikke (eller billedet lykkedes ikke?). »Gadeparti i Gudhjem«, kalder han sit motiv. Det er Holkavej vi ser. Der må have været et silderøgeri i nærheden, eller der er røget sild i den åbne skorsten i huset, for man ser en sildebæring

ved gavlen, hvor de rensede sild er blevet hængt til tørre, og kurvene har været til sild, der blev hentet på havnen. Her må det være drengene fra Gudhjem, der er de små »staffagefigurer«, som Busch gerne har med på sine billeder. De to af dem betragter nysgerrigt fotografen, det var absolut ikke hverdagskost, at der kom fotograf med stativ, stort kamera, hestevogn med mørkekammerudstyr og et rejseselskab forbi Gudhjem.

UDSIGT OVER GUDHJEM.

Busch tog to billeder i Gudhjem med vinkler, vi ikke har set før. Og det gør dem jo nok så interessante. Her er »Udsigt over Gudhjem«. Det er sønnen Herluf, der har fået besked på at sætte sig og se ud over Gudhjem. Zoomer vi ind, kan man se rigtig mange stråtage og skorstene og det er uden tvivl røg fra en skorsten, vi ser, hvad enten det er et silderøgeri eller middagsmaden, der

er på vej. Det må have været anderledes og overvældende at komme kørende til Gudhjem i hestevogn, stå af, gå ud på klipperne og se et syn som dette. Busch har stået på Kirkebakken, lidt nedenfor hvor den gamle mølle lå, og fotograferet ud mod havet. Det højtliggende hus med halvvalm til venstre er det gamle militærmagasin, som siden blev flyttet ned på havnen.

PARTI AF HELLIGDOMSKLIPPERNE.

Busch's tre billeder af Helligdomsklipperne er ikoniske motiver, som enhver fotograf med respekt for sig selv – og for de bornholmske naturseværdigheder – har fotograferet. Herover ses nedgangen til Helligdomsklipperne. Til højre er det selve Helligdomsklippen, hvor man kunne sejle ind og lægge til med små både. Historiker August F. Schmidt fortæller: »Fra ældgammel Tid har man valfartet St. Hans Aften til Helligdomskilden eller Rø Kilde nedenfor Strandskrænten i de lave Klipper ved Havkanten. Her var i den katolske Tid rejst et Alter under åben Himmels tæet ved Kilden. I 1638 nævnes, at til dette Alter var

blevet ofret Menneskehår; Kors, Klude o. s. v. Her har altså været et katolsk Helligsted i det fri. Helt til op imod Nutiden samledes Folk til Kildefest ved Rø Kilde. Syge Mennesker kom her for at finde Lægedom i det helsebringende Vand. Omkring 1850 og senere var her blevet et Forlystelsessted med Dans og Morskab. Folk fra Gudhjem og Tejn spadserede St. Hans Aften til Rø, hvor der ved Kilden var Dans og Morskab«. En skålførmel fordybning ved foden af den monumentale Helligdomsklippe var udset til at være helligkilde og vandet saliggørende. Et kapel ovenfor klipperne var i brug til reformationen.

PARTI AF HELLIGDOMSKLIPPERNE.

PARTI AF HELLIGDOMSKLIPPERNE.

Herover ses »Libertsklippen«, opkaldt efter landskabsmaleren G. E. Libert, 1820-1908, der var en flittig gæst på Bornholm og havde en forkærlighed for dette klippeparti i den nordvestlige ende af Helligdomsklipperne.

Udsigt fra Amtmandsstenen over Dynddalen. Bornholms historiker, M. K. Zahrtmann, mente, det var amtmand Krabbe, der gav klippeafsatsen i Døndalen navnet »Amtmandsstenen« i midten af 1800-årene. Man kan så forestille sig, at det var på foranledning af amtmanden, at der blev ryddet og skabt adgang til dette sted med en enestående udsigt.

UDSIGT FRA AMTMANDSSTENEN
OVER DYNDALLEN

UDSIGT OVER SANDVIG MED HAMMERSHUS FYRTAARN.

»Udsigt over Sandvig med Hammershus Fyrtaarn«. Det ny Hammerfyr, som vi ser her nærmest i horisonten, blev opført i 1871 på Ørnebjerg af granit fra Hammeren. (Det er 21 meter højt og blev nedlagt som aktivt fyr i 1990). Fotografen kikker forbi Sandvig – byen ligger nede i »hullet« – over mod Langebjerg. Hen over Sahlgreneløkken og Gedeløkken. Fotografen står skråt over for Korsbjerg og ser mod Grønbechs Gård i Sandvig. Herluf og Johanne Marie og den lille puddelhund nyder sommeren i græsset mellem klipperne.

en kreditor udlæg i ejendommen for et beløb, Busch ikke kunde betale, men hans hovedkreditor, skomagermester Ferdinand Fischer og ti fremtrædende borgere i Næstved trådte til, så en berammet tvangsauktion blev aflyst. I efteråret 1869 var der igen fare for, at han måtte ud af sit atelier, for han averterede i avisen, at han fra »Oktober Flyttedag« agtede at ophøre med at være portrætfotograf; men endnu en gang drev faren over, og han kunne i begyndelsen af november meddele, at han »formedelst indtrufne Omstændigheder« vedblev som hidtil, daglig at aftage portrætter i atelieret ved Ringstedport.

Fotograferer kunne han. I januar 1870 indbød han igen til subskription, denne gang på »Næstved i 12 fotografiske Billeder med Text at levere med ét per Maaned á 12 Mk«. Ikke mindst billederne fra Næstved fortæller, hvor god en fotograf Busch var. Han havde det særlige kunstneriske blik for motivet, udviklet i tiden på Kunstakademiet, og hans håndværksmæssige og tekniske dygtighed var i top.

Men – i 1872 måtte han lade huset gå på tvangsauktion. Det var skomager Fischer, der overtog ejendommen for de beløb, han havde til gode med påløbne skatterestancer og omkostninger.

1872-1877

I 1872 – efter tvangsauktionen – flyttede Busch med sin familie til København og bosatte sig på Frederiksberg, hvor han indrettede sig med atelier. I de følgende år høstede han – heldigvis må man sige – flere udmærkelser. 1872 fik han endog sølvmedaljen for sine fotografier på den Nordiske Industri- og Kunstudstilling i København.

I 1873 udgav han – med anbefalinger af billedhuggerne Harald Conradsen, Adolf Jerichau og Carl Peters – en mappe med 24 optagelser af og fra Thorvaldsens Museum, en meget fin samling, som han også modtog stor anerkendelse for. Han udgav også andre serier i de første år i København, blandt andet med københavnske – og altså nogle år senere bornholmske – prospekter.

I 1874 var han dog tilbage i Næstved, måske på sin gamle adresse, Ringstedgade 9, måske uden et egentligt atelier, men samme år modtog han en udmærkelse for sine billeder på Næstved og Slagelses Industriforeningers Udstilling: »Fortrinlig Anerkjendelse (har ved tidligere Udstillinger erholdt Sølvmedalje), Fotograf Busch, Frederiksberg, for Fotografier af Thorvaldsens Værker«. Formentlig allerede ved nytårstid 1876 vendte han dog igen tilbage til København, og her udgav han »Tegnebog til Skolebrug for Viderekomne efter Pennetegninger af J.F.B.«, I, Næstved 1876 (med 14 litografier).

Familiemæssigt havde Busch det hårdt. I maj 1877 mistede han sin kone, Ane Marie Busch, af »Phthisis«, altså tuberkulose, som også havde taget livet af ægteparrets datter og to sønner. Hun blev bragt til Næstved, hvor hun blev begravet fra Sankt Mortens Kirke.

1877-1883

Busch må have haft gode bekendte som hjalp en ven i nøden, for fra oktober 1877 fik han arbejde bl.a. på Kunstakademiet som docent, fortæller sønnen Peter Busch, andre kilder fortæller, at han blev assistent ved dagundervisningen i Akademiets Forberedelsesklasse og også lærer i tegning og maling på Teknisk Skole i København.

Det klassiske og meget smukke motiv af Hammershus Ruiner. Den største seværdighed på Bornholm, beliggende med en uforlignelig udsigt over Østersøen med Sveriges kyster i det fjerne. Det er middelalderens og renæssancens Bornholm, herfra styrede man Øen i flere hundrede år. Billedet er taget lige før Nationalmuseet med museumsinspektør Peter Hauberg tog fat på restaureringsarbejdet. Hvis det ikke var sket, ville en stor del af ruinen være gået til i dag. Busch fotograferer og vi ser rejseselskabet med fotografens yngste søn, Herluf.

Johan Frederik Busch boede adskillige steder i København, især på Frederiksberg. Hans sidste adresse var på Lykkesholmsvej 33 A på Frederiksberg, hvor han døde 14. januar 1883 af en blodprop i hjernen. Sønnen Peter skrev i sine erindringer, at faderen havde fået en hjernerystelse, og at han var hos sin far til det sidste. Han blev 57 år.

Efterskrift

Vilhelm Tillge var blandt de dygtigste fotografer i København. Han var først fotograf i Helsingør og på Frederiksberg fra 1862, for i 1873 at flytte ind i ejendommen Købmagergade 38 i København. Her havde han bolig, atelier og forlag. Tillge var i bestyrelsen for Dansk fotografisk Forening, der blev etableret i 1879. Der var han aktiv i foreningens understøttelsesfond, hvor man bl.a. hjalp kolleger, der var kommet i nød. Tillges hjerte bankede så meget for den sag, at han, da han i 1893 trak sig tilbage som aktiv fotograf, overlod hele sit pladelager til kollegaen Chr. Neuhaus – der var formand for understøttelsesfonden – med den klausul, at han skulle lade overskuddet af genudgivelserne af Tillges billeder tilfalde fonden.

J. F. Busch's egen store samling af glasnegativer var i 1875 blevet overtaget af Tillge, der gennem hele 1876 og 1877 i Næstvedbladene averterede med »de af Hr. Maler Busch udmærket udførte Fotografier af Næstved og Omegn«. Senere overgik både Busch's og Tillges negativer fra Chr. Neuhaus til dennes efterfølger, fotograf Oluf W. Jørgensen, København, som i mange år genudgav såvel Busch's som Tillges topografiske fotografier.¹⁰

Vennen, arkitekt og professor Ferdinand Meldahl, der i 1865 sammen med professor

Herholdt og direktør og museumsmand Worsaae havde anbefalet Busch's landskabsfotografier, skrev i et brev fra Rom i december 1855 til Akademiet:¹¹ »Jeg kom [i Pompei] saa tidt til at tænke paa en ung Kunstner i Danmark, som nu sidder levende begravet i Næstved (Busch er hans Navn) og kunne ikke lade være at finde ham mere berettiget til at komme til Pompei end jeg og mange Andre. Han har det Talent, en Kunstner bør have, men han – ja han blev for ikke at sulte ihjel – Malermester i Næstved.«

- 1 Iflg. Bornholms Avis 6. juli ankom en »Busch« fra København 4. juli 1880. Om det faktisk var maleren og fotografen Busch, melder avisen ikke noget om, ej heller om hans følgeskab, frk. Dyrhauge og hans søn, men da der var en del dækspassagerer med båden, kan de have været imellem der.
- 2 De tørre plader, som ikke krævede samtidig forberedelse og var lettere at håndtere, men nok ikke af samme kvalitet som de ældre vådkollodiumplader, var fremme på det tidspunkt, men mon ikke Busch benyttede samme teknik, som han havde gjort i de tyve år, han havde været fotograf.
- 3 Denne indledning er min tolkning af historien på Bornholm, ud fra det man kan se på Busch's billeder. Jeg har ikke kunnet finde kilder, fx avisnotiser eller andet, der med sikkerhed fortæller om fotografens besøg på Bornholm. Men vi må tro, at han besøgte Bornholm 1880.
- 4 Tak til Andreas Trier Mørch for at have overladt mig dette fornemme album.
- 5 De følgende oplysninger er hentet primært i fire kilder – og i avisannoncer: Weilbachs Kunstnerleksikon ved Marie Louise Berner, Personalhistorisk Tidsskrift, Bjørn Ochsner i Fotografier i og fra Danmark til og med år 1920, 1986 og Svend Arnholtz: Gamle Næstved Fotografier. Historisk Samfund for Præstø Amt, Årbog 1954 (Henvisninger på min hjemmeside).
- 6 At Henschel skulle have lært Busch fotografien, foreslår Svend Arnholtz i sin artikel om Næstved Fotografier i 1954.
- 7 Blandt andre, tidlige, danske akademiuddannede malere, der slog sig på fotografiet er Fritz, Grundtvig, Hansen, Harboe, Hartman, Kriegsmann, Lønborg, Most, Tillge, Zehngraf, Aagaard med flere, ialt ca. 35 fotografier (Ochsner).
- 8 Busch averterede iflg Arnholtz i Næstved Avis, som (2020) endnu ikke er digitaliseret og tilgængelig i mediestream. Næstved Avis udkom 16.11.1849 - 30.8.1947.
- 9 Peter Busch: Jorden rundt i 80 Aar, 1939.
- 10 Se referencer, billeder, tekster mv. om Busch på min hjemmeside <https://www.fotohistorie.com/busch-jf-naeligstved-kbh.html>
- 11 Helga Stemmann: F. Meldahl og hans Venner. Andet Bind 1854-1858. Kbh. 1927, s.154. Henvisning hos Ochsner.

Ruts Kirke med det endnu dengang bevarede, middelalderlige vesttårn og i forgrunden – bag halmstakken – klokketårnet med stokværk af bindingsværk. Bemærk også det gamle våbenhus mellem buskadset, det forsvandt sammen med vesttårnet ved en restaurering i 1886. Tårnet blev genopført ved arkitekt Mathias Bidstrup i den tunge, grå stenbrudsgranit, som man dengang holdt så meget af.

Måske sluttede turen – som varede flere dage – her. Måske var ruten tilrettelagt på en anden måde. Men vi har været med på en rejse for 140 år siden og oplevet et på en gang kendt – og ukendt – Bornholm.

Forfatterens navne og adresser

Finn Kjerulff Hansen
Sigurdsgade 13
3700 Rønne
fkh.segen@gmail.com

Kirsten Laurberg Lund
Peter Kochsvej 6
3760 Gudhjem
kirsten.laurberg.lund@gmail.com

Lene Steenbuch
Hammershusvej 20
3770 Allinge
lenestb@gmail.com

Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne
annvibekeknudsen@gmail.com

Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne
svaagem@gmail.com

Hanne Vensild
Storegade 29
3700 Rønne
hannevensild@gmail.com

Mogens Lau
Svanekevej 71
3700 Rønne
lau.gremo@outlook.dk

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse ved redaktionens afslutning 2020

Formand:	Jesper Vang Hansen Ved Volden 13, 2. tv. 1425 København K jesper@vang-hansen.dk	Øvrige medlemmer:	Henning Bender Kirsebærhaven 3, Snogebæk 3730 Nexø hbender@mail.dk
Næstformand:	Anette Eriksen Margrethevej 8 3700 Rønne anettee@c.dk		Henrik Vensild Storegade 29 3700 Rønne h.vensild@mail.dk
Redaktør:	Ann Vibeke Knudsen Vimmelskafte 2 3700 Rønne annvibekeknudsen@gmail.com		Jakob Seerup Gl. Postvej 41 3730 Nexø js@bornholmsmuseum.dk
Kasserer:	Svend Aage Møller Smedegårdsvej 61 3700 Rønne svaagem@gmail.com		Mogens Lau Svanekevej 71 3700 Rønne lau.gremo@outlook.dk
Suppleant:	Finn Kjerulff Hansen Sigurdsgade 13 3700 Rønne fkh.segen@gmail.com		Thorkil Thorsen Vestergade 14 3740 Svaneke tt@synthese.dk